

ИККИ БУЮК САРКАРДА

ЧИНГИЗХОН

ВА

АМИР ШЕРУР

ҲАРБИЙ САНЪАТИ,
СТРАТЕГИЯ ВА ТАКТИКАСИ

МИХАИЛ ИВАНИН

ИККИ БУЮК САРКАРДА:

ЧИНГИЗХОН

ВА

АМИР ТЕМУР

ҲАРБИЙ САНЪАТИ,
СТРАТЕГИЯСИ ВА ТАКТИКАСИ

МИХАИЛ ИВАНИН

ЯНГИ АСР АВЛОДИ
ТОШКЕНТ
2018

УЎК: 94(575)

КБК: 63.3(5)

И - 16

Иванин, Михана

Икки буюк саркарда. Чингизхон ва Амир Темур: ҳарбий санъати, стратегия ва тактикаси. Михаил Иванович / Таржимон Акмал Маҳкамов. Масъул муҳаррир Юсуф Музаффар. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2018. – 304 б.

ISBN 978-9943-20-345-7

Дунё тамаддунининг буюк тарихи ҳақида гап кетганда, бисвосита Чингизхон ва Амир Темур номлари алоҳида тилга олинади. Ўз сиёсати билан бутун дунёни титратган бу икки жаҳонгир буюк империяларга асос солишди. Бу империялар бир неча аср давомида жаҳон майдонида ўз ҳукмронлигини ўрнатипди.

Қўлингиздаги китоб айнан ана шу икки буюк саркарда ҳукмронлигига баришланган. Асарда Чингизхон ва Амир Темур ҳукмронлик қилган давр, ўша давр сиёсати, ҳар иккала ҳукмдорнинг ҳарбий санъати, юришлари, истилолари ҳарбий мутахассис – Чор Россияси генерали томонидан чуқур таҳлил қилинган.

Китоб Чингизхон ва Амир Темур даврини ёритишда ишончли манба бўлиб, у нафақат оддий китобхонлар, балки тарихчилар, ҳарбий мутахассислар, сиёсатшунослар, қолаверса, кенг китобхонлар оммаси учун ҳам қимматли асар бўлади, деган фикрда-миз.

Таржимон:

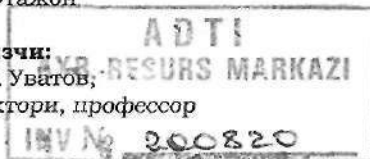
Акмал Маҳкамов,
тарих фанлари номзоди

Масъул муҳаррирлар:

Юсуф Музаффар,
Урфон Отажон

Тақризчи:

Убайдулла Увагов,
тарих фанлари доктори, профессор

ISBN 978-9943-20-345-7

© М.Иванин, «Икки буюк саркарда: Чингизхон ва Амир Темур». Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг «Фан» нашриёти, 1994 йил.

© М.Иванин, «Икки буюк саркарда. Чингизхон ва Амир Темур: ҳарбий санъати, стратегия ва тактикаси». «Янги аср авлоди», 2018 йил.

СЎЗБОШИ

Қудратли давлатлар томонидан дунёни бўлиб олиш сиёсатида фаол қатнашган ҳамда бутун дунёга ўз таъсирини ўтказишга ҳаракат қилган Россия давлатида «олтин ёмбилари ер юзида сочилиб ётган», ҳисобсиз бойликлар диёри бўлган жаннатмакон Ўрта Осиёни босиб олиш, Ўрта Осиё орқали Ҳиндистонга ва у ердан ҳинд уммонига чиқиш иштиёқи бошқа мамлакатларни босиб олиш иштиёқидан анча устунроқ эди. Ўрта Осиё ва унинг бойликларини қўлга киритиш ҳамда бу бойликлар воситаси билан бошқа мамлакатларни бўйсундириш режасини «Урушни уруш билан таъминла» деган Цезарона қондани яхши ўзлаштириб олган рус императори Пётр I нинг шахсан ўзи тузиб чиққан эди.

Узоқни кўзлаб тузилган режасини амалга оширишни у Александр Бекович Черкасский, Флорио Беневени каби жосусларини шу иқлимдаги ўлкаларни ҳар тарафлама ўрганиш учун юборишдан бошлади. Россиянинг кейинги ҳукмдорлари ҳам мазкур режани амалга ошириш учун ҳаракат қилишди: кўплаб жосуслар юборишди, бир қанча экспедициялар уюштиришди, бу ўлкаларга яқин ерларда бир қанча истеҳкомлар ҳамда таянч нуқталари қурдиришди ва ҳоказо.

Аммо босқинчиларнинг кўплаб ҳаракатлари зое кетди, уюштирилган экспедициялар чиплакка чиқди. Айниқса, 1839 – 1840 йилларда Хивани босиб олиш учун уюштирилган катта экспеди-

циянинг улкан талафотлар билан ортга қайтиши Россия учун жуда қимматга тушди. Ўша йили қиш қаттиқ келганлиги, Ўрта Осиё иқлими, жуғрофияси ва бошқа шу каби маълумотларни яхши билмасликлари сабабли энг замонавий қуро-яроғлар билан қуролланган рус босқинчилари атиги шилтали милтиқлар, камон, қилич ва найзалар билан ҳимояланган «ярим ёввойи ўрта осиеликлар»нинг кичик бир ўлкасини ҳам босиб ололмай, катта талафотлар билан ортга қайтишга мажбур бўлишди. Бундай бўлишини хаёлига ҳам келтирмаган, битта катта ҳамла билан бутун «қолоқ» Ўрта Осиёни босиб олишни мўлжаллаган рус саркардаларининг бошлари деворга урилиб, кўзлари мошдек очилди ва бу кўзлари энди Россиядан Тангрининг инояти ила ўтиш мушқул бўлган сувсиз чўллар воситасида ҳимояланган Ўрта Осиёда илғор бўлмаса-да, ҳар ҳолда катта ҳарбий тажрибага, ўзининг жанг қилиш стратегияси ва тактикаларига эга бўлган ҳарбий кучлар мавжуд эканлигини кўрди; фақат қуро-яроғ устунлиги билан бу кучларни енгиб бўлмаслигини босқинчилар англаб етишди. Бу кучларни енгиш учун Ўрта Осиёни фақат жуғрофий, иқлимий ва сиёсий жиҳатлардан ўрганишнинг ўзи кифоя қилмас, балки бу ердаги ҳарбий кучларнинг стратегия ва тактикаларини ишлаб чиқиш, бу иқлимни босиб олишнинг қадам-бақадам режаларини тузиб чиқиш лозим эди (Мазкур ҳарбий стратегия ва тактикалар ишлаб чиқилган давр эса узоқ асрларга – номларининг ўзиёқ дунёни титратган Чингизхон ва Амир Темурамонларига бориб тақалади).

Юқорида тилга олинган Хива экспедициясида қатнашган подполковник Михаил Игнатъевич Иванов ҳам бу ишга жиддий киришганлардан бири эди.

Ижтимоий келиб чиқиши Чернигов губерниясидаги дворянлар оиласидан бўлган М.И.Иванов

1801 йилда туғилган бўлиб, бошланғич таълимни 1-кадетлар мактабида олган. У ўзини ҳарбий ишга бахшида этиб, 1822 йилдан артиллерия бригадасида прапорщиклик унвони билан ҳарбий хизматни бошлайди ҳамда ўз билим ва малакаларини ошириб, амал пиллапояларидан кўтарила боради. 1835 йилдан Оренбург ўлкасида хизмат қила бошлайдики, унинг ҳарбий-адабий фаолиятининг бошланиши мана шу даврга тўғри келади.

Хива экспедицияси айнан шу Оренбург ўлкасида уюштирилган эди. Катта талафотлар билан ортга қайтишга мажбур бўлган бу экспедиция (аниқроғи, юриш) М.И.Иванин ҳаётида чуқур из қолдирди. Бу экспедицияда унинг соғайиғига жиддий путур етди. Натижада у ҳарбий хизматни пойтахтга – Бош штабга кўчиришга мажбур бўлди. Мана шу даврлардан бошлаб у Осиё (хусусан, Ўрта Осиё) халқларининг тарихи ва ҳарбий санъатини чуқур ўргана бошлади; бир неча ўн йиллар давомида у Осиё халқларининг тарихи ҳамда ҳарбий санъати ҳақида кўплаб маълумотлар тўплади. Хизмати юзасидан Осиёнинг жуда кўп қисмини кезиб чиққан ҳарбий мутахассис тўплаган маълумотларини маълум миқдорда текшириб кўриш, чойштириб чиқиш, хуллас, чуқур таҳлил қилиб, объектив баҳолаш имкониятига эга эди. У қилган тадқиқотларини жамлаб, мақолалар, рисоалар кўринишида чоп эттириб турди. «Описание зимнего похода в Хиву в 1839 – 1840 годах» («1839 – 1840 йилларда Хивага уюштирилган қишқи юриш баённомаси»), «О внутренней Букеевской Орде» («Ички Букей Ўрдаси ҳақида») каби асарлар шулар жумласидандир.

Соғайи маълум миқдорда тиклангандан сўнг 1853 йилда у Ички қирғиз (қозоқ) ўрдасини бошқариш Муваққат кенгашига Давлат мулклари назорати томонидан маслаҳатчи этиб тайинланади

ва кейинги йили бу кенгашнинг раислиги лавозимига кўтарилади. Кейинроқ у Кавказга хизматга юборилади. Бу ерда кўплаб махсус топшириқларни бажаради, экспедицияларда иштирок этади ҳамда аъло хизматлари эвазига 1857 йилда генерал-майор унвонини олади. 1858 йилда Россиянинг Туркия билан Осиёдаги чегараларини аниқлаш комиссиясида қатнашади. 1864 – 1871 йилларда у қўшинларни темир йўллар ва сув йўллари орқали ташиш комиссиясининг раиси (1866 йилда генерал-лейтенант унвонини олиб), Россия темир йўлларининг ҳолати ҳақидаги тўлиқ маълумотларни тўплаш комиссиясининг раиси, Бош штаб қошида ташкил этилган қўшинларни темир йўллар ва сув йўллари бўйлаб ташиш доимий қўмитасининг аъзоси лавозимларида ишлайди. 1871 йилда эса Бош штаб ҳарбий-илмий қўмитасининг аъзоси бўлади.

М.И.Иванин 1836–1845 йилларда «О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингизхане и Тамерлане» («Мўғул-татарлар ва Ўрта Осиё халқларининг Чингизхон ҳамда Амир Темур даврларидаги ҳарбий санъатлари ва истилолари ҳақида») номли асарини ёзиб, «Военный журнал»ида чоп эттиради. 1870 йилда йиққан барча маълумотларини бир ипга тизиб чиқади ва мазкур асарини қайта ишлаб, тўлдиради (унинг ҳажми дастлабкисидан тўрт баробар ортиқ эди) ва 1874 йилда ҳарбий-илмий қўмита ҳукмига ҳавола қилади. Аммо 1872 йилдан бошлаб соғайи муттасил ёмонлаша борган М.И.Иванин 1874 йилнинг 27 сентябрида (ўз китобининг чоп этилишини кўра олмай) вафот этади.

М.И.Иваниннинг мазкур асари 1875 йилда Санкт-Петербургда Бош штабнинг ҳарбий-илмий қўмитаси томонидан нашр этирилади. Китобга генерал-лейтенант князь Н.С.Голицин масъул муҳаррирлик қилган ҳамда сўзбоши ёзган.

Асар четдан қараганда, Чингизхон ва Амир Темурнинг ҳарбий санъатларини, улар юритган сиёсат ҳамда истилолари тарихини ўрганишга бағишланган. Китобда Чингизхон ва Амир Темурнинг ҳарбий фаолияти, тарихий воқеалар, Осиё ва Оврупо халқларининг ўша даврлардаги турмуш тарзига бир қадар илмий баҳо берилган. Асарда, аynиқса, Амир Темур давридаги тарихий воқеалар чуқур таҳлил қилинган, унинг шахсияти ва фаолияти, ҳарбий санъати, қолаверса, жаҳон тарихида тугган ўрни ҳақида батафсил тўхтаб ўтилган.

Аммо китобни синчиқлаб ўқиган киши унинг қандай қилиб Ўрта Осиёни босиб олиш ва тасарруфда тутиб туриш мумкин, деган саволга жавобан ёзилаганигини англаб етмай иложи йўқ. Лекин бу саволга жавоблар бевосита асосий матндан эмас, балки кўплаб ўринларда келтирилган изоҳлардан ўрин олган. Жумладан, у бир изоҳида шундай дейди: «Бунинг учун (яъни Ўрта Осиё ва Ҳиндистонни босиб олиш учун – Ю.М.) қўшн таркиби ва унинг ташкил этилишини бир қанча ўзгартириш, озиқ-овқат захираларини ташишни яхшилаш керак. Бундан ташқари, Осиёни яқиндан билиш ва у ерларда бўлиб ўтган урушларни чуқур ўрганиш яхши натижа бериши керак». Дарҳақиқат, ҳарбий мутахассис М.И.Иванин мўғул-татарлар ва ўрта осиеликларнинг ҳарбий санъати ҳамда тарихини шу қадар зўр бериб чуқур ўрганган эди!

Кези келганда шуни ҳам таъкидлаб ўтиш лозимки, буюк аждодларимиз Соҳибқирон Амир Темурнинг ҳарбий санъати нафақат чор Россиясининг босқинчи зобитлари, балки большевиклар томонидан ҳам чуқур ўрганилган. 1918 йилда ташкил этилган «Қизил комиссарлар курслари»да Амир Темурнинг ҳарбий санъати алоҳида ўргатилган. Шу туфайли ҳам мазкур курсларда таҳсил олган Михаил Фрунзе, Аркадий Гайдар каби саркардалар

Соҳибқирон Темур шахсини жуда ҳурмат қилишган ва ҳар иккаласи ҳам тўнғич ўғилларига Темур деб исм қўйишган.

Рус генерали М.Иванин чор ҳукуматига Ўрта Осиёни босиб олиш ва Ҳиндистонга йўл очиш режаларини кўрсатиш билангина чекланмай, ҳатто Англия (ўша пайтда Англия Осиёни жанубдан забт этмоқда эди) ва Хитой (Шарқий Туркистон Хитой тасарруфида эди) ҳукуматларига ҳам Осиёни бўлиб олиш ва уни тасарруфида тутиб туриш юзасидан маслаҳатлар берганки, мазкур маслаҳатлар алаал-оқибат амалга оширилганлигига тарих то шу бутунгача гувоҳ бўлиб турибди.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, асар баъзи ўринларда бир ёқламаликлар, масалага ноҳолис ёндашиш кабилардан ҳам холи эмас. Жумладан, Қозоғистон ва Қирғизистон олимларининг ишончли манбалар асосида аниқлашларича, Чингизхон ҳарбий санъатни кўпроқ ўша вақтларда Мўғулистонда кўчманчилик қилиб яшаган туркий қабиалардан ўзлаштирган. Муаллиф эса етарли асосларсиз Чингизхон ҳарбий санъатни хитойликлардан ёки қувғинлар ва тазйиқлар остида ўша ёқларга бориб қолган насронийлардан (!) ўзлаштирган бўлса керак, деган фикрга ўқувчини ишонтиришга уринадики, бундай ўринлар асарни танқидий назар билан ўқиш заруратини туғдиради. Мана шу каби изоҳгалаб ва ёки ноҳолис ўринлар изоҳлар билан баҳоли қудрат равшанлаштирилди (муаллиф изоҳлари эса китобнинг охирига кўчирилди).

Ўрни келганда таржима ва китоб таржимони ҳақида икки огиз сўз айтсак. Тарих фанлари номзоди Акмал Маҳкамов қўл урган мазкур асар ўтмишдан ҳикоя қилувчи қимматли манба, қолаверса, тарихий фактларга асосланганлиги билан алоҳида аҳамиятга эга. Таржимон асар танловида адашмаган, тарихий шахслар, уларнинг жанг

тактикаси, ҳарбий санъати, давлатни бошқариш стратегияси мавзуси кўпчиликни қизиқтиради. Шу нуқтаи назардан, Михаил Иванович кўрсатиб ўтган маълумотлар диққатга сазовордир ва таржимон уни ўқувчига етказиб беришнинг уддасидан чиққан.

Акмал Маҳкамов ишга фақат таржимон нуқтаи назаридан эмас, балки тарихчи олим сифатида ёндашган ва айрим ўринларда муаллиф томонидан йўл қўйилган баъзи камчиликлар, ғализликларга аниқлик киритган. Асарнинг асл қиммати ҳам мана шунда: таржимон нуқтаи назари, таржимон билими билан омукташганлигида. Ва айнан шу жиҳат асар мутолааси жараёнида ўқувчи эътиборини тортади.

Асарга мазкур соҳалар мутахассисларида туғилмажак қизиқишларни назарда тутиб, унда учрайдиган исмлар, жуғрофий ва этник номлар кўрсаткичлари Рашидиддин (Фазлуллоҳ ибн Ймомуддава Абулхайр Ҳамадоний ат-Табиб)нинг «Жомеъ ат-тавориҳ», Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» номи асарлари, шунингдек, «Темур тузуклари» каби қимматли манбаларга баҳоли қудрат чоғиштирган ҳолда тузилди. Аммо барча исмлар, жуғрофий ва этник номлар эски рус талаффузида ёзилганлиги туфайли баъзи номларнинг аслини тиклашнинг имкони бўлмади. Шу туфайли баъзи номлар, атамаларнинг ёзилишида хатолар, чалқашликлар бўлиши табиий (қолаверса, муаллифнинг ўзи ҳам кўп номларни, фактларни тўлиқ аниқлай олмаган) ва бунинг учун сиз, азиз китобхондан узр сўраймиз ҳамда китобда учраши мумкин бўлган барча хатолар, камчиликлар ҳақидаги фикр-мулоҳазаларингизни миннатдорчилик билан қабул қиламиз.

Юсуф МУЗАФФАР

МЎҒУЛ-ТАТАРЛАР ИСТИЛОЛАРИГА УМУМИЙ НАЗАР

Ҳеч бир халқ мўғул-татарлар Чингизхон даврида ва Ўрта Осиё халқлари Амир Темур* даврида босиб олган ҳудудлари каби бепоён ҳудудларни босиб ололмаган ва бу ишда улар эришган тезкорликка эришолмаган. Чингизхон хонлик даврининг бошларида ўзига тобе 13 минг атрофидаги ўтов ёки оилага эга бўлган бўлса, умрининг охирида турли тилларда сўзловчи ва турли динларга мансуб бўлган 720 та халқ унга тобе эди. Унинг набиралари ҳозирги Хитой, Ҳиндистоннинг бир қисми, Курия, бутун Ўрта Осиё, ҳозирги Россиянинг ҳамда жанубий Осиёнинг ҳинддан Фуротгача бўлган деярли барча қисмига ҳукмронлик қилишган, бу ҳудудлар эса бор-йўри 60 - 70 йил давомида босиб олинган эди. Бундай бепоён ҳудудларнинг босиб олинishi ва деярли ҳамisha эришиб келинган изчил ғалабаларни мўғуллар қўшинларининг бошқа давлатлар қўшинларидан қурол-яроғларининг сифатлилиги, улардан моҳирона фойдалана билиши, тартиб-интизом, тўғри жойлашиш жиҳатдан устуналиги билан ҳамда лашкарбошилариининг ўткир фикрлай олишлари, ажойиб стратегик ва тактик қоидалардан фойдалана олишлари билан изоҳлаш мумкин. Ваҳоланки, бу халқнинг ҳозирги ҳолатини кўриб, уларнинг аввалги ҳарбий тузилиши ва ҳолатини тасаввур қилиш қийин. Аммо худди шунинг каби ўтган асрнинг 30 - 40 йилларидаги роҳиблар билан

* Европада Амир Темур Тамерлан (Темурланг) номи билан машҳурдир. Муаллиф М.И.Иванин ҳам шу номни қўлаган. Аммо биз барча ўриналарда бу зотнинг асл исмини қайта тикладик (*масъул муҳарр.*).

тўлиб кетган Рим ва папа қўшинларини кўрганлар ҳам 20 аср аввал бу шаҳардан Ўрта Ер денгизи атрофидаги барча давлатларни забт этган зич сафланган легионлар чиққанлигини тасаввур қила олишлари қийин-қу ахир!

Мўғуллар қилган истилоларнинг ўзига хос фарқли томони шундаки, бу истилолар отлиқ аскарлар кўмагида амалга оширилган ва биз 3-4 минг кишилик қўшин билан базўр ўтадиган чўллардан юз минглаб аскарга эга бўлган бу отлиқ қўшинлар анчайин қийинчиликсиз ўта олганлар.

Чингизхон ва Амир Темур истилолари даврини инсоният учун энг фалокатли ва қонга беланган давр дейиш мумкин. Лекин гап ҳокимият ва инсон учун энг қимматбаҳо нарсаларни эгаллаб олиш ҳақида борганда, ҳамма босқинчилар ҳам шафқатсизликда деярли бир хил. Спартанликлар ўзларини боққан илотларни бир неча маротаба қиличдан ўтказишган; Арастунинг шогирди бўлмиш Искандар Мақдуний (Александр Македонский) Фивани талон-торож қилган, Тир аҳолисини шафқатсиз қата эттирган, қаршилик кўрсатган шаҳарлар аҳолисини қириб ташлаган; Цезар Галлияда шафқатсизлиги бўйича Искандар Мақдунийдан қолишмаган ва ҳоказо. Ўйлашимча, мўғул-татарларнинг шафқатсизлиги бир қанча бўрттириб кўрсатилган. Мўғул-татарларнинг шахсий манфаатлари учун деҳқонлар, ҳунармандлар ва савдогарлар керак эди. Агар улар итоат этса, мўғуллар уларга зарар етказмас, балки ҳомийлик ҳам қилишарди. Мўғуллар дин эркинлигини ҳам эътироф этишарди. Хубилайхоннинг аслазода аъёни кўринишида Чингизхон ерларига келган Марко Поло (1269 – 1289 йилларда)нинг ёзишича, у ерларда, масалан, Табриз, Самарқанд, Қашғар ва Хитойда кўплаб христианларни кўрган. Италиялик сайёҳнинг

айтишича, Тангутдаги катта ва ажойиб шаҳар бўлган Кампиён шаҳрида (ҳозирда йўқ бўлиб кетган бўлиши, эҳтимол), гарчи шаҳар аҳолисининг кўп қисми бутпараст бўлса-да, христианлар учта ҳашаматли черковга эга бўлишган. Шунингдек, у Кобино шаҳрида (Қобул бўлиши, эҳтимол) сайқаланган пўлатдан ажойиб кўзгулар ясаганининг гувоҳи бўлган. Хубилайхон салтанатида қарийб 20 йил яшаган Марко Поло таърифига қараганда, хон ўз фуқароларининг турмуш шароитини яхшилаш учун доимо ғамхўрлик қилиб келган. Хон Хитойнинг жанубий вилоятларини шимолий вилоятлар билан бирлаштирувчи укан ариқ (канал) қаздирган эди. Бу ариқ орқали молларни очиқ денгизга чиқмасдан ташиниш мумкин эди. У ўзининг ерларидаги асосий йўлларда почта хизматини жорий этди ва Хитойнинг барча вилоятларида ишлатила бошланган қоғоз пулларни босиб чиқарди (буни ҳукумат кредитлари исбот қила олади).

Хубилайхон ишончли одаamlарини ўз салтанатининг турли вилоятларига халқнинг ҳол-аҳволини билиш учун юборар, агарда унга қаердадир ҳосил бўлмаганлиги, моллар қирилганлиги ва бошқа фалокатлар ҳақида хабар берадиган бўлсалар, унда шундай фалокатлар бошига тушган аҳолидан нафақат солиқ олиш тўхтатилар, балки эҳтиёжга яраша уларга моддий ёрдам ҳам бериб туриларди.

Ботухон Дунайдан Волга ва Ўролгача бўлган Россия жанубий чўллари ва Қозоқ чўллари бир қисмини эгаллаб олганидан сўнг ўз кўчманчи фуқароларини жойлаштириш билан шуғуллаяна бошлади. У ўз кўчманчи қабилаларига ерларни шимолдан жанубга қараб шундай тақсимлаб бердики, иқлим шароитларига қараб улар жанубда қишлай олишлари, баҳор келиши билан шимолга қараб ўрмон минтақалари томон кўчишлари, августда эса ўз

қишловларига қайта кўчишлари мумкин эди. Шу пайтнинг ўзида қиш пайтида озиқ-овқат билан таъминлашни яхшилаш мақсадида улар турли дон маҳсулотларини экиш ва уларни пайҳон бўлишдан асраш чораларини кўра бошлашди.

Қримдаги туз қазиб олинadиган (эҳтимол, Элтон ҳам) ва бошқа кўллар хазина ихтиёрига топширилди; хон ёриқларидан маълум бўлган нон дўконлари Олтин Ўрда барпо бўлган биринчи пайтлардан бошлаб ишлай бошлаган. Бу ҳақда 1246 йил мўғул-татар ерларига саёҳат қилган Плато Карпини айтиб ўтган. Бундай дўконлар очарчилик бўлган пайтда озиқ-овқат билан таъминлаш учун мўлжалланган эди. Турли хил солиқ ва бож солишлар жорий этилди. Халокухон Эрондаги зарарли Оссасунлар мазҳабини қириб ташлаб, христианлар, шунингдек, турли фанларга ҳомийлик қила бошлади. Қуйида мисол қилиб келтирилган ва Чингизхоннинг барча қўшинларида шубҳасиз мавжуд бўлган унинг сарой ва қўшин аъёнлари мансабларидан мўғул-татар лашкарлари тартибсиз ўрда эмас, балки кўчманчи халқ қўшинларига мослаштирилиб, тўғри тартибда тузилган мунтазам лашкар сифатида намоён бўлади. Бу лашкарлар ўз давридаги кўнгилилардан тузилган қўшинлардан тубдан фарқ қилар эди.

Бу ҳол Чингизийлар бошқаруви биринчи пайтларда халқ учун фойдали бўлганини, Чингизийлар маълумоти бўйича ўз асридан ўзиб кетганлигини кўрсатади. Шунинг учун Чингизхон қўшинлари (Амир Темур ҳақида кейинроқ гапирамыз) ҳам ўз замондошларидан қуролланиш, саф тортиш, тартиб, ҳарбий тарбия, тактик қоидалар ва стратегик мулоҳазалар масалаларида устунроқ турар эди, деб тахмин қилиш мумкин. Уларнинг бир неча ўн йиллар давомида мунтазам равишда эришган муваффақиятларини ҳам шу билан изоҳлаш ўринли.

Аммо мўғул-татарлар ва Ўрта Осиё халқлари ўзларининг истилоларга бўлган иштиёқларининг зўралиги билан босиб олинishiга қаршилик кўрсатадиган халқларнинг ҳукуматлари ва лашкарлари учун ниҳоятда даҳшатли эдилар ҳамда бу қаршилик қанчалик матонатли бўлса, мағлуб томон шунчалик оз раҳм-шафқат кутиши керак эди.

Истилоларга бўлган иштиёқ уларда фанатизм даражасига етгач, улар халқаро ҳуқуқларни ҳам назар-писанд қилмай қўйишди ва ҳатто уруш очиш учун тузукроқ баҳоналар ҳам қидириб ўтирмайдиган бўлишди. Улар тўғридан-тўғри бўйсунмиш ва бож-хирож тўлашни талаб қилишар, рад жавоби бериладиган бўлса, салтанатларни вайрон қилишар, бу салтанатлар ҳукмронлари сулоаларини қириб ташлашар эди. Улар кўплаб шундай салтанатларни бирлаштириб, бепоен давлатлар тузган эдиларки, бу давлатлар сони Чингизхон ўғиллари сонига мос равишда тўртта эди. Агар тарих ўт-чўписиз ва сувсиз бўлган юзлаб чақиримли чўллар билан ажратиб қўйилган ҳамда аҳолиси кам сонли бўлган мўғул-татарлар ва Ўрта Осиё халқларининг фавқулодда улкан куч-қудратини намоён қилган бўлса, бу куч-қудратнинг сирини кўчманчиларнинг ҳарбий тартибда жойлашганлиги ва уларнинг битта халқ каби бирлашишларида эди. Кўчманчи халқлар эркинликни қанчалик севишини, кўчманчи ҳаётни ўтроқ ҳаёт кечиритидан афзал кўришини ҳисобга оладиган бўлсак, бир неча минг чақирим майдонда кўчиб яшовчи бундай халқларни ўз ҳукмига бўйсундира олган, уларга кўп минглаи кўшин бўлиш учун тартиб бера олган одам қанчалик ирода кучига, ҳарбий, маъмурий ва сиёсий қобилиятга эга бўлганлигини тасаввур қилиш мумкин.

Чингизхон ҳақидаги мавжуд тарихий маълумотлардан у Ўрта Осиёнинг бепоен чўлларида кўчиб

юрувчи халқларни қандай воситалар билан ўзига бўйсундира олганлигини аниқлаш мумкин эмас. Шунинг учун унинг Хитой билан, Хоразм султони Муҳаммад билан бўлган урушга қадар олиб борган дастлабки ҳарбий ҳаракатлари қисқача баён этилган. Аммо Амир Темурнинг дастлабки ҳаракатлари тўғрисида тўлиқроқ маълумотлар мавжуд бўлиб, улар ҳақида кейин батафсилроқ тўхталиб ўтамиз.

Мўғул-татарлар ва Ўрта Осиё халқлари тарихи биз учун шу туфайли ҳам муҳим аҳамиятга эгаки, икки асрдан ортиқроқ улар зулми остида яшадик, кейинги уч аср давомида эса улар билан доимий тўқнашув ва алоқада бўлдик, бундай қўшничилик бизнинг жануб ва шарқда доимий ҳарбий ҳолатда бўлишимизни талаб этди. Бундай ҳол бизнинг тушунчаларимиз, феъла-атворимиз, урф-одатларимизда, ҳарбий ва фуқаролик тузилишларида ўзининг чуқур изини қолдирмасдан иложи йўқ эди. Ҳатто Пётрнинг матонатли темир иродаси ҳам мана шу зулмдан қолган изларни ўчириб ташлаш ва шу халқлар билан бўладиган тўқнашувлардан халос бўлишни таъминлай олмади. Энди эса биз уларнинг кўп қисмини ўз таъсиримиз ва ҳукми-мизга бўйсундира бориб, улар билан янги муносабатлар қураяпмиз.

Ҳозирги пайтда мўғул-татарлар ва Ўрта Осиё халқлари тарихини ёритиш учун маълумот ва ҳужжатлар етишмаслиги туфайли мен фақатгина уларнинг Чингизхон ва Амир Темур давридаги ҳарбий санъати ҳолатини таърифлаш билан чекландим. Чунки бу икки лашкарбоши қўшин ташкил қилиш, уларни бошқариш, ҳал қилувчи пайтда жанг майдонига қўшинларни юбориш, тўсиқларни босиб ўтиш учун тадбирлар ўйлаб топиш, узоқни кўра билиш маҳорати, баҳодирона ташаббус ва характер кучи билан қадимги ва янги даврдаги

буюк ҳарбий даҳолар билан бир қаторда турадилар. Бунга қўшимча сифатида мен уларнинг баъзи бир юришларини ҳам баён қилиб ўтдим. Қўшинулар юриши керак бўлган йўналиш, чўлини босиб ўтиш учун ажратилган вақт, уруш режасини тузиш ва ҳоказоларни аниқлик билан таърифлаш мақсадга мувофиқ бўлади. Лекин ҳозирда бу лашкарбошилар босиб ўтган ерларнинг аниқ харитаси ва маълумотлари қўлимизда бўлмагани, кўплаб дарёлар, шаҳарлар, тоғ йўлларининг номлари ноаниқлиги, ўзгариб-бузилиб кетганлиги туфайли бу йўллар тавсифини аниқ келтира олмаимиз.

Ишонамизки, Ўрта Осиё ҳақида кўпайиб бораётган маълумотлар ушбу лашкарбошилар юришларини яна ҳам батафсилроқ таърифлаш учун имкон беради. Бунда биз чўл ва тоғ йўллари, дарёлар, кўллар, харобалар, шаҳарлар, тоғ дараларининг маҳаллий номларини, яъни мўғулча ёки қалмоқча, хитойча ёки қозоқча ёзадиган бўлсак, тушунчамиз янада кенгроқ бўлади¹.

Мўғул-татарларнинг Чингизхон ва Ўрта Осиё халқларининг Амир Темур давридаги ҳарбий санъатини ҳамда турли даврларда бўлиб ўтган уларнинг юришларини таърифлаш учун мен уларни икки қисмга бўлдим:

биринчиси – мўғул-татарларнинг Чингизхон давридаги ҳарбий санъати баёни;

иккинчиси – Ўрта Осиё халқларининг Амир Темур давридаги ҳарбий санъати баёни.

муносабати билан улар янада узоққа – Шарққа қараб кетишга мажбур бўлишган. Уша даврда Ўрта Осиёнинг мажусийлар (бутпарастлар) яшаган шарқий қисмида дин эркинлиги мавжуд эди ва у ерда христианлар, айниқса, насоролар оз бўлганлиги ҳақида тарихий маълумотлар борки, булардан христианлар бу ерларга фуқаролик асослари ва билим, шунингдек, римликлар ҳамда юнонларнинг ҳарбий санъати ҳақида маълумотлар олиб келганлар ва бу маълумотлар мўғулларга ҳам етиб борган, деб тахмин қилиш мумкин*. Аммо ўша даврда ҳарбий санъати такомилга етган маълумотли Хитой билан кўшниччилик мўғуллар учун ҳарбий санъатнинг турли жабҳаларини ўрганишда энг яхши мактаб бўлганлиги эҳтимоли янада катгароқдир.

Эрамиздан** анча олдинги даврлардаёқ Хитойнинг шимоли томонида кўчманчилик қилиб юривчи чорвадор халқлар бу империяга бостириб кира бошлашган. Улар баъзан фақат босқинчилик йўли билан мамлакатнинг бир қисмини вайрон қилар, ўлжа ва асирлар олиб, тезлик билан ўз чўлларига қайтиб кетишарди. Баъзан эса улар хитойликларни ипак ва ип газламалар, чой, қумуш, олтин билан бож тўлашга мажбур этар, баъзан ўз хонларига Хитой маликаларини никоҳдаш йўли билан иттифоқларини мустаҳкамлар ёки бож ўрнига Хитойда от ва чорва билан савдо қилиш ҳуқуқини талаб

* Муаллифнинг бу тахмини, фикримизча, эҳтимолдан жуда йироқ ва мубоҳасагалабдир. Қозғистонлик ва қирғизистонлик олимлар Чингизхон ҳарбий санъатни ўша вақтларда Мўғулистонда кўчманчилик қилиб яшаган туркий қабилалардан ўзлаштирганини ишончли манбалар асосида аниқлаганлар. Чингизхоннинг ҳарбий санъати бу – кўчманчи халқларнинг ҳарбий санъати эканлиги ҳам (бу ҳақда куйида батафсил ўқийсиз) маъқул фикрнинг исботи бўла олади (*масъул муҳарр.*).

** Кўп ўринларда муаллиф «эрамиз» сўзи ўрнига эскича одатга кўра, «Исонинг таваллауд вақти» жумласини қўллаган. Биз ўқувчига қулайлик учун «эрамиз...» деб тузатдик (*масъул муҳарр.*).

қилар, шарт қабул қилинмаган тақдирда янгитдан босқин қилиш билан кўрқитар эди. Баъзан Хитойнинг иттифоқчиси сифатида келишилган ҳақ учун хизмат қилиб, унинг чегараларини кўриқлашар, баъзан эса бутун вилоятларни босиб олиб, кўчманчиликни ташлашар ва ўз подшоликларини барпо қилиб, Хитой удумларини қабул қилишарди. Кейинчалик эса жанговарликни йўқотиб, хитойликлар ёки бошқа қабилалар томонидан яна ўз чўлларига ҳайдаб юбориларди. Баъзан хитойликлар, ўз навбатида, Хитой деворининг шимоли ёки шимоли-ғарбидаги кўчманчи қабилаларни енгиб, уларнинг бир қисmini ўз хизматларига олиб, шимолий чегараларига жойлаштиришарди. Баъзан ўзаро урушлар натижасида Хитой халқининг бир қисми ўз ватанларини ташлаб, Мўғулистонга келиб яшар эдилар. Чингизхоннинг бобоси ва отаси ҳам гарчи ўзларини шимолий Хитой ҳукмдорларига қарам деб тан олсалар-да, Хитойга босқинлар қилишган.

Шундай қилиб, мўғуллар юз йиллар давомида хитойликлар билан бўлган кўп алоқалар туфайли улардан ҳарбий санъатни қабул қилган бўлишлари мумкин. Чингизхон даврида шимолий Хитойни эгаллаб турган ва аввал бошда Чингизхон бож тўлаб турган хунналар билан ҳам алоқалар давом этган; Чингизхон уларнинг хоқони саройига ўзи борар ёки ўз элчиларини юборар эди. Шу туфайли фавқулодда ҳарбий қобилиятга эга бўлган, улкан ишларни режалаштириб юрган Чингизхон хитойлардан кўчманчи халқлар лашкарлари учун фойдали бўлган ҳар қандай ҳарбий санъатни қабул қилиб, ўзига қарам қабилаларга уни жорий этганлиги шубҳасиздир. Шунинг учун мўғуллар ҳарбий санъатини таҳлил этишдан аввал унинг хитойларда илгари вақтларда қай аҳволда бўлганлигини қисқача баён этиб ўтишни лозим топдим².

Илм-фани эрамиздан икки минг йиллар олдин юзага келган, доим кўчманчи халқлар ва ички низолар хавф солиб турган бу халқ гоҳ бўлиниб, гоҳ бир улуф хоқоналикка бирлашиб, ҳамisha ҳам тинчлиги бўлмаган, вақти-вақти билан ўзи ҳам босқинчиликка ва бинобарин, ўз қарбий саъятини такомиллаштиришга интиланган.

Уларнинг қарбий ёзувчилари қолдирган маълумотларга қараганда, эрамиздан бир неча асрлар олдинроқ хитойларда қатъий интизомга ўргатилган мунтазам кўшин бўлиб, уларнинг саркардалари ўртасида вазифалар аниқ тақсимлаб берилар, жангчилар ва ҳатто отлар ҳам машқ қилдирилар эди. Кўшин юришлар учун жанговар қурола ва озик-овқат захираси ҳамда қурола ва араваларни сошлаш учун лозим бўлган асбоб-ускуналар, усталар, дурадгорлар билан таъминланар, улар маблағ ва маош олар эдилар. Аммо ўша давр ёзувчиларининг фикрича, кўшинни душман ҳисобига боқалаган саркардагина яхши саркарда ҳисобланган.

Кўшиннинг асосий кучи пиёдалардан иборат бўлиб, саркарда У Дзининг фикрича, 50 минг кишилик лашкарга жанг пайтидаги ҳаракатлар учун 3 мингта отлик ва 500 арава етарли эди. Булардан тапқари, қалъаларга яқинлашиб келиш ва қамал қилиш учун қўлланиладиган, устига чарм қопланган ўқ ўтмас аравалар ҳам ишлатиларди. Уларнинг қуроллари, асосан, камон, қилич, найза, ойболта, совут, қалқон, дубулға ва бошқа қуроллардан иборат эди. Хуллас, порох ихтиро қилингунча Европада қўлланилган барча қуроллар хитойларга ҳам маълум эди. Жангчилар ҳаракат ва жанг қилиш учун турли махсус имо-ишоралар (сигналлар)ни ажратишга ўргатилар эди. Бу сигналлар турли рангдаги байроқлар ва белгиларни пастга эгиш ёки бир қанча турлари бўлган ноғора,

жом ва қўнғироқларни чапиш орқали берилар эди. Шундай қилиб, жангга ҳозирланиш, лашкарларни жой-жойига қўйиш, қуролланиш, овқат тарқатиш, сафланиш, байроқни кўтариш, ҳаракатга келиш ва ҳужумни бошлашнинг ҳаммаси турли белгилар воситасида бажарилар эди. Байроқдорлар, аравакашлар, отлиқлар, пиёдалар, қўшиннинг илғори ва охиридагилар учун алоҳида белгилар бўлар эди. Бу белгиларнинг берилиш тезлиги эса ҳаракат тезлигини аниқларди.

Ўрдугоҳ жойлашган ерда, одатда, аскарлар тупроқдан истеҳком қилишар ва уни ходалардан қилинган ихота билан мустаҳкамлар эди. Жангга киришдан олдин буйруқ олиш учун барча ноғорачилар, байроқдорлар бош қўмондон ҳузурига тўпланишарди. Уларнинг жанг қилишга берган белгилари билан олдинда аравалар, уларнинг икки ёнида отлиқлар, пиёдалар эса аравалардан кейин, ўқ етиб бормаидиган масофада жойлашишар ва шу тартибда душман томон юришар эди. Пиёдалар жангга кириши лозим бўлганда, аравалар уларни олдинга ўтказиб юборар эди. Олишув камондан ўқ отишдан бошланиб, кейин найзабозлик ва қиличбозликка ўтилар, агар душман енгилса, уларни отлиқлар ўраб оларди.

Хитойлар кўпроқ қандай тарзда сафланганлиги номаълум, уларнинг фаройиб номлари европаликлар учун қоронғи. Пекингга борган миссионерлар томонидан бизга берилган хитой ёзувчиларининг баёни, тушунтиришлари ва чизмалари балки унчалик тўғри эмасдир; шунинг учун уларни тушуниш жуда мушкул. Шундай бўлса-да, баъзи чизмалардан хитойлар саф-саф тўпланиб (колонна бўлиб), тўртбурчак ёки доира шаклида сафланганлар, деган хулосага келиш мумкин. Тўртбурчак ёки доира шаклида сафланишда олдинги қаторда

аравалар, уларнинг кетидан пиёдалар, улардан кейин отлиқлар сафланишар, ўртада эса махсус аравалар, пиёдалар, отлиқлар билан ихоталанган бош қўмондон жойлашар эди. Бундай сафланиш очиқ ерларда лашкари, асосан, отлиқлардан иборат бўлган саҳролардаги кўчманчи халқлар билан тўқнашувларда қўлланилган бўлиши мумкин. Хитойлар кичик тўртбурчак ва доира шаклини ҳам қўллаган бўлсалар керак, чунки ҳозир ҳам улар кичик тўртбурчак, тўда ва доираларга йиғилиб, уларни шахмат шаклида жойлаштиришади.

Жангда оғир қўшинлар, яъни совут кийган жангчилар ўртада, енгил қўшинлар эса отлиқлар паноҳида – чеккада жойлашган. Жанг олдидан саркарда қисқагина нутқ сўзлаб, буйруқлар берган. Лашкарлар бир маромда қадам ташлаб, отлиқлар эса мусиқа остида ҳайқириқлар билан отларини кишнатиб юришни бошлашган. Жанг вақтида лашкарбоши қўшинни кузатиб борар, лозим бўлганда, лашкарларининг жойлашувини ўзгартирар, шошилинч ёрдам бериш учун отлиқлардан фойдаланар эди. Душманни яқсон қилгач, ўзини ўнглаб олишга имкон бермай, зудлик билан таъқиб қилиш ва бир зарба билан янчиб ташлаш қоида сифатида қабул қилинган.

Хитойлар қўшиннинг барини бир жойда сақлаш лозим эканлигини, агар бунга имкон бўлмаса, қўшин қисмларини доимо бир-бирига мадад оладиган қилиб жойлаштириш кераклигини билганлар. Душман кучларини эса имкон қадар чағғитиб, бўлиб юборишга ва улар бўлинган тақдирда ҳар бир бўлимига алоҳида устун бўлган кучлар билан хужум қилишга ҳаракат қилишган.

Юриш вақтида хитойлар қўшинининг илғор қисми (авангард), илғор қисмдан кейинги қисми (арьергард), сўл ва ўнг қаноти, асосий қисми

бўлар эди. Юк аравалари энг кейинда, сафланган жангчилардан сўнг борарди. Йўл бошловчи, алоқачи, айғоқчилар орқали жойнинг қандайлигини, ўрмонми, сувми, ботқоқ ёки тоғликми, хуллас, кўшин учун фойдали ёки зарарли бўладиган ҳамма нарсани ўрганиб чиқишар, душман томонга айғоқчи юбориб, яширин алоқалар ўрнатар эди. Хитой ёзувчиларининг фикрига қараганда, улар душманга кўққисдан ҳужум қилиш ёки у ҳақда тўлиқ маълумотга эга бўлишни ярим галаба деб билишган³. Эрамиз бошлангандан кейинги даврда ҳам хитойликларнинг ҳарбий санъати шундай бўлган, фарқи фақат аравалардан аста-секин воз кечганларидадир.

Ҳарбий истеҳкомлар қуриш ҳам хитойликларга яхши маълум бўлган. Улар сувли хандақлардан, дарёлардан ўтиш йўллари билганлар, лаҳм қазилар, қалъа деворларига чиқиш, душман ҳаракатини кузатиш учун мосламалар, ўзиюрар миноралар ясаш, лозим бўлиб қолса, кўприклар, ихоталар қуришни билганлар, уларда ёнғинни ўчириш учун махсус қувурлар бўлган, ўқдан сақланувчи махсус қалқонлар, ўқ ва тош отадиган манжаниқ (катапульта)лар ясаганлар.

Порохнинг хусусиятлари хитойларга қадимдан маълум бўлган. Эрамиздан олдинги IV асрдаёқ Хитой олимлари алкимё фани билан шуғулланиб, комхаёл бўлганлар ва абадий умр кўриш йўллари ёки европалик алкимёгарлар каби сунъий олтин ясаш йўллари қидиришган. Турли тажрибаларни қўлаб, табиатнинг турли сирларини билиб олишган ва шубҳасиз, шу йўл билан порох сирларидан ҳам воқиф бўлишган. Маълум бўлишича, хитойликларнинг европаликлар келгунларига қадар порохдан фойдаланишлари хатардан холи бўлмаган. Хитой ёзувчиларининг хабарларига

кўра, порохни қўллаш душмандан кўра кўпроқ ўзларига талафот келтириши мумкин бўлган. Фақат III асрда яшаган Кун Мин исми лашкарбошигина порохдан усталик билан фойдалана олган. Жумладан, кўчманчи қабилаларга қарши порох ва ўқ тўлдирилган гранаталарни қўллаган. Уларни душман ўтадиган йўлга кўмиб қўйиб, душман яқинлашгач, портлатгични ёқиб юборган¹.

Ишончли маълумотларга қараганда, порохни қуролга солиб ишлатиш XI асрдан маълум бўлган. Бу уларда китоб босиб чиқаришнинг бошланиши билан бир даврга тўғри келади.

Мўғуллар 1232 йилда хуннларнинг жанубий пойтахти бўлмиш Кхай Фин Фуни қамал қилганида, хитойлар* душманга қарши чўян тувакча (граната)лар отишган. Улар порох воситасида портлаб, мўғулларга кўп талафотлар келтирган. Улар ўтли найзалар ҳам ишлатганлар. Бу найзаларга ёнувчи бирикмалар жойлаб, арбалетлардан** отишган.

Сўзсиз, бундай ҳарбий санъатга эга бўлган, машқларда пишган лашкари, моҳир саркардалари билан хитойлар саводсиз лашкарлардан доим катта устунликка эга бўлишлари мумкин эди. Биз бунини ўз давримизда Осиё халқлари билан бўлган урушларда кўрмоқдамиз. Ана шу такомил ва ҳарбий санъатдаги ихтироларни Чингизхон ва унинг авлодлари хитойлардан қабул қилганлар. Мўғулларнинг улкан ютуқлари ва ғалабаларининг бош сабаби ҳам ана шунда. Хитойларнинг сиёсати қуролларидан ҳам даҳшатли бўлган. Уларнинг тушунча ва қонунларига кўра Осмон ўғлига қаршилик кўрсатган одам исёнкор деб қабул қилинган ва енгилган тақдирда ўлимдан қочиш қутулиш жуда

* Муаллиф хуннларни ҳам негадир «хитой» деб атаган. Бу янглиш бўлса керак (*масъул муҳарр.*).

** Мўлжаллагичи ва кўндоғи бўлган камонсимон қурол (*масъул муҳарр.*).

мушқул бўлган. Шу туфайли душманни енгиш учун ҳеч бир хатти-ҳаракат ман этилмаган.

Хитой ҳарбий ёзувчиларидан бири қуйидагича насиҳат қилган: «Душманда нимаки яхши нарса бўлса, уни издан чиқаринг, уларнинг амалдорлари ва машҳур кишиларини мавқеларига ярашмайди-ган ишларга жалб этинг, лозим бўлганда эса фош этинг. Душманнинг энг ярамас одамлари билан махфий алоқада бўлинг, ҳукуматига халақит беринг, ҳар ерда низо уруғини сочинг, норозилик турди-ринг, кичикларни катталарга, хизматчиларни бошлиқларига қарши қайраб қўйинг. Душманни-гиз қўшинларини кийим-бошсиз, озик-овқатсиз қолдиришга ҳаракат қилинг. Феълани бўшашти-рувчи мусиқаларни ишга солинг. Такалуф, ваъ-далар ва совғаларга сахий бўлинг, унинг сирлари-ни билиш учун пулни аяманг, чунки бу пулларни қанча кўп сарфласангиз, шунча катта фоизи би-лан ўзингизга қайтади. Ҳар ерда айғоқчиларин-гиз бўлсин». Хитой Маккиавеллисининг айтишича, кимки бу воситалардан фойдалана олса ва душ-ман орасига низо уруғини сочса, у ҳоким бўлишга ҳақли ва давлат учун чин хазина ва таянчдир⁵.

Бироқ хитойликларнинг маккор ва фосиқ сиё-сати уларни ўзга халқлар зулмидан сақлаб қола ол-мади. Эрамиз бошланишидан кейинги давр ичида аксари хитой бўлмаган сулолалар Хитой тахтига эгаллик қилишди. Улар Хитойни қандай қилиб бўл-масин қўлга киритиш учун ўзлариники каби сиё-сат қўллаб, унга яна жуда шафқатсиз жазолар қў-шишди.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, хитойликлар то-монидан патқалам ва қороз ихтиро этилиши (эра-миздан аввал), кейин эса китоб чоп этиш (X аср) ғоялар алмашинуви ва ахборот йиғилиши учун яхши шароит яратди.

Мўғуллар истилоси тарихи шуни кўрсатадики, уларнинг ҳукмдорлари Хитой билан қўшни бўлгани учун унинг илм-фанидан усталик билан фойдаланишган, олимларни ҳурматлаб⁶, қўшни мамлакатдаги фойдали ишлар ва нарсалар тўғрисидаги барча маълумотларни олиб туришган, ҳарбий саъят ва ҳарбий сиёсатда эса ўз устозларидан ҳам ўзиб кетишган.

МЎҒУЛИСТОНГА БИР НАЗАР: ЧИНГИЗХОННИНГ ХИТОЙГА ЮРИШИ (1211 ЙИЛ)ГА ҚАДАР ҚИЛГАН ҲАРБИЙ ҲАРАКАТЛАРИ

Чингизхон номини олган Темучиннинг асосий улусини ташкил этган мўғуллар Толи, Керулен ва Онон дарёларининг боши ва қуйилиш ерларида кўчманчилик қилишган⁷. Бу дарёлардан сувориландиган ерлар чўлсимон текисликлардан иборат эмас, балки Хингон тизмалари ва унинг тармоқлари билан кесиб қўйилган. Тоғлар оралигидаги водийларда чучук сувлар, ўтлоқлар мўл бўлиб, кўчманчиларга кўплаб чорва моллари, айниқса, урушлар учун асосий восита бўлган от боқишга имконият берган. Тоғ ёнбағирлари ўрмонлар билан қопланган. Жойнинг бундай турли-туманлиги уруш пайтларида яхши ҳимояланишга, душмандан чорва ва буюмларни яширишга, пиёда бўлиб турли тактик ҳаракатлар қилишга имкон беради. Кескин иқлим ва кўчманчи ҳаёт тарзи кишиларнинг соғлигини мустаҳкамлаб, уруш машаққатларини енгишга лаёқатли қилади. Чингизхон овни уруш мактаби деб атаган ва уруш бўлмаган даврда ҳайвонлар билан уруш олиб борган. У ҳайвонлар уясини топиб, тайинланган жойга қувлаб борган, уларнинг йўлларини кесиб, ўз қўшинларида чаққонлик билан жой хусусиятла-

ридан фойдаланишни, тартиб билан ҳаракат қилишни, мерганлик, от минни ва ҳарбий сабоқни такомиллаштирган. Ўз ҳарбий даҳосини шу ерларда чиниқтирган, кейинчалик бутун дунёни босиб олишни режалаштирган бу фавқуллодда қобилиятли шахс айна мана шу ерларда туғилиб вояга етган*.

Унинг улусини ўраб турган ва унга яқин бўлган жалоирлар, меркитлар, кeroитлар, боёвутлар, барғутлар, ўйротлар, тойжутлар (ёки тойчутлар), татарлар, найманлар ва бошқалар ҳам деярли худди шундай шароитларда яшаган ва шундай ҳарбий воситаларга эга бўлган. Мўғулистондан жануброқда жойлашган Ғуби чўли, айниқса, унинг шимолий қисми ер сатҳидан 2 дан 10 футгача (1 фут 30,48 см.га тенг) чуқурликда суви бўлган қудуқларга, ўртамиёна бўлса ҳам, тупроғи шўрхоклиги туфайли чорвани тез семиртирувчи ўтларга бой бўлганлиги кўплаб чорва молларини боқишга имкон берган. Бу ерлар, айниқса, бизнинг қитъамиздаги халқлар сув тақчил бўлган чўлларни кесиб ўтишларида асосий восита бўлиши саҳро кемалари деб аталувчи туяларни боқиш учун қулай бўлган. Шундай қилиб, мўғуллар ва улар билан қўшни бўлган қабилаалар уруш учун барча имкониятларга эга эди, фақат уларни бирлаштира оладиган ва итилолар учун йўллайдиган бир зот керак эди. Чингизхонга қадар бўлган иқтидорли кишилар га хужум қилиш, баъзан унинг бир қисминигина босиб олиш ёки бу осмон империясига бож солиш билангина чегараланган. Чингизхон эса ўз назарини узоқларга солди. У фақатгина Хитойни эмас, балки бутун Осиё ва Европанинг бир қисмини босиб олишни режалаштирди.

* У 1161 йилда туғилган. Рашидиддин Фазлуллоҳ эса «Жомеъ ат-Таворих» номи асарида Чингизхоннинг ҳижрий 547 (1152 – 1153 милодий) йилда туғилганини таъкидлайди (*масъул муҳарр.*).

Буюк кўчманчи ушбу режаларини амалга ошириш учун атрофидаги кўчманчи қабилаларни бўйсундириб, улар ўртасида интизом ўрнатиш ва улардан лашкар тузиш лозимлигини фаҳмлади. Бироқ бу қабилаларнинг кўпчилиги унинг улусидан кучлироқ эди, шунинг учун уларни ўзига қарши қўзғатиб қуролантирмаслик учун жуда эҳтиёткорлик билан ҳаракат қилиши лозим эди. Чингизхон фаолиятининг бошида муваффақият ва ғалабаларга жуда секин эришганлигининг сабаби ҳам ана шунда.

Биз бутун дунёга донги кетган саркарданинг ҳаёт йўли ҳақида қисман маълумотга эгамиз. Маълумотларда кўрсатилишича, Темучиннинг отаси ва бобоси баҳодир аскарлар бўлиб, Хитойни талаганлар ва ўзларининг мардлиги, ҳарбий ютуқлари учун ботир, баҳодир номини олишган⁸. Бу ном кишига фақат жасурлиги эмас, балки ақл-заковати учун ҳам берилган. Шунинг учун улар, шубҳасиз, ўз авлодлари, македониялик Филипп ўғли Искандар учун ҳарбий қўшин қолдиргандек, яхши қўшин ва ҳарбий мактаб қолдиришган.

Бироқ Темучин отасидан 13 ёшда етим қолган ва бобоси ҳамда отаси бўйсундирган барча қабилаларни итоатда сақлай олмаган. Унинг отасига итоат этган 30 минг ёки 40 минг оиланинг кўп қисми у ёш бўлгани учун кетиб қолган. Фақат катта бобосидан қолган оилаларгина унга садоқат кўрсатишган. Душманлари кучли бўлгани учун у бир неча бор ўлимдан қолган⁹. Агар атрофида ақли, садоқатли устоз ва ҳимоячилари бўлмаганда, унинг ўлиб кетиши ҳам ҳеч гап эмас эди. Улар унинг ҳаёти ва меросининг бир қисмини сақлаб қолишган. Балогатга етгач, қурултой (оқсоқоллар мажлиси)да у хон этиб сайланди. Темучин ўзининг биринчи юришларида фақат 13 минг кишилик

лашкар йиға олган. Бироқ ўз кўли остидагиларга сахий, одил бўлгани, улар хизматини тақдирлаб тургани туфайли шуҳратга эришган, кўл остидагиларнинг меҳрини қозонган, натижада бошқа қабила жангчиларини ҳам ўзига жалб қилган. Ўз кучларидан тўғри ва оқилона фойдалана олгани, ўринли буйруқлар бергани учун лашкари сафи кенгайиб, кучи оша борган. Темучин гоҳ қуроол, гоҳ сиёсат билан иш кўриб, ўзининг жасурлиги билан аскарларига ўрнак бўлган, қаттиққўлик ва тартибни жорий қилиб, одилликка суянган, оқибатда кучли кўшин барпо этишга эришган.

Ўша даврда Мўғулистонни уч кучли қабила ўраб турарди: ғарбдан найманлар, жанубдан кeroитлар (херелар), шарқдан татарлар. Темучин Мўғулистоннинг ўртада бўлганидан усталик билан фойдаланди. Бу қабилаларга алоҳида-алоҳида ҳужумлар қилди, бирининг ҳужум қилмоқчи эканлигини бошқасига етказиб турди, уларнинг ўзига қарши кучли кўшин бўлиб бирлашувига имкон бермади. Бироқ кучли қабилалар билан уришишдан один у Мўғулистонни ўраб турган кичик қабилааларни бўйсундириш керак эди. Шу туфайли унинг дастлабки жасоратлари босқинлардан иборат бўлиши лозим.

Темучиннинг дастлабки ҳаракатларидан бири ундан ажралиб чиқиб кетган кучли тойжут қабиласини бўйсундириш бўлди. Кўп ҳаракатлардан сўнг ўзига тегишли 13 минг аскар билан уларнинг 30 минг кишилик кўшинини енгилга эришди¹⁰. Бу муваффақиятдан сўнг кўп майда қабилалар у томонга ўтишди.

1194 йилда Арғун ва Амур дарёлари бўйида кўчиб юрган татар халқининг бир қисми шимолий Хитойни эгаллаб турган нючжиларга қарши кўзгалди. Нючжилар ҳукмдори уларнинг кўши-

нини бостириш учун аскар юбориб, шу билан бир вақтда кўзғолончиларга қарши курашиш учун бошқа кўчманчи қабилааларни таклиф қилди. Темучин бу таклифни хурсандчилик билан қабул қилди, чунки улар мўғулларнинг қадимий душманлари эди. У Онон дарёси ёқасида шимолга томон нючжилар таъқиб қилаётган татарларга ташланиб, уларнинг йилақи, пода ва юк араваларини тортиб олди. Зотан, бу қабила ўша пайтда энг бой қабила эди. Темучин бу ҳаракатидан уч тарафлама манфаатдор бўлди: биринчидан, нючжилар хоқонининг ишончини қозонди. У эса кейинчалик ҳам Темучиннинг шуҳрат-парастлик режаларига жуда узоқ вақтгача панжа орасидан қараб юрди. Иккинчидан, йилақи ва бойликларини тортиб олиб, душманни кучсизлантириб қўйди. Учинчидан, бу бойликлар воситасида тарафдорларини ўз тарафига оғдириб, қўшинлари сонини кўпайтириш имкониятига эга бўлди.

1196 йилда Темучин кучли кeroит қабиласининг бошлиғи, ўз укаси Эрка Қора томонидан тахтдан туширилиб, бошпанасиз дарбадар юрган Онхонга (ёки Ўнгхон) бошпана беради. Чингизхон унга моддий ёрдам бериб, кeroит тахтини қайта эгаллашига ҳам кўмаклашди. Тез орада Онхон ўзи бошқа қабилаалар билан мустақил урушлар қила оладиган даражага етди. Чингизхон у билан бирлашиб, 1196 йилда меркит қабилааларига ҳужум қилиб, уларни енгди ва талон-торож қилди. 1199 йилда эса найманларнинг ички низоларидан фойдаланиб, уларга ҳужум бошлади. Темучиннинг ғалабалари бошқа қабилааларнинг унга қарши қуролашишларига олиб келди. Уни кучсизлантириш учун иттифоқ тузилади. Аммо Темучин уларнинг бирлашишларига йўл қўймасдан иттифоқдош қўшинларни бўлиб юбориб, янчиб ташлади ва катта бойликни қўлга киритди.

“ Бу муваффақиятлардан сўнг у шу қадар кучайиб кетдики, 1202 йилда 70 минг оиласи бўлган бой татар қабилаларига ўзи ҳужум бошлашга журъат этди ва уларни енгиб, катта ўлжани қўлга киритди. Татарлар билан иттифоқда бўлган найманлар, ўйротлар ҳамда бошқалар Темучинга қарши курашда кечиккан эди ва улар муваффақиятсиз қайтиб кетишди.

Бу орада унинг рақиблари ифвоси сабаб бўлиб, аввал иттифоқдош бўлган Онхон билан ўрталарида низо чиқади ва Темучин кeroитларни енгиб, бу қабилаларни буткул тарқатиб юборади.

Темучин қиличидан қочиб юрган қабилалар ҳисобига кучайган найман хони Тоёнгхон (1204 й.) ўнгул қабиласининг бошлғи Олаҳуш Тегин Хуриё билан иттифоқ тузиб, уни Темучинга қарши курашга чақиради. Аммо Олаҳуш Тегин Темучинни бундан хабардор этади. Чунки унинг ўзи сал аввалроқ ўз хоҳиши билан Чингизхонга тобе бўлганди. Мўғул хони душманидан олдинроқ курашга отланиб, 1204 йилда найманларни тор-мор этди. Тоёнгхон жанг майдонида ҳалок бўлди. Бу ғалаба Темучинни Мўғулистонни ўраб турган барча қабилалардан кучли қилиб юборди. Ушбу ғалабага қадар унинг ҳокимияти мустаҳкам эмас эди. У ўз душманларини фақатгина айрим зарбалар бериш ва уларнинг мол-мулкларини тортиб олиш билан кучсизлантирди, холос. Аммо бу жангдан сўнг у қатъий устунликка эришди. Ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун яна кучли татарлар қабиласига ҳужум қилиб, уларни енгди ва ўзининг энг қайсар душманларини қириб ташлади, қолган татарларни эса улусига қўшиб олди. Шундан сўнг кучли давлатларга кўз тикди. 1205 йилда тонгуллар ерига бостириб кирди ва беҳисоб ўлжаларни (айниқса, кўплаб туяларни) қўлга киритди. Бу юришдан сўнг

энди ўз ҳукмронлигини қонулаштириш учун 1206 йилда Онон дарёсининг юқори қисмида қурултой чақириб, унга барча енгилган қабилааларнинг бошлиқларини таклиф қилади. Нуфузли кишиларга тортиқлар қилиб, шу қурултойда ўзи учун ҳам, қўли остидагилар учун ҳам фахрли бўлган Чингизхон (Д'Ососон таъбирича, кучлилар хоқони) номи оади. Шу қурултойда қўлланма сифатида у Ёсо номи билан машҳур бўлган ўз қонуларидан фойдаланишни таклиф қилади.

Шундай қилиб, Темучин кичик бир хондан Манжуриядан Иртишгача, Бойқолдан Тонгғутгача бўлган ерларда кўчиб юривчи кўп сонли жангари қабилаалар ва хунлар (нючжи) империяси ҳукмдориға ҳамда кучли подшоликларға қўрқув солувчи шахсга айланди.

Чингизхон қурултойни тарқатиб юборгандан сўнг унга итоат этишдан бўйин товлаган найман қабиласи ерларига тўсатдан ҳужум қилади ва қурултойға келмаган унинг ҳукмдори Тоёнгхоннинг акасини ов қилиб юрган ерида ўлдириб, унинг оиласи ҳамда чорвасининг бир қисми ва бутун мол-мулкани қўлга киритди. Бу халқнинг қолган қисми ва бошқа бўйсунмаган қабилаалар меркитлар хони ва Тоёнгхоннинг ўғли Қушлук (Кучлук (?)) билан Иртишнинг ортиға қочиб кетишди.

1207 йилда Чингизхон бож тўламаганлари учун Тонгғут салтанатига ҳужум қилиб, ерларининг бир қисмини хонавайрон қилади. Шу йилнинг ўзида унга яна кем, кемжут ва қирғиз қабилаалари таслим бўлишди. Иртиш дарёсининг нариги қирроғига қочиб ўтиб кетган қабилаалар қолдиқлари атрофига Чингизхондан норози бўлганларни тўплаб, ҳали мустақкам бўлмаган Чингизхон салтанатига хавф солиши мумкин эди. Шунинг учун Чингизхон узоқ ерларға юриш бошлашдан олдин уларни

янчиб ташлаш мақсадида 1208 йил юриш эълон қилади. Ҳиротлар ерларидан ўтаётганда, норози бўлганларни бўйсундиради ва улар ҳисобига ўз қўшинлари сафини мустаҳкамлайди. Тоёнгхоннинг ўғли Қушауқ эса Қора Хитойга қочиб қутулади.

1209 йилнинг кузида Чингизхон учинчи марта тонгғутларга қарши юриш қилиб, уларнинг қўшинларини тор-мор этади ва Хуанхэ дарёсининг чап қирғоғида жойлашган пойтахт шаҳар Нин Гя (ёки шимолий Хитой талаффузида Нин Ся)ни қамал қилади. Бироқ Тонгғут шоҳининг қизини ўз никоҳига олгач, у билан сулҳ тузиб, Мўғулистонга қайтади.

1210 йилда Чингизхон уйғурлар ва улар билан бирга Қора Хитойга тобе бўлган кичик қабилаларни ўз фуқаролиғига олди.

IX асрда уйғурлар кучли давлатни ташкил этар эди. Уларнинг бир қисми будда, бошқа қисми эса христиан динига мансуб бўлиб, чорвачилиқдан деҳқончиликка ўтган, юксак маданиятга эришди. Чингизхон улардан мўғул ёзуви учун алифбони қабул қилади ва шу ёзувда мўғулларнинг фарзандларини ўқитишни буюради. Унинг аксари мирза ва котиблари ана шу қабиладан эди. Мўғулистоннинг савдо-сотиғи буткул уйғурлар қўлида эди¹¹.

Атрофдаги кўчманчи қабилаларни енгиб, улар устидан тўла ҳукмронликка эришди ва қўшинлар сонини ҳамда уруш қуроолларини кўпайтириб, Чингизхон нючжилар истибдодини йўқ қилди ва Хитойни босиб олишга киришди. Эндиги уруш бир босқинда енгиладиган кўчманчилар билан эмас, кўп сонли, кучли ва маданиятга, жуда кўп мустаҳкам қалъаларга эга бўлган ва бу қалъаларни қамал қилиш кўчманчилар учун мушкул бўлган халқ билан бўлиши лозим эди. Лекин Чингизхоннинг буюк заковати ҳамма тўсиқ ва қийинчиликларни енга олишга қодир эди.

Чингизхоннинг бу ва бундан кейинги юришларини таърифлашдан олдин унинг халқларни енгилш учун қандай қонуниятлардан фойдалангани, уларни ўз итоатида ушлаш учун қандай қонуналар ишлаб чиққани ва шундай катта ҳудудга эга бўлган империяни қандай воситаалардан фойдаланиб ташкил этганини кўриб чиқайлик.

ЧИНГИЗХОННИНГ ҚОНУНАРИ ҲАМДА ҲАРБИЙ ТУЗИЛМАЛАРИ, ҚОИДАЛАРИ ВА СИЁСАТИ

Чингизхоннинг айтишича, унга қадар ўғрилиқ, ваҳшийлик, талончиликлар, тартибсизликлар, хиёнат ва жирканч иллатлар оддий бир ҳол эди. Фарзандлар ота-оналарига итоат этмас, ёшлар катталарга кулоқ солмас, эрлар ўз хотинларига ишонмас, хотинлар эрларига бўйсунмас, бойлар камбағалларга ёрдам бермас эди¹². Чингизхон бундай ҳолга нафрат билан қарар, бўйсундирилган халқлар орасида, биринчи навбатда, тартиб ва адолат ўрнатиш, одамлар ва уларнинг мулклари хавфсизлигини таъминлаш ҳақида қайғурарди. У кучли чора-тадбирлар кўриб, ўзига қарам шаҳарлар, ерлар ва йўлларни талончиликлардан, саёхатчилар, савдогарлар ва уларнинг моллари талон-тоғроқ қилинишидан халос этди. Унинг мақсади савдо-сотиққа, ўз сўзи билан айтганда, унга тегишли бепоеъ салтанатда ҳатто олтинни ҳам ҳеч қандай босқинчилик ва сиқувга дучор бўлмай худди оддий буюм каби бошда кўтариб юриш даражасидаги хавфсизлик ва қулайлик яратиш эди. Бу ниятни амалга ошириш учун ҳамма йўларда йўловчилар хавфсизлигини таъминловчи ҳарбий бекатлар қурдириб, у ерда жангчилар бўлинмаларини жойлаштирди¹³.

Юқорида қайд этилган жиноят ва иллатлар бўлмаслиги учун у махсус қарор чиқарди: каттароқ ўғрилик, масалан, от, туя ва бошқа нарсаларни ўғирлаганлик учун – ўлим жазоси, кичикроқ ўғрилик учун, агар ўғри ўғирлаган нарсасининг нархидан уч баробар (бошқа маълумотларга қараганда тўққиз баробар) ортиқ ҳақ тўлай олмаса, 7 дан 700 тагача қамчи уриш билан жазоланарди.

Чингизхон жанжаллашаётган ва муштлашаётган одамлар орасига тушиш, бақирини ва сўкинишни тақиқлаб қўйди. Бундан мақсади муросага келиши қийин бўлган ярим ёввойи халқлар орасидаги адоватга сабаб қолдирмаслик ва уларнинг дағал феълларини юмшатиш эди. Айбоқчилар, сохта гувоҳлар, жодугарлар, бошқаларга зарар етказувчилар, ахлоқсиз одамлар, табиатни булғатувчилар ва амалидан фойдаланувчи порахўрлар ўлим жазосига ҳукм қилинарди. Айбланувчилар фақатгина жиноят устида қўлга олинганда ва улар ўз айбларига иқрор бўлганларидагина жазога маҳкум этиларди. Агарда улар ўз айбларини бўйнига олмаса, уларни қийноққа солинарди¹⁴.

Чингизхон мўғуллар мойил бўлган ўткир (спиртли) ичимликлар истеъмол қилинишига қарши эди. У «Ўткир ичимликларни бир ойда уч мартадан кўп ичмаслик керак, агар бир мартаба ичилса, яна ҳам яхши, умуман ичилмаса, ундан ҳам яхши, лекин бундай одамни топиш мумкин эмас», дерди. Чингизхон ўлимидан кейин ичкиликбозлик шунчалик кучайиб кетдики, ҳатто унинг ўғиллари ҳам бу иллатдан ўзларини тўхтата олишмади. Тулуи ичкиликбозлик туфайли ўлди. Ўтадай укасидан ажрагандан сўнг, ичкилик мусибатимни енгиллаштиради, деб аввалгидан ҳам кўпроқ ича бошлади. У ўзининг бош вазири Елу Чусойнинг насихатларига қулоқ солмасдан, ўткир ичимликларни ҳаддан зиёд кўп ичиши туфайли оламдан ўтди.

Қандай мақсадларда бўлишидан қатъи назар, одамларни маънавий ўстиришни кўзда тутадиган қонунарни жорий этишни Чингизхон тахтга ўтирган дастлабки давридаёқ талаб этарди. Кўчманчи турмуш тарзида мустаҳкам тўсиқларга ҳам, ертўлаларга ҳам, темир танба ва қулфларга эга омборхоналарга ҳам, умуман, кўчманчи мулкка ва ерга эгаллик қилиб бўлмайди. Чўлда аҳолининг сийраклиги ва кўчиш жойларининг камлиги туфайли ўғрилиқ қилиш, қўлга тушишдан хавфсирамасдан талон-торож қилиш ва одам ўлдириш билан шуғулланиш қийин эмас. Бунда биргина муваффақиятли босқин ёки эпчиллик билан қилинган ўғрилиқ бир кечада камбағални бой қилиши ва аксинча, бойни камбағал қилиши мумкин эди. Шунинг учун одамлар ва уларнинг мулклари хавфсизлигини таъминлаш кўчманчи халқлар учун ўтроқ халқларга қараганда муҳимроқдир. Темучин ўз халқига мана шу хавфсизликни яратиб, бадавлат ва демакки, нуфузли кишиларнинг атрофида жам бўлишига эришди ва бу билан ўз кучини мустаҳкамлади. Иллатлар ва жиноятларни ҳокимият кучи ҳамда одиллик билан йўқота бориб, зўравонликдан ҳимоя қилиб, ёввойи халқларда ўзаро низо ва ички бесаранжомликнинг асосий сабаби бўлган душманлик ва қасос олиш каби иллатларни йўқотиш ва бу билан ўзига тобе қабилаларнинг чамбарчас боғланишига эришди. Шундай йўллар билан одамларга маънавий таъсир ўтказиб, у энди ўз ислохотларини дадиллик билан амалга ошириши мумкин эди.

Ўзбошимчалаик ва бошқаларнинг ҳақ-ҳуқуқини поймол қилишни йўқотиш, тартиб ва интизом ўрнатиш, ички тузилишни барқарорлаштириш, оёйишталик ва давлат ҳокимиятини қарор топтириш учун муҳим бўлган Чингизхон қонунаридан

бизга қуйидагилари маълум: ҳар бир қабиланингнинг кўчиб яшаш учун маълум майдон аниқлаб берилган эди. Ҳар бир қабиладаги ўтовлар ўнлик, юзлик ва мингликларга бирлаштирилган бўлиб, ўнбоши, юзбоши ва мингбошилар томонидан бошқариб турилади. Қўшин тўпланаётган пайтда ҳар ўнта ўтовдан битта, иккита ва ҳоказо жангчилар жалб қилинар¹⁵, улар, ўз навбатида, жанг учун керакли анжомлар ва озиқ-овқатлар билан таъминланган бўлишлари керак эди.

Қўшинлар ҳам бўлинмаларга бўлиниб, ҳар ўн жангчига бошчилик қилиш учун ўнбоши сайланар эди. Тўққизта ўнлик ўз ўнлигига эга бўлган юзбошига бўйсунарди. Мингликлар ва туманлар ҳам мана шу асосда ташкил топган эди.

Хон буйруқлари унинг ихтиёридаги амалдорлар (адъютантлар) томонидан бевосита туманбегиларларга ва қабила бошлиқларига етказилар, улар эса ўз қўл остидагиларга етказар эди. Бошлиқларга бошқа бошлиққа тобе жангчиларни қабул қилиш қатъий ман этилган эди. Ҳатто асазодаларлар ва хоннинг яқин қариндошларининг ҳам ўз бошлигини ташлаб келганларни қабул қилишга ҳақлари йўқ эди. Бошқа хўжайинга тобе одамга бошпана, озиқ-овқат, сув ёки кийим-кечак бериш ўлим жазоси билан ман этилар, агар шундай одам қўлга тушса, уни ўз хўжайинига дарҳол топшириш лозим эди¹⁶. Ҳеч ким ўз бошлигининг сўзини рад эта олмас, итоатсизлик рўй берган ҳолда айбдор қаттиқ жазога тортилар эди. Чингизхоннинг айтишича, ҳатто юз минг кишилик қўшинга бошлиқ қилувчи саркарда ҳам ўз ҳукмдорининг буйругини бажармаган ҳолда маълум жазога, ҳаттоки ўлимга ҳам ҳукм қилиниши мумкин бўлиб, бунда жазони амалга ошириш учун ҳукмдор томонидан оддий жангчи юборилиши ҳам мумкин эди. Белгиланган жойга қўй-

илган ҳар бир бошлиқ бошқалар ёрдамга муҳтож бўлган тақдирда ҳам рухсатсиз ўз жойидан кета олмас, ўз навбатида, бошқалар ҳам ундан ёрдам кутишга ҳақлари йўқ эди. Бу қонунни бузган одам ўлимга ҳукм қилинарди. Уруш бўлмаган пайтларда жангчилар қуроли махсус аслаҳахоналарда сақланарди. Юриш олдидан ёки ов қилиш учун улар қуролларни олишар, лекин яхши сақлашлари лозим бўлиб, қурол ишлатишга эҳтиёж бўлмаса, яна топширишлари керак эди. Чингизхон жангчиларидан доимо сергак бўлиб, биринчи чорлашдаёқ жангга шай бўлишларини талаб қиларди.

Юриш олдидан ёки жангга тайёргарлик пайтида қўшин кўриги ўтказилиб, унда қурол-яроғ ва сафарга керакли анжомлар кўздан кечириларди. Кимнинг қурол-яроғи тайёр бўлмаса, жазоланарди. Яхши жангчилар етарли таъминланмаган бўлса, нафақа бериларди. Бошлиқлар эҳтиёж туғилганда, фақат ва фақат ҳукмдорга мурожаат этишлари лозим эди. Акс ҳолда, ўлим жазосига маҳкум этиларди¹⁷.

Уларнинг қуроллари ўқ, камон (қўшимча бир неча камон ва ўқ тўла садоқ ҳам олишар, ўқлари ҳаддан зиёд ўткир бўлар эди), ойболта, найзадан иборат бўлиб, найза учига душман отлиқларини эгардан тортиб тушириш учун мўлжалланган махсус чангак ҳам ўрнатилар эди. Баъзи жангчилар темир чўқмонга эга эди. Бундан ташқари, ҳар бир жангчи ўзи билан ўқ учини ўткирлаш учун эгов, бигиз, игна, ип ва элак олиши шарт эди¹⁸. Яхши қуролланган жангчилар бироз эгик қилнч тақшар, темир тасмали чарм дубулға, сараланган жангчилар эса темир дубулға кийишар эди. Отлиқ аскарлар қўшимча отларга эга бўлиб, енгил ва обир отлиқ қўшинга бўлинарди. Енгил отлиқлар қорувул (қўшиндан илгарироққа қўйиладиган соқчи

пост) учун қўлланилиб, жангни бошлаб беришар, отлиқлар ва отларга камондан ўқ узиб, улар қаторини бузишар, бу билан оғир отлиқлар ҳаракатини енгиллаштириб беришарди. Енгил отлиқлар чекинаётган душман қўшинларини таъқиб қилиш учун ҳам қўлланилар эди.

Мўғуллар уч ёшлик пайтидан камондан ўқ узишни ўргана бошлашар, шу тусфайли улар моҳир ўқчи бўлиб етишарди. Кичик болаларга кичик камон ва ўқлар бериб, уларнинг ўсишлари давомида камон ва ўқ ҳажмини катталаштириб боришарди. Мудофаа қуролари пишиқ ва қалин чармдан бўлиб, унга буқа ва бошқа териси қалин ҳайвонлар териси ишлатиларди. Улар отда юришни ҳам ёшлик чоғларидан ўргана бошлашарди.

Юришга кетаётган мўғуллар ўзлари билан қуролдан ташқари катта бўлмаган чодир ҳам олишлари керак эди. Ҳар бир жангчи иккитадан меш олар, улардан бири сув, иккинчиси эса қурут учун мўлжалланган эди. Қурут улар учун тез ҳаракат пайтида асқатарди. Лекин шароит бўлган жойда улар ўзларининг кичик қозончаларида гўшт қайнатишар, қурут ёки бошқа овқат бўлмаганда, отларининг қонини чиқариб ичишар, шу тарзда ўн кунлаб озиқланишлари мумкин эди.

Мўғуллар қалъаларни юнонлар ва римликлар қўллаган қоидаларга амал қилиб қамаб қилишарди. Махсус буйруқсиз душманни талон-торож қилиш ўлим билан жазоланарди. Лекин ҳар бир жангчи тенг ўлжа олишга ҳақли бўлиб, хонга ўз улушидан маълум қисмини бож тариқасида бериши лозим эди. Мўғуллар ва уларга тобе қўчманчи қабилалар ҳарбий табақаларни ташкил этарди. Қурол кўтаришга қодир ҳар бир киши жангчи бўла оларди. Шунинг учун хоннинг ҳар бир фуқаросига хизматкор сифатида мўғуллардан фойдаланиш

ман этилган эди. Чингизхон учун қўшинларни таъминлаш ҳеч қандай қийинчилик туғдирмас эди. Унинг қўшинлари нафақат маош олмас, балки йилга от, қорамол ёки қўй (ҳар 100 тадан битта), намат ва ҳоказолар кўринишида солиқ тўлар эди. Урушда ёки овда бўлган жангчи солиқдан озод қилинмас, унинг ўрнига хотини ёки бошқа яқин кишиси солиқ тўлаб туришга мажбур эди¹⁹. Агар эр қонунни бажаришдан қочиб юрган бўлса, унинг хотинини соқчилар олиб кетиб, она тўлаши лозим бўлган солиқни тўлашга мажбур қиларди. Қўшиннинг орқасида борадиган аёллар эркаклар жангга кетганларида энг оғир ишларни қилишга мажбур эди²⁰. Уруш бўлмаган пайтларда жангчилар жамоатчилик ишларига жалб қилинар ва ҳафтасига бир маротаба хон юмушларини бажариш учун юбориларди. Чингизхоннинг талаби бўйича, жангчилар тинчлик даврида аҳолига нисбатан беозор ва мулойим муносабатда бўлишлари, ҳеч кимни ҳафа қилмасликлари керак эди. Бошлиқлар ўзларига тобе кишилар эҳтиёжларига диққат билан аҳамият беришлари, кўчишлар эвида бўлиши, одамлар ва отлар кучлари сақланиши керак эди. Бир куни Чингизхон ўз лашкарбошлари фазилатларини таҳлил қила туриб, шундай дейди: «Мен Исатойдан мардроқ одамни билмайман. У эга бўлган нодир фазилатларга бошқалар мансуб эмас. Энг қийин кўчишлар ҳам уни чарчата олмайди. У очликни ҳам, сувсизликни ҳам сезмайди ва ўз жангчиларини ҳам шу ишларга қодир деб ўйлайди. Мана шундай ўйлаши сабабли ҳам у бош қўмондонлик қила олмайди».

Чўлда кўпинча озиқ-овқат етишмаслиги туфайли Чингизхон овқат ўрнида ҳайвонларнинг қони ва ички аъзоларини ишлатишга буйруқ берарди²¹. У ҳар бир нарсани тоза деб эълон қилиб, бирор

нарсани ҳаром дейишни ман этарди. Март ойидан октябргача кийик, ёввойи эчки, ёввойи эшак (ёввойи от ва қулон бўлса керак), қуён ва турли паррандаларни ов қилиш тақиқланарди. Бунинг сабаби мана шу вақт орасида бу ҳайвонларнинг урчиш пайти бўлиб, шу билан бирга, чорвадор халқларда ёз ойларида озиқ-овқатдан камчилик бўлмас эди. Юриш пайтларида эса ёввойи ҳайвонлар қўшини озиқдантириш учун керак бўлиши мумкин эди.

Бирор киши вафот этган бўлса, ҳеч кимнинг (тўғридан-тўғри авлодларидан ташқари) марҳумнинг мол-мулкани эгаллаб олишга ҳаққи йўқ эди.

Чингизхон чўлда меҳмонга бўлган иззатни сақлашни қатъий талаб қилар, бирор киши овқат таъовул қилаётган бўлса, ёнидаги одамни, албатта, ўзига шерик бўлишига таклиф қилишни қонун билан мустаҳкамлаб қўйган эди. Ҳар бир киши таклиф қилинмасдан овқатланаётган одамга шерик бўла оларди. Бу қонун озиқ-овқат етишмаганда, камбағаллар бойлар овқатидан истеъмоқ қилишлари мумкин бўлиши учун татбиқ этилган бўлса керак (бу урф-одат қозоқларда ҳозирда ҳам сақланиб қолган).

Мўғуллар хитойлар сингари боқишга қурбилаари етганча хотин ва чўри (никоҳсиз хотин) ушлаб туришлари мумкин эди. Улардан бўлган фарзандларнинг ҳаммаси қонуний ҳисобланарди²². Хотинлар орасидан энг катта (бош) хотин тайинланарди. Оилалар ўртасида дўстлик ришталарини сақлаб қолиш учун ҳатто ўлган фарзандларининг ҳам никоҳ маросимини ўтказишарди. Бу маросим тириклар ўртасида бўлган никоҳ каби иззатланарди. Айтишларича, Чингизхон буйруғига кўра, йил бошида қабила бошлиқлари ёки туманбегилар ҳар бир қабиладаги мингта ўтовдан битта энг гўзал ва эътиборли қизни хонга тортиқ қилишар, бу қиз-

лар хоннинг ўзига ёки ўғилларига хотиналикка ёки харамга оинар эди. Шу тadbир билан Чингизхон турли қабилалар билан қариндош тутинарди (бу тadbир қабилаларнинг унга бўлган муносабатини билиш учун қўлланилган бўлса ҳам, эҳтимол).

Йил бошида у ўз олдига асосий бошлиқларни тўплаб, уларга буйруқлар берар, бўлажак режалар ҳақида уларнинг фикрларини ўрганар эди. Унинг ҳокимияти кенгайиб бориши билан алоқани тезлаштириш ниятида у почта (ём) хизматини жорий этди. Ўгадай даврида Елу Чусой таклифига биноан почта станцияларидаги ўзбошимчаликларни бартараф этиш учун бекатларда ким қанча от олиши ва нималарни талаб қилиши мумкинлиги ҳақида махсус кўрсатмалар ишлаб чиқилди. Бекатлар орасидаги масофа бир кунлик йўлга тенг эди. Уларни таъминлаш учун маъаум миқдорда пул ажратиларди²³.

Юқоридаги қарорлар кўпроқ Чингизхон бўйсундиришга эришган кўчманчи қабилаларга тааллуқли бўлиб, кўнимсиз, жангари ва ўзбошимчаликка мойил чорвадор қабилаларни сиёсий жиҳатдан бирлаштиришга қаратилган эди. Чингизхон бу қарорларни чиқариб, улар фақатгина назария бўлиб қолмасдан, балки амалда қўлланилиши учун ҳам ҳаракат қилди ва бошқаларни бу қарорларни бажаришга мажбур қила олди. У буни қаттиқ чоралар кўриш ва одамларни тўғри танлай билиш йўли билан амалга оширди. Чингизхоннинг айтишича, давлат шоҳсупасининг юқори поғоналарига кўтарилишининг бош сабаби – одамларни тўғри танлаш ва жой-жойига қўя олиш қобилиятида эди. У ўз меросхўрларига асосий диққатини бошлиқлар ва бошқа мансабларга тайинланиши керак бўлган одамларни тўғри баҳолай олишга қаратишни,

агарда улар бошқариш учун ўзларига муносиб ва лаёқатли одамларни танлай олса, унинг салтанати минг йиллар ҳукм суриши мумкинлигини алоҳида уқтирарди. Чингизхон раҳбарлик лавозимини одамларнинг иқтидорига қараб бўлиб берарди: жасур ва ақлли одамга қўшинга бошчилик қилишни, серғайрат ва тадбиркор одамларга юк ортилган араваларни бошқаришни, боқибегам одамларга чорвага қарашни топширарди. Ўнбошиликни қойиламақом қилиб бажара оладиган одамга мингбошиликни ҳам ишониб топширса бўлади, дерди. У мўғуллардан ўз ўғилларини моҳирона от миниш, ўқ отиш, кураш тушиш, қурола билан муомала қилишга ўргатишларини талаб қилар, зеро, фарзандлар юқори мансабларга қариндош-уруғчилик йўли билан эмас, балки ўз меҳнатлари билан эришишга умид қилишлари мумкинлигини уқтирарди.

Биз Чингизхон ҳокимияти тузилишини яхши билмаймиз. Бошқаришнинг асосий қисмларини у ўз ўғилларига топшириб қўйган эди. Жўчи Чингизхоннинг шахсий мол-мулкига бошчилик қилар, Чигатой эса адлия бўлими ҳамда илтимосномаларни эшитиш ва қабул қилишга жавоб берарди. Чигатойнинг қатъиятлилиги ва ўз вазифаларини аниқ ҳамда пухта бажаришга одатланганлигини билган Чингизхон унга ўз қарорларининг бажарилишини назорат қилиб туришни ҳам топширган эди. Ўгадайга молиявий ишлар, Тулуйга эса ҳарбий қисмни назорат қилиш юклатилган эди. Аммо қабилааларга ва қўшиннинг турли қисмларига бошчилик қилиш учун Чингизхон махсус бошлиқлар тайинлаган эди. Уларнинг ва умуман, мўғуллар олий раҳбарларининг ҳақ-ҳуқуқлари бизга маълум эмас, лекин улар чекланган бўлиши керак. Чунки, масалан, мўғул лашкарбошилари ўз қабилалари-

да фақатгина мингбошигача бўлган лавозимдан юқори лавозимни бера олмас эди. Мўғулларнинг бизнинг даврда армия штаби таркибига кирувчи лавозимларидан қуйидагилари маълум:

1) Юртчи – бош штабга тегишли офицерлар тури. Уларнинг (юртчиларнинг) бош қўмондони генерал-квартирмейстер мансабига тўғри келади. Бу мансабдорларнинг асосий вазифаси ёзги ва қишки кўчиб юриш ерларини таъминлаш, уруш ёки ов пайтидаги қўшин ҳаракати чоғида ўрдугоҳларни белгилаш, хоннинг ҳамда қўшин асосий қўмондонларининг қароргоҳлари жойлашиши лозим бўлган ерлар ва умуман, бошқа қўшинлар ўтовларини жойлаштириш ерини аниқлаш эдики, бунинг учун махсус қоидалар жорий қилинганлиги шубҳасиздир. Бутун ўрдугоҳнинг жойлашиши хон ўтовининг жойлашишига қараб белгиланарди. Хон ўтовларининг ўнг томонида ҳокимлар, амирлар ва қўшин бошлиқларининг ўтовлари, чап тарафда эса вазирлар, тўралар ва девон ёки кенгаш ҳайъати аъзоларининг ўтовлари жойлашар эди. Турк қабила-сига мансуб катта амалдорлар ўз қароргоҳларини амирлар оромгоҳлари, эронликлар эса вазирлар қароргоҳлари орасига ўрнатар эди²⁴. Котиблар, қозилар ва муҳим диний амалдорлар хон ўтови қаршисида жойлашарди. Чўл ва сувсиз ерлар бўйлаб юриш чоғида юртчилар юриш учун қанча озиқ-овқат ва сув кераклигини аниқлашлари, умуман, йўл давомида қаерда ичимлик сув ва ем-хашак борлигини билишлари керак эди. Ўтроқ аҳоли яшайдиган ерларда дон экинларини лашкарлар пайҳон қилмаслиги учун улар ўрдугоҳларни экин майдонларидан анча узоқда жойлаштиришлари керак эди.

2) Тевачи – туякашлар. Улар, асосан, қўшин орқасидан бораётган туядаги юкларни назорат қилган бўлишлари керак*.

3) Бўларғувчи – (ёки Бўлонғозилар) – улар махсус аскарлар гуруҳига эга бўлиб, асосий вазифаси – ўрдудоҳдан қўзғалган пайтда ўтовларни айланиб, одамлар, буюмлар, қорамол, қуллар ва бошқа нарсалар қолиб кетган-кетмаганлигини назорат қилиш, эсдан чиқарилган нарсаларни эгаларига қайтариш эди. Уларнинг қароргоҳи ўрдудоҳ жойлашган ернинг энг баланд қисмида жойлашар, махсус белгига эга бўлишар, буюм йўқотганлар кўплаб ўтовлар ичидан уларнинг қароргоҳини мана шу белгига қараб топишарди. Йўқотган буюминини қайтариб олиш учун унинг эгаси бўларғувчининг олдига келиб, буюмининг белгиларини айтиб бергач, уни қайтариб олар, аммо бунинг учун маълум миқдорда пул тўлаши шарт эди. Йўқотилган от, туя, ўргатилган лочин, қурол ва бошқа нарсаларни топиб олганлар унинг эгасини билмасалар, бўларғувчига келтириб беришлари лозим бўлиб, акс ҳолда, у ўғри деб эълон қилинарди. Девон аъзолари эгасига қайтариб берилган нарсалар учун тушган пул миқдори ҳақидаги ҳисобларни текшириб турарди.

4) Баковул – қўшинга маош бериш, ўлжани сақлаш ва тўғри тақсимлаш билан шуғулланарди. У қўлга киритилган ўлжаларга ўз муҳрини қўярди.

5) Торғувчи – (ёки Жорғувчи) – қўшин муҳрини сақловчи ҳамда қози. У қўшиндаги турли мансабдорлар орасида бўладиган можароларни ҳал қиларди.

* Муаллиф бу ўринда янглишган. Аслида, «тавачи» бўлиши керак. Тавачилар – жойларга лашкар тўплаш учун юбориладиган амалдорлар бўлиб, улар катта ваколатларга эга бўлишган. Қаранг: А.Ю. Якубовский. «Олтин ўрданинг юксалиши ва таназзули» (*масъул муҳарр.*).

6) Ясовулар – уларнинг вазифаси, афтидан, кўшин мансабдорларига маросим, кўрик, ов ва ўрдутоҳдан чиқиш пайтларида эгаллашлари лозим бўлган жойларини кўрсатишдан иборат эди. Ҳаммернинг айтишича, катта ясовул армия генерал-интенданти вазифасини ҳам ўтарди.

Албатта, бошқаришнинг турли соҳалари, масалан, одамлар сонини ҳисоблаш, почта хизматини юритиш, юришлар вақтида яраланганларга қараш ва шу қабилаар бўйича ҳам бошқа амалдорлар бўлган бўлиши керак. Бойқолдан гарбдаги ўрмонларда яшовчи теленгут, орасут ва гештим қабилаалари ўша пайтларда гиёҳларнинг хосиятларини билиши ва моҳир табиблиги билан машҳур эди. Балки улар юришлар чоғида табиблик қилишгандир.

Мўғулларнинг давлат унвонлари ва мансабларидан куйидагилари бизга маълум: Хитойда қабул қилинганидек, ҳукмрон хонга қариндошлик даражасига қараб синфларга ажратилган улуғ, ўрта ва кичик ҳокимлар; ўлка ҳокимлари, саркардалар, тўралар, шаҳар ва вилоят ҳокимлари, доруғалар, олий ёки қуйи ҳарбий ҳокимлар (кўшинларнинг катта ёки кичик қисмларига бошчилик қилувчилар бўлса керак), низомчилар (қонуналарнинг бажарилишини назорат қилувчилар) ва ҳоказо.

Чингизхон ўз авлодларига уруш олиб бориш, таслим этилган халқлар билан муомала қилиш ва босиб олинган ерларда қандай сиёсат юритиш ҳақида тузук қолдириб кетган. Бу қоидалар бизгача етиб келмаган, лекин замонавий Шарқ ва Европа ёзувчилари келтирган парчалардан ҳамда мўғуллар истилолари тарихидан бу қоидалар ҳақида маълум тушунчага эга бўлиш мумкин.

Уруш бошлагандан аввал Чингизхон ҳужум қилмоқчи бўлган давлатнинг ички ҳолати ва унинг ҳарбий воситалари ҳақида аниқ маълумотлар тўқ-

лар, у ердаги ҳокимиятдан норози кишилар билан махфий алоқалар ўрнатиб, уларга яхши ўлжалар ва катта лавозимлар ваъда қилиб, ўз хизматига оларди. Қудратли бўлиб олган, дунёни босиб олишни режалаштирган Чингизхон уруш бошлаш учун ҳар доим ҳам баҳоналар қидириб ўтирмасди.

Одатда, ҳужум олдидан у ўша давлат ҳукмдори-га иродаси суст кишиларни қўрқувга солувчи жумлалардан иборат қисқагина номаси орқали бўйсуннишни таклиф қиларди. Масалан, Мўғул ҳукмдори-га ёзган хатида у шундай деган эди: «Тангри-менга ва менинг фарзандларимга бутун Ер юзини ҳукмронлик қилиш учун берди. Кимки менга бўйсунса, ҳаёти, бойликлари, ҳокимияти ва оиласини сақлаб қолади. Аммо кимки қулоқ солмай, қаршилик қилса, уни нималар кутишини ёлғиз Худо билди. Агар сен бўйсуниб, менинг қўшинларимни ўз ерларингдан ўтказиб юборсанг, мен сенга дўст бўламан, акс ҳолда, менинг қўп сонли лашкарларим етиб келганидан сўнг давлатинг ва бойликларинг нима бўлишини мен айта олмайман». Ўзининг ўлпон тўлашга розилигини билдирган ҳукмдор таровга одамлар беришга, халқни ҳисобдан ўтказишга, вилоятларни бошқариш учун мўғул мансабдорларини қабул қилишга, зироатнинг ўндан бир қисмини тортиқ қилишга, ҳар ўн кишидан бирини аскарликка беришга, ҳар 100 бош молдан биттасини тақдим қилишга мажбур эди.

Қурултойда қарор қабул қилингандан сўнг юришга киришилди эди. Қурултойда қўшинни йиғиш учун зарур бўлган барча тадбирлар, ҳар ўнликдан қанча киши кераклиги, қўшиннинг йиғилиш вақти ва жойи ҳал қилинарди.

100 минг отликдан иборат қўшин ҳаракат бошладидан аввал лашкарни қўққисдан бўладиган ҳужумлардан асраш учун икки кунлик йўлга қоро-

вуллар (илфор қисм), шунингдек, орқа томон ва ён томонларга тегишли қисмлар юбориларди. Марко Полонинг айтишича, қўшин ҳаракати пайтида ҳар бир жангчига ўртача 18 тадан қўшимча отлар олинарди (бунинг сабаби ҳаракат тезлигини сусайтирмаслик бўлиб, чарчаган отларни тезлик билан янгиларига алмаштириш эди). Чарчаб ҳолдан тойган отлар қўшин орқасига юбориларди.

Чингизхон урушни турли ерлардан бостириб кириш билан бошлаб, бу билан душманга ўз кучларини бир жойга тўплашга йўл қўймас ва уларни бўлинишга мажбур этарди. Агар у қаршилиққа учрамаса, унда давлат ичкарасига кириб бориб, уни талон-торож қилар, подани қўлга киритар, аҳолини қирарди. Қўшиннинг бир қисми эса қалъа ва қўрғонлар ҳимоячи аскарлари (гарнизон)нинг ҳаракатини кузатиб турар эди. Илфор ва ён тарафдаги қисмлар талон-торожда қатнашмас, уларнинг вазифаси душман ҳаракатини кузатиб туриб, қўшинни қўққисдан бўладиган ҳужумдан эҳтиёт қилиш эди.

Мустаҳкам шаҳарни қамал қилишдан аввал у озик-овқат етказиб бериши мумкин бўлган шаҳар атрофини хонавайрон қиларди. Кейин эса ҳимоячи аскарларни ҳамла пайтида пистирмага тушириш ёки жангга тортишга, уларнинг бир қисмини қириб ташлаб, ҳимояни кучсизлантиришга уринарди. Шундан сўнг мўғуллар шаҳарни шох девор ёки тупроқ девор билан ўраб оларди. Асирлар ва маҳаллий халқ қамал ишларини бажарар, мўғуллар доимо ўз кучларини сақлашга ҳаракат қилгани ҳамда кўчманчи халқ бўлгани туфайли қамал пайтида муваффақиятли ҳаракат қила олмаганлиги боис ўтроқ кишилар ва асирлардан фойдаланишар, уларнинг ортидан кузатиб бориб, ҳужум ва жанг қилишга мажбур қилишар эди. Ким-

ки қочишга уринса ўдириларди. Қалъани қамал қилишдан аввал атроф жойлар ҳокимларига ўз фуқаролари билан белгиланган ҳарбий қуроолар ёки бошқа воситалар олиб, қамал қилиш учун етиб келишларини буюрарди. Қуроол солмаган ўдириларди. Тўхтовсиз ҳужумлар билан ҳимоячиларни (гарнизонни) толиқтириш йўли билан қалъани топширишни тезлатар эди. Чингизхон Хитой ва Эрондан келтирилган моҳир муҳандислар ёрдамида ҳарбий машиналар қурдирган эди. Сув ва олов шаҳарларни вайрон қилишда баб-баравар хизмат қиларди. Мўтуллар нефтдан, григорьян (юнон) оловидан, оловли ўқдан (ракета бўлса керак) фойдаланишни билишар, улар ёрдамида иншоотларга ўт қўйишар, сув тошқинлари уюштиришар, хандақлар қазиб, ер ости йўллари қуришар эди. Шаҳар зовурлари олдига ўрнатилган ҳарбий машиналарни шох-шаббалар билан ўраб беркитишар, деворларни манжаниқ (катапульта) ёрдамида иргитиладиган тошлар билан бузишар, қалъа деворига чиқишни енгиллаштириш учун унинг тагига тупроқ ва тош ташлашар, зовурларни ҳарбий машиналардан иргитиладиган тупроқ тўдирилган қоплар билан тўдиришарди. Баъзида улар сохта чекиниш уюштиришар, гарнизон алданганда, тўсатдан ҳужум қилиб, шаҳар ичкарасига киришга муваффақ бўлардилар. Бошланган қамални жуда кам ҳолларда тўхтатишар, шаҳар ёки қалъани, асосан, очлик ёки бошқа йўл билан таслим бўлишга мажбур этишарди. Кучли шаҳарни қўлга киритиш учун турли маккорликлар ишлатишар, ёлгон ваъдалар беришар, хуллас, ҳар қандай йўл билан шаҳарни эгаллашга ҳаракат қилишарди. Чунки ўзлари ортларида гарнизонлар қолдиришмас ва шу туфайли ўзларини безовта қилувчи бирон-бир кучни қўймасликлари лозим эди.

Душман қўшинлари яқинлашиб келаётгани ҳақида хабар келиши билан қамаал, талон-торож, мол ўтлатиш ва ҳоказолар учун тарқаб кетган қисмлар тезлик билан тўпланишар, бу иш отлиқ аскарлардан иборат, ажойиб қўшинлардан ташкил топган, разведка ва қоровуллик хизмати яхши йўлга қўйилган қўшин учун қийин эмасди. Мўғуллар душманни қириб ташлаш учун мардликдан кўра айёрлик ишлатишни маъқул кўрарди. Улар қўққисдан ҳужум қилиш ва пистирма қўйишдан кўп фойдаланарди. Агар душман қўшини уларникидан кўпроқ ва кучлироқ бўлса, чекинишар, уларни ажратиш йўлини қидиришар, жангларда душманни ўраб олишга ҳаракат қилишарди. Борди-ю, кучли қаршиликка учрасалар, худди чекинаётгандай бўлиб, душманни ичкарига, ўз қўшинлари томонга ўтказиб юборишар, шу пайтнинг ўзида уларга камондан беҳисоб ўқ узишар, бу билан душманга катта талафот етказишса ёки уни тўзатиб юборишса, сўнг дарҳол ҳужумга ўтиб, уларни қириб ташлашарди. Сохта чекиниш пайтида енгил куролланганликлари ва қўшимча отларга эга бўлганликлари сабабли душман отлиқ аскарларини толиқтиришар ва тезлик билан янги отларга миниб, душманга ҳамла қилишар ёки ён қанотларга ёйилиб, уларни ўраб олишар эди. Улар ҳужумни узоқдан, от чоптириб келаётган чоғларида камондан ўқ отиш билан бошлаб, душманга яқинлашганда, қилич ва найзаларни ишга солишар ва жангни ниҳоясига етказишар эди.

Қўшинларнинг қисмлари турли сигналлардан фойдаланиб, катта тезлик ва енгиллик билан моҳир ҳаракатлар (маневрлар) қилишар эди. Бошлиқлар қўшин орқасида туриб, жангнинг боришини кузатишар, турли белгилар воситасида буйруқлар берарди. Ўлжани ўзбошимчалик билан қўлга ки-

ритишга кетган жангчиларни ўлимга ҳукм қилишарди.

Чингизхон ўз юришларини, асосан, кузда от ва туялар яхши ҳолатда бўлган пайтда бошлар эди. Мўғуллар ўз юришлари давомида ҳар йили ўз от ва туяларининг аҳволини яхшилаш учун жазирама ёз пайтларида дам олишарди. Лекин ўз кўнимгоҳларига жойлашиш ёки кўчиш олдидан бехатар яшаш учун мамлакатнинг жуда катта қисмини вайрон қилишар, кейин эса асирлар ва асиралар хизматидан фойдаланиб, маишат қилишарди.

Давлатни хонавайрон қилиш, унинг қуроо кўтаришга лаёқатли аҳолисини қириб ташлаш мўғуллар ҳарбий тизимининг асосий қоидаларидан бири эди. Чингизхон ўз қарорларига таслим бўлмаган ва бош кўтарганларни ўлдиришни буюрган эди. Мўғуллар қонунига кўра, мағлуб бўлганларнинг оилалари ва мол-мулклари ёлибларнинг шахсий мулкига айланарди. Аҳоли сони кўп бўлган давлатларда мўғуллар тирик қолдиришни истамаганларни ёки аввал ўз ҳамюртларига қарши қўлланганларни уларга зарурат йўқолгач, қириб ташларди.

Жангларда ва қамал пайтларида асирлар кучидан фойдаланиш, таслим бўлган халқлардан кўпинча аскар олишнинг мажбурий бўлиши, ўлжиши кўлга киритишга ўч бўлган бошқа кўчманчи халқларнинг уларга қўшилиши, уруш пайтида, биринчи навбатда, иттифоқчилар жангчиларини жангга киритиш ва ўз жангчиларини резервда ушлаб туриш – буларнинг ҳаммаси тўхтовсиз урушлар олиб боргани билан мўғуллар сонининг камайишига эмас, аксинча, кўпайиб боришига олиб келди. Абулғозийнинг айтишича, Чингизхон отаси ўлган пайтда 40 мингга оилага эга бўлган бўлса, ўлимидан кейин эса ўғилларига мўғул жангчиларнинг ўзидан 120 мингини қолдириб кетди.

Мўғулларнинг ҳарбий юриш пайтидаги асосий таоми қуритилган гўшт, қурут, тариқ ва ундан иборат эди. Озиқ-овқат етишмаганда, қўшимча олган отлар ва туяларни сўйишар, ҳаром ўлган молларни ҳам истеъмол қилаверардилар. Ўзларига тобе ерлардан кета туриб, қўшин ўтиши керак бўлган ерларга олдиндан бўлинмалар юборишар, улар, ўз навбатида, йўлда учрайдиган ўт-ўланларни қўриқлашар, йўл бўйида жойлашиб олган қўшин ва қўнимгоҳларни бошқа ерга кўчириш, йўллар, кўприкларни тузатиш, кечувни ташкил қилиш ва бошқа ишлар учун жавоб беришарди. Мўлжалланган йўл бўйида яшовчи аҳолини қўшин учун нон ва шароб олиб келишга мажбур этишарди. Ўрдугоҳларга жойлашишда душман томонидан хавф сезсалар, хандақлар қазиб, яхшилаб жойлашиб олишарди. Жанг пайтида қисмлар бўйича бир нечта қаторларга жойлашишар, бунда олдинги қаторларда иттифоқчилар қўшинлари туришар, мўғуллар эса резервда бўлар эдилар.

Чингизхоннинг ҳарбий қоидаларидан бири – душманни мағлуб этмасдан ёки кучсизлантормасдан аввал тинчлик шартномасини тузмаслик эди. Жаҳонга ҳоким бўлиш фикри туғилгач, балки у мана шу қоида билан авлодларини ўзи бошлаган ишни давом эттиришга жалб этмоқчи бўлгандир. Бироқ бу мақсаддан қатъи назар, Чингизхоннинг мазкур қоидаси мўғулларнинг кўчманчи ҳаёт хусусиятларига асосланганлигини кўрамиз.

Чингизхон ов қилишни уруш мактаби деб атар ва ўз авлодларига овни ҳукмдор учун лойиқ машғулот деб ҳисоблашни маслаҳат берган эди. Унинг учун ов қилиш маневр тури ҳисобланиб, қиш бошида ўтказиларди. Аввало, ҳайвонлар уяларини аниқлаш учун одамлар юборилар, кейин эса атрофдаги қабилалардан ҳайвонларни белгиланган жойга ҳай-

даб бориш учун ўнаиклардан кишилар ажратиларди. Баъзида ҳайвонлар жуда узоқ масофаларга ҳайдаб бориларди. Қўшинлар ўнг қанот, марказ ва сўл қанотга бўлинган бўлиб, уларни ўз хотинлари ва чўриларини бирга олган бошлиқлар бошқарардилар. Ҳаракат пайтида бошлиқлар хонга ҳайвонлар ҳайдаб келтирилган жойлар ва уларнинг миқдори ҳақида хабар беришарди. Доира айланасига бир неча чақиримни ташкил этгунча секин-аста торайтириб бориларди. Жангчилар шу қадар зичлашар эдиларки, улар бир-бирларига тегиб туришарди. Ҳайвонлар ҳайдаб бориладиган жой арқонларга тортилган наматлар билан ўраб олинарди. Ҳайвонларнинг чиқиб кетишига йўл қўйган жангчилар бўшангликлари учун қаттиқ жазога тортиларди. Хон даврага ўз хотинлари ва аъёнлари билан кириб, ҳайвонни биринчи бўлиб ўлдирар эди. Кейин эса доирадан ташқаридаги тепаликка жойлашиб, ҳокимлар, аъёнлар, лашкарбошилар, кичик бошлиқлар ва оддий жангчиларнинг ов қилишини кузатиб турарди. Бу томоша бир неча кун давом этиши мумкин эди. Ниҳоят, доира ичида озгина ҳайвонлар қолганидан сўнг хон олдига қариялар келиб, қолган ҳайвонларни ўлдирмасликни, улар кейинги ов пайтида кўпайишлари учун уларни қўйиб юборишларини сўрарди. Овдан сўнг ўлдирилган ҳайвонларни бўлишиб олишарди. Саккиз кун давомида вақтичоғлик қилгач, қўшинлар яна ўз жойларига қайтардилар. Чингизхон қўшинлари уруш пайтларида одамларни деярли шундай овлар эди.

Гарчи Чингизхон ерларининг бепоёнлиги ва тезлик билан босиб олинганлиги унинг кўчманчи халқлардан тузган мунтазам тартибли қўшинларининг устунлиги, уларга жанговар руҳ бера олганини исботласа-да, гарчи у кўчманчиларга ёппасига

ҳарбий солиқ солган бўлиб, уларнинг болаларини ёшлигиданоқ қуро-яроғ билан муомала қилишга ўргатишга мажбур қилган бўлса-да (отда юришни айтмасам ҳам бўлади, чунки кўчманчиларнинг болалари уч ёшлик пайтиданоқ отда юришни ўрганиб оладилар), гарчи у ўз лашкарбошларига уруш олиб бориш, жангларда валаба қозониш ва қалъаларни қўлга киритиш учун яхши қоидалар берган бўлса-да ва гарчи бу сиёсий қоидалар авлодлари томонидан у барпо этган буюк империянинг сақланиши ва юксалиб бориши учун мўлжалланган бўлса-да, уларнинг асосида емирилиш куртаклари бор эди. Чингизхоннинг айтишича, у ўз муваффақиятларига муносиб ёрдамчилар танлай билиш маҳорати туфайли эришган. Агар унинг авлодлари ҳам бошқариш ва қўшинга бошчилик қилиш учун муносиб одамларни танлай билсалар, салтанат минг йиллар ҳукм суриши мумкин эди. Чингизхон буни доимо ўз авлодларига уқтирар эди. Унинг яна бир қоидаси ёки маслаҳати – хонликка ўз авлодларидан энг билимдон ва лаёқатли кишини кўтариш эди. Бу маслаҳатларни бериш осон, лекин тажриба кўрсатганидек, уларни амалда бажариш жуда мушкул эди. Лаёқатли, бошқариш ва уруш олиб бориш учун фойдали бўлган одамларни фақат ўзи шундай хусусиятларга эга бўлган одамгина танлай оларди. Қўшинга бошчилик қилиш ва халқни бошқариш учун керак бўлган бундай одамларни ёшлик чоғида кўп қийинчиликлар кўрган, тақдир синовлари ва бевафоликларини бошидан кечирган, олинган кўра билиш фазилатига эга бўлган Чингизхон каби одамларгина танлай олиши мумкин эди. Аммо буюк ҳукмдорларнинг фарзандларини гўдаклигиданоқ лаганбардорлик, сертакалдуфлик, хушомадгўйлик, кейинроқ эса тилбегмалик, фитна, иккиюзламачилик ва муғамбиралик

ўраб олган бўлиб, бўлажак тахт вориси ёки даввогарига унинг мажбуриятлари ҳақида бузилган тушунчалар беришар, ундан ҳақиқий ҳолатни беркитиб, айёр, ўз манфаатини кўзлаб иш қилувчилар шаҳзодалардан ҳалол ва ишбилармон кишиларни узоқлаштиришар, ўзларининг шахсий, ғаразли ниётларини амалга ошириш йўлида улардан қурола сифатида фойдаланар эди. Шу одамлarning ўзини ўлдириш ёки афв этиш, кўтариш ва бойитиш, таҳқирлаш ва хонавайрон қилиш учун чексиз ҳуқуқ оладиган хонни сайлаш пайтида қурултой ёки кенгаш аъзолари Чингизхон қоидаларига амал қилиб, энг лаёқатли ва билимдон одамни хон этиб сайлай олармиди? Уларнинг шахсий манфаатлари, шахсий хавфсизлиги хон этиб иродаси суст ва иқтидори чекланган кишини танлашни тақазо этарди. Буларга мўғул-татарларда ичкиликбозликка мойиллик, кўп хотиналик, хонаарга босиб олинган ерлардан гўзал хотин-қизларни олиб келиб, тортиқ қилиш каби илаатлар кўшилади.

Буларнинг ҳаммаси Чингизхон авлодларининг маънавий бузилишига, соғлиги ва ақлий фаолиятига зарар етказишга олиб келди. Бунинг натижасида Чингизхон империяси у орзу қилганидек минг йиллар эмас, балки юз йиллар ҳам яшай олмади. Хонларнинг ҳарбий ва маъмурий ишларга бўлган иқтидори сусайиб кетиши натижасида уларнинг ҳокимияти кучсизланиб, бунинг оқибатида кўплаб ҳокимият талаб қилувчи кишилар пайдо бўлди. Гарчи кўчманчи қабилалар жанговарлиги ва Чингизхон кўрсатмаларининг маълум қисми бош хонлар ҳокимияти қулагандан кейин ҳам сақланиб қолинган бўлса-да, империя кўплаб алоҳида, бош хонлар ҳокимиятидан озод бўлишга интилган ҳокимиятларга бўлиниб кетди.

Чингизхон ўз ўрнига Ўгадайни тайинлаганда, сайлов билан хон танлаш усулининг зарарли

эканлигини англаган бўлиши керак. Аммо унинг империяси ривожлана боргани сари ортиб борган ва кучли бўлган асазодааларни (ёки қабила оқсоқолларини) у хон сайловини бекор қилишга мажбур қила олармиди? Ваҳоланки, қабилаалар ва халқларни фақатгина уруш билан эмас, балки сиёсат билан ҳам бўйсундирувчи бу хон уларни қириб ташлай олмас, балки, аксинча, ўткир сиёсатдон бўлгани туфайли ҳам уларни мукофотлар, мансаблар, қурултойда қатнаштириш ва бошқа усуллар билан ўзига оғдирар эди-да. Шунинг учун ҳам гарчи унинг асазодааларнинг аҳамияти ва кучини қирқиш мақсади туманбошилиқ, мингбошилиқ ва бошқа мансабларга махсус бошлиқларни тайинлаши ҳамда мазкур қўшин қисмларини бир қабила жангчиларидан эмас, балки унинг бутун ўрдасидаги жангчилардан тузишида яққол намоён бўлиб турган бўлса-да (масалан, бирор-бир мақсад учун қўшин керак бўлса, ҳар ўн ўтовдан бир нечтадан жангчилар ажратиларди; шу тарзда турли элатлардан юз, минг, ўн минг кишилиқ қисмлар тузиларди), у хонликка сайловни йўқ қилишга ботина олмаган бўлса керак. Ўғайда мазкур қўшин таркибидаги қабилаалар намояндааларини аралаштириб юбориш сиёсатини шу даражага етказдики, у Фарбни босиб олиш учун Хитой жангчиларини, Хитойни босиб олиш учун эса мўғул жангчиларини юборишни кўзлаган эди.

Ниҳоят, босиб олинган ерлар кенгайиб бориши билан қўшин сонини ҳам ошириб бориш, уни мағлуб этилган қабила ёки иттифоқчи давлатлардаги одамлар ҳисобига тўлдириш керак эди. Бунинг натижасида қўшин қаторига тартиб-интизом ва Чингизхон қарорлари билан ҳам таниш бўлган одамлар келиб қўшилларди. Шу сабабли дастлабки қўшинга сингдирилган ҳарбий руҳ оз-оздан ўзга-

риб, барҳам тошиб борди. 1253 йили Олтин Ўрдада бўлган Рубруквиснинг айтишича, Чингизхон ўлимидан 25 йил кейин инсон хавфсизлиги у орзу қилганидек таъминланмаган эди.

Рубруквиснинг ҳикоя қилишича, у Кримдан Волга орқасида кўчиб юрган Ботухон томон бораётганида, асирга тушган рус, венгер ва олонлар тўдаси Чингизхонни кўрқитиб юборган эди. Улар 20 – 30 кишилиқ тўдалар бўлиб олиб, кечаси учраганларни тунашар ва ўладиришар, кундузи эса беркинишар эди. Улар қароқчилик қилаётганда, чарчаган отларини ташлаб, подаалардан бошқа отларни олишар, эрталаб эса ўз хўжайинлари олдига қайтишар эди. Татарлар ўз кўнимгоҳларини аравалар, катта тутунлар ва сандиқлар билан ўраб олишларига кечалари бўладиган ана шундай ҳужумлар сабаб бўлса керак.

Агарда Ботухоннинг ўзи ва унинг лашкарлари жойлашган Ўрдада хавфсизлик таъминланмаган бўлса, у ҳолда у Фарбий Европани босиб олиш учун юриш қилса, Булғория, Россия, Польша ва Венгрияни босиб олишда орғтирилган бойликлар, хотинлари ва фарзандлари хавфсизлигига ким ҳам кафолат бера оларди? Уруш бир неча йилларга чўзилиб кетиши, бу даврда эса мағлуб халқлар бош кўтариб, мўғул-татарлар қолдириб кетган оила аъзоларини ўладириб, бойликларини эгаллаб олишлари мумкин эди. Фарбий Европани босиб олиш режасининг амалга ошмаганлигига шу нарса сабаб бўлган бўлиши, эҳтимол. Бундан кейин Ўрда ичида ҳам тартибсизликлар ва ўзаро низолар бошланиб кетди.

Буюк ҳарбий даҳолар урушга эҳтирос қўйиб, жуда катта ерларни қўлга киритган бўлсалар ҳам, узоқ давр мавжуд бўлган давлатлар барпо этиш жуда камчиликка насиб этганини тарихдан кўрса бўлади.

Чингизхоннинг ҳарбий-сиёсий қоида ва қонунларининг баёнидан сўнг уларнинг амалда қандай қўлланилганлиги ва ҳарбий ҳаракатларини таҳлил қилиб чиқайлик. Баёнимизни хронологик (даврий) тартибга амал қилиб, унинг хунналар империясига қилган юришидан бошлаш тўғрироқ бўларди. Лекин бу ердаги уруш тўхтовсиз йитирма йилдан ортиқроқ (Чингизхон ўлимидан кейин ҳам) давом этганлиги учун уни бошқа ҳарбий юришлари билан узвий боғлиқликда кўриб чиқиш мақсадида ўз тадқиқотимнинг охирига қўйиб, аввал мўвул-татарларнинг Хоразм султони салтанатига қилган юришини баён қилишни лозим топдим.

ЧИНГИЗХОННИНГ ХОРАЗМ СУЛТОНИ МУҲАММАД БИЛАН ҚИЛГАН УРУШИ (1220 - 1224 ЙИЛЛАР)

Япон ва Сарик денгизларидан Иртиш дарёсигача, Сибирдан Хитойгача бўлган халқларни бўйсундириб, Тангут подшоҳлигини тор-мор қилиб, хунналар хонадони бошқараётган Нючжи империясини кучсизлантириб, уларни батамом босиб олишни моҳир лашкарбони Муҳири (ёки Мохоли) га топшириб, Чингизхон 1218 йилда ўз нигоҳини Фарбдаги ерларга қаратди.

Бу даврда унга қарашли ерларнинг жануби-ғарбида иккита катта империя – Қора Хитой ва Хоразм салтанатлари мавжуд эди.

Қора Хитой империясига XII асрнинг бошида хунналар шимолий Хитойга ҳокимлик қилувчи қиданлар империяси вайрон қилинганидан сўнг Туркистонга қочиб борган Хитой ҳокими Елу Тайша томонидан асос солинган эди. Хитой қўшинларининг қолдиқлари билан Туркистонга келган Елу Тайша Қашғар, Ёрканд, Хўтан шаҳарларини

ўз ичига олган уйғурлар ерларини, Мовароуннахрнинг бир қисмини ҳамда Хоразмни босиб олиб, Тибетдан Жайхунгача ва Сибир тоғларигача бўлган ерларда кучли давлат барпо этиб, Гўрхон, яъни буюк хон унвонини қабул қилади. Елу Тайша авлодлари унинг буюк хусусиятларини сақлаб қола олишмади. 1167 йида унинг тахтига ўтирган набираси Чилуку фақатгина ов ва вақтичоваликка берилиб кетди. Елу Тайша асос солган империя тезда инқирозга юз тутди. Унинг ҳокимияти бўшлиғидан фойдаланган уйғур ва пойтахти Самарқандда бўлган Мовароуннахр хонлари ҳамда Хоразм султони ундан ажралиб чиқишди.

1212 йили у ўз куёви, сўнгги найман хонининг ўғли Қушлақ томонидан тахтдан ағдарилди. Қушлақ 1208 йили Чингизхон қиличидан қочиб, унинг ерларига келган эди. У Қора Хитой империясидаги аҳволни яхшилаш ўрнига, унинг фармонига кўра, ўз динидан чиқиб, ўзи мансуб бўлган христиан динига ёки хотини мансуб бўлган будда динига киришни истамаган, бу империядаги аҳолининг катта қисмини ташкил этувчи мусулмонларни қувғинга солиб, мазкур империянинг барбод бўлишига олиб келди.

Хоразм султони Муҳаммад 1200 йида ўз отаси Тўқуш (ёки Текеш) ўлиmidан сўнг Хоразм, Фарбий Хуросон ва Ироқи Ажамни мерос қилиб олди. Бу ерларга у кейинчалик Балх, Ҳирот, Мозандарон ва Кармон ерларини қўшиб олди. Муҳаммад ўзини ўта кучли деб ҳисоблаб, қора хитойлар империясига ҳужум қилди. Аммо 1208 йили қора хитойлар томонидан тор-мор қилиниб, ўзига яқин кишилардан бири билан асирга тушди. Мана шу киши ўзини дадил тутиб, Муҳаммадни ўз қули деб эълон қилди ва бунинг исботи сифатида одамлар олдида унинг юзига тарсаки урди. Бир неча кун-

дан сўнг ўзини пул тўлаш эвазига озод қилишни тақлиф қилиб, Муҳаммадни пул олиб келиш учун юборишга эришди. Шундай қилиб, Муҳаммад асиранкдан озод бўлди. Ўз ерларига қайтиб келган Муҳаммад унга ўлпон тўлашни тан олган Мовароуннаҳр хоёни Усмон билан иттифоқ тузиб, яна Қора Хитойга юриш бошлади. Бу тал унга омад кулиб боқиб, Қора Хитой императори кўшинини тор-мор қилди ва унинг ерларининг ўтроргача бўлган қисмини босиб олди. 1210 йил Муҳаммад томонидан кўйилган Самарқанд ҳокимидан норози бўлган Усмон яна қора хитойлар томонига ўтиб кетди. Бундан қаттиқ ғазабланган Муҳаммад Самарқандни қамал билан қўлга киритиб, Усмонни қата этди, унинг ерларини ўзиникига кўшиб олиб, ўз пойтахтини Самарқандга кўчирди.

Кейинги 1212 - 1215 йиллар давомида у Хитойдан Ҳиндгача чўзилган Гўр хоналигини, кейин эса Фазни ерларини қўлга киритди. Фазни шаҳрининг ҳужжатлар сақланадиган қўриқхонасидан Бағдод халифаси Носирнинг Фазни ва Гўр ҳукмдорларини Муҳаммадга қарши гиж-гижловчи ёзишмаларини топиб олди. Бу қоғозлар оқибатда Хоразм султони тақдирига ҳалокатли таъсир кўрсатди.

Бағдод халифаси 1180 йилдан бери ҳукмронлик қилар ва халифаликнинг аввалги бепоен ерларидан сақланиб қолган Кузистон ва Ироқи Араб ерларигагина эга эди.

Мусулмон дунёсида халифалар устунлиги анча бўшашиб қолган, уларнинг исмлари фақатгина намозларда хутбага кўшиб ўқилар, тангаларда забт этилар, ислом дини руҳонийлари эгаллаган мансаблари хаақ томонидан қонуний деб тан олинishi учун улардан буни тасдиқлатиб олардилар, холос. Халифалар ҳокимиятини кенгайтиришга Хоразм султонлари энг катта тўсиқ бўлгани учун

Носир қўшни давлатларни уларга қарши гиж-гижлаб, ҳамма ерда норозилик ва ғалаёнларни кучайтиришга уринади. Муҳаммад Ғазнида топилган қоғозлардан халифанинг унга қарши қилаётган ҳаракатларини билиб, уни жазолашга аҳд қилади. Катта салтанатга эга бўлган, ўз ихтиёрида 400 минг қўшин тўллаган Муҳаммад халифа Носирдан ўзининг Султонлик унвонини тасдиқлашни, унинг исмини хутбага қўшиб ўқитишни ва унинг одамини Бағдодга ҳоким қилиб тайинлашни талаб қилади. Ундан рад жавобини олгач, Муҳаммад Аббосийларни халифалиқдан маҳрум этишга қарор қилди. Бу хавфли иш олдидан ўзини фуқаролар кўзи олдида оқлаш учун шарият пешволарини тўлаб, уларга шундай савол билан мурожаат этди: «Агар Муҳаммад пайғамбарга ноиблик қилиш қонун бўйича Ҳусайн авлодларига тааллуқли бўлса-ю, Аббосийлар уни ўғирлаб олган бўлсалар, агар Аббосийлар мусулмонлар раҳбари зиммасидаги дастлабки бурчлардан бўлиш – мусулмонларга ҳомийлик қилиш ҳамда ғайридиналарни ҳақ йўлга бошлаш ва бўйсундириш учун муқаддас урушлар олиб бориш вазифасини бажармаган бўлсалар ва боз устига, ҳақиқий халифа, Оллоҳнинг номини улуғлаш ва мусулмонларнинг душманларини қиришни ўзининг муқаддас бурчи деб билган ўз ҳукмдорини ҳар ерда нафрат билан таъқиб қилиб юрса, у ҳолда бу ҳукмдор мазкур халифани авдариб ташлаб, унинг ўрнига муносиб одамни кўтаришга ҳаққи борми ё йўқ?» Мажлис аҳли бундай ҳолда Носирнинг қулатилиши қонуний бўлади, деб эълон қилдилар.

Руҳонийлар розилигини олгач, Муҳаммад термизлик, Алининг издоши Саид Ало Қул Мулкни халифа сифатида тан олди ва бундан кейин Носирнинг исмини хутбага қўшиб ўқимасликка ҳамда янги таңгаларда зарб этмасликка фармон берди.

Эрондаги Алининг кўплаб мухлислари дин раҳ- бари сифатида, ниҳоят, унинг авлодларидан бири- ни кўришга умид боғладилар. Муҳаммад бошлаган ишини амалга ошириш учун 1217 йилда қўшин би- лан Бағдодга йўл олди. Ҳали эгалланмаган халифа ерларини ўз лашкарбошиларига бўлиб бериш учун Ҳамадонда тўхтаб, уларга ёрлиқлар топширди ва солиқ тўлаш режасини ишлаб чиқди. Бағдодга эса 15 минг отликдан иборат авонгорини* юборди. Ҳали куз бўлишига қарамай бирданига қаттиқ со- вуқ тушиб, жуда кўп қор ёғди ва бунинг натижа- сида унинг қўшини тоғдан ўтаётган пайтда жуда кўп жангчилар ва отлар ҳалок бўлди. Бу авонгор- нинг қолдиқлари турк ва курд қабилалари томони- дан қириб ташланди. Хурофотчилар авонгорнинг ҳалокатини Худонинг ғазабига йўйдилар. Бу вақт- да мўғуллар куч-қудратидан хавфсираган Муҳам- мад бошлаган ишини кейинга суришга қарор қил- ди. Лекин Али мухлислари ва Аббосийларга содиқ кишилар ўртасидаги вақт ўтиши билан сусай- ган душманлик яна қайта кучга кириб, ҳар икки мазҳаб мухлисларидан ташкил топган Муҳаммад салтанати галаёнга келди. Моҳир Чингизхон бепо- ён ерларга эгаллик қилишига қарамай қудрати мус- таҳкам заминга сунмаган рақибига зарба бериш мумкин бўлган фурсатни топа билди ва бу вазият- дан моҳирона фойдалана олди.

Халқлар тарихи бизга шуни кўрсатадики, ҳоки- миятнинг бузилиши ва ҳаддан ташқари истибдод инқилобга сабабчи бўлади. Аммо агар истибдод ва ҳукуматнинг разиллиги асрлар бўйи давом этса, бу ҳол бутун халқлар феълининг бузилишига олиб келиб, халқ гурури ва ватанга бўлган муносабати-

* Бу сўз асли туркийча бўлиб, кейинчалик француз тилига «авангард» шаклида ўзлаштирилган. Маъноси: илғор, олдинда юрувчи. Бу сўз ҳақида қаранг: Мирзо Улугбек «Тарихи арбаъ улаус» (масъул муҳарр.).

ни ўлдиради, давлатнинг ички кучини барбод қилади. Биргина ташқи туртки бўлса бас – бундай давлатнинг қулаши муқаррар. Бир босқинчидан иккинчи босқинчининг қўлига осонликча ўтиб турадиган Осиё халқлари кўп қисмининг тақдири мана шундай эди.

Хоразм салтанатининг турли уруғлардан ташкил топганлиги ва ҳокимиятнинг Муҳаммад ҳамда унинг онаси Туркон Хотун орасида бўлинганлиги бу салтанатни шундоқ ҳам бўшапштириб қўйган эди. Бу бўш асосга ўрнатилган кошона эди. Бу ердаги халқлар турли қабилааларга мансуб бўлиб, тиллари ва тушунчаларига кўра бир-бирларига ёт, бир-бирларидан бепоён чўллар ҳамда диний мутаассиблик билан ажратилган эдилар. Муҳаммаднинг омадди қуроли билан бир давлатга бирлашган бўлса-да, улар Муҳаммад сулоласига содиқ эмас, тушунча, фикр ва руҳларида ҳеч қандай умумийлик йўқ, ўзаро манфаатдорлик ва қонун билан бирлашмаган, умуман, буюк бир жамятнинг фуқароси деб аташга лойиқ ҳеч нимага эга эмас эдилар. Биз ўз ватанига муҳаббат деб атайдиган маънавий кучга – диний мутаассибликка ҳам эга эмас эдилар. Чунки улар бу даврда бир-бирига ашаддий қарама-қарши бўлган мазҳабларга бўлинган эдилар. Қуйида мўғуллар ҳужуми пайтида бу мазҳабларга тааллуқли кишилар кироий ўз кўрликлари туфайли бир-бирларини қиришда мазкур (мўғул) жангчиларнинг ваҳшийликларидан фойдаланганликларининг гувоҳи бўламиз.

* Муҳаммаднинг қўшинлари, асосан, туркманлар ва қанғалардан* ташкил топган эди. Уларнинг биринчиси Салжуқийлар даврида Эронни босиб олган туркий ўғузлар авлодлари бўлиб, иккинчиси эса Муҳаммаднинг хизматига унинг онаси Туркон

* Аса матнда: «кангал» (масъул муҳарр.).

Хотуннинг тақдифига биноан келган эди. Туркон Хотун Каспий денгизнинг шимолида кўчиб юривчи қангаларнинг бир қабиласи хонининг қизи бўлиб, бу қабилалар орасида кучли бўлган қариндошларга эга, шу сабабдан улардан кўплари ўзларига тобе одамлар билан Муҳаммад хизматига келган эдилар. Туркон Хотуннинг ўз ўғли устидан ҳукмронлиги ва қангал қўшинларининг жасурлиги бир вақтнинг ўзида ҳам қўшин қисмлари лашкарбошилари, ҳам вилоятлар ҳокимлари бўлган унинг қариндошларининг Муҳаммад ва унинг салтанатига катта таъсир кўрсатишига сабабчи бўлди. Султоннинг қудрати унга бўлган садоқати ишончсиз, итоати омонат бўлмиш мазкур ҳарбий асзодалар томонидан бўшаштириб борилади. Деярли ярим ёввойи бўлган кўчманчи халқлардан ташқил топган қўшинлар тинч халқ учун бало келтирар, ўзлари ўтган ерларни хонавайрон қилдилар.

Туркон Хотуннинг Муҳаммад устидан ҳукмронлик қилиши бошқариш бирлигини яна ҳам изидан чиқарар, ўзига тегишли қабила бошлиқларидан тузилган гуруҳ бошлиғи бўлгани ва қайсарлигидан ҳокимиятни бошқаришда ўғли каби кучга эга бўлиб олгани учун унинг номидан бериладиган ва Муҳаммад хоҳишига қарши бўлган буйруқлар ҳам худди ўғли берган буйруқлар каби амалга оширилмаверди. Туркон Хотун ўзига ўзи дунё маликаси унвонини бериб, буйруқларига «Тинчлик ва дин ҳомийси, коинот аёллари маликаси Туркон» деб имзо чекар эди²⁵.

Чингизхон бундай давлат билан жангга киришмайтиб, муваффақиятга эришишига ишонса бўларди. Шубҳасиз, фақатгина ҳарбий куч ва Муҳаммаднинг омади Хоразм салтанатидаги турли табиатли қисмларни бир таркибда ушлаб турарди. Лекин ташқаридан кучли туртки берилса бас - у

вайрон бўлар эди. Икки рақибни солиштирадиган бўлсак, Муҳаммад фақатгина ўз ерларини кенгайтира олганини, Чингизхон эса фақат кенгайтирибгина қолмасдан, ички кучларни барпо этиб, мустақкамлаганини, яхши тартибли, жиҳозланган қўшин туза олганини, ўз империясини бошқаришда кўпроқ бирдамликка эришганини кўраемиз.

Чингизхон ўз империясини яратаётганида, савдо муносабатларида қулайлик яратган, унинг хавфсизлигини таъминлаган, савдодан кўчманчи халқларга зарур бўлган молларни олиб келишдан ташқари бошқа давлатлар ҳақида маълумотлар тўплаш учун ҳам фойдаланган эди. Эҳтимол, худди шу усул билан у Муҳаммад салтанатининг ички заифлиги ва бесаранжомлиги ҳақида билиб олган бўлиши мумкин.

Бироқ Муҳаммад салтанатининг кучсизлиги ҳақидаги аниқроқ ва батафсилроқ маълумотларни Чингизхон Муҳаммадни тахтдан ағдариш учун хавф солиб турган Бағдод халифаси Носирдан олган бўлиши ҳам мумкин эди. Халифа очикдан очик Чингизхон олдига ўз элчиларини юбора олмас, чунки шу мақсад учун юборилган элчилар Чингизхон ерларига Муҳаммад ерларидан ўта олмас эдилар. Лекин шарқда яшовчи (кўп қисми суннийлар бўлган) мусулмонлар Маккага ҳажга борганларида, йўл-йўлакай Бағдодга киришарди. Халифа учун улар ичидан Аббосийларга содиқ кишини топиб, Чингизхонга Муҳаммадга қарши уруш бошлашни хат орқали ёки оғзаки таклиф қилиш ва шу билан бирга, Муҳаммад салтанатининг ички ҳолати ҳақида маълумот юбориш қийин иш эмасди. Чингизхон эса бу салтанатнинг кучсизлигини билгач, фотиҳликка бўлган иштиёқининг кучлилиги туфайли ушбу махфий таклифга рози бўлмаслиги мумкин эмас эди.

Шу мақсадда Муҳаммад билан алоқа боғлаш учун Чингизхон унинг хузурита икки давлат ўртасида савдо муносабатларини бошлаш, савдонинг хавфсизлигини таъминлаш ҳақида келишиб олиш топширилган элчиларни юбордики, бундан уруш очиш учун қулай баҳоналар топиш мақсадини кўзлаган бўлиши ҳам, эҳтимол. Элчи Бухорода суатон хузурига кириб, унга инъомлар топширади ва ўз ҳукмдори номидан шундай деди: «Сенга ўз саломимни йўлайман. Мен сенинг подшоҳлигининг кенглиги ва қудратини яхши биламан. Сен кўплаб халқлар устидан ҳукмронлик қиласан, шунинг учун сен билан тинчликда яшашни истардим. Мен сени ўзимнинг энг суюкли ўғлим деб ҳисоблагучиман. Мен Хитойни забт этганим ва ундан шимолда яшовчи ҳамма халқларни бўйсундирганим сенга маълум. Шунини билгинки, менинг салтанатим чумоли уясидек жангчилар уяси ҳамда қумуш конидир ва менда бировнинг мулкига эгаллик қилишни исташ эҳтиёжи йўқ. Ўйлайманки, фуқароларимизнинг савдо муносабатларини ривожлантиришдан иккимиз ҳам манфаатдор бўламиз». Муҳаммад билан ик муносабатларни ўрнатишдан оқ Чингизхон уни ўғлим деб устунликни олмақчи бўлди. Элининг дадил нутқидан довдираб қолган Муҳаммад унга дўстона жавоб бериб, қайтариб юборди.

Чингизхон хоҳишига кўра, унинг қариндош-уруғлари, аъёнлар ва қўшин бошлиқлари унинг ўрдасида савдо қилувчи мусулмон савдогарларга ўзларига қарам мусулмонлардан қўшиб, уларга пул бериб, Хоразм салтанатидан ноёб моллар сотиб олиш учун 450 кишилик катта қарвон юбордилар. Улар Хоразмнинг чегарадаги шаҳри бўлмиш Ўтрорга етиб келганларида, шаҳар ҳокими Иналчуқ қарвондаги қимматбаҳо молларни эгаллаб олиш ниятида савдогарларни ушлаб қолишга

буйруқ берди. У Муҳаммадга, булар айғоқчилар эканлиги, чунки Ўтрор аҳолисидан савдога алоқаси йўқ нарсалар ҳақида сўраб-суриштирганликлари, аҳолига Чингизхоннинг даҳшатли кучлари ва босқинлари ҳақида, тез орада Ўтрор халқи ҳеч қутмаган нарсанинг гувоҳи бўлиши тўғрисида сўзлаб, таҳлика уйғотганлари ҳақида хабар етказди. Чингизхон савдо карвони билан Хоразм давлати ҳолатини ва унга борадиган қулай йўللарни ўрганиш учун айғоқчилар юборган, деб ҳисоблаш мумкин. Муҳаммад карвон билан келган кишиларни қата этишга буйруқ берди²⁶.

Бу қотилликни эшитган Чингизхон, ёзишларича, қаттиқ ғазабда йиғлаб юборади, кейин бир баланд тоғ чўққисига қўтарилиб, бўйнига камари осилган, бошьяланг ҳолда ерга йиқилади. У қасос олиш учун мадад беришни сўраб, илтижо қилиб, уч кечаю уч кундуз рўза тутиб, ибодат қилади²⁷.

Муҳаммадга қарши юришга чоғланган Чингизхон, авваламбор, унинг эски душмани Қушлақ ҳокимлик қилаётган Қора Хитойни босиб олиб, сўлақотининг хавфсизлигини таъминлашни мўлажаллаган ҳолда у ерга 1218 йили ўз лашкарбошиси Жебени 20 минг кишилик қўшин билан юборди. Шу пайтнинг ўзида Чингизхон, отаси аввал Муҳаммаднинг отасига хизмат қилган бир турк миллатига мансуб кишининг ёнига иккита мўтул қўшиб, Муҳаммад ҳузурига ўз талабини изҳор қилишга юборди. Муҳаммадга Чингизхон номидан мурожаат қилган бу киши шундай дейди: «Сен мен юборган савдогарларнинг ҳеч бирисига ёмонлик қилмайман, деб сўз берган эдинг. Сен ўз сўзингда тура олмадинг. Ёлгон ҳукмдорни бадном қилади. Агар сен савдогарлар Ўтрорда менинг буйруғимсиз ўлдириган, деб мени ишонтирмоқчи бўлсанг, унда Ўтрор ҳокимини менга топшир, мен уни жазолай, акс ҳолда, урушга тайёргарлигингни кўравер».

Бундан газабланган Муҳаммад ҳақоратланган Чингизхонга жавоб бериш у ёқда турсин, балки элчини қата этишни буюрди, унинг ҳамроҳлари бўлган икки кишининг соқолини олдириб, орқага қайтариб юборди.

Мана шу воқеадан сўнг Муҳаммад Самарқандда қўшин тўплаб, Қушлақ ерларига бормоқчи бўлди. Лекин мўғуллар таъқиб қилиб келаётган меркитлар қабиласи Хоразм денгизи шимолидаги қангаллар ерларига чекинаётганини эшитиб, қўпроқ қўшин тўплаш учун вақтинчалик тўхташга мажбур бўлди.

Бу пайтда Қора Хитойга Шарқ тарафдан бостириб кириб, Қашғарга яқинлашган Жебе ўз эътиқодлари учун Қушлақ томонидан қувғин қилинаётган ислом динига мансуб аҳолига эътиқод эркинлиги беришни эълон қилди. Бундан хурсанд бўлган ва мўғуллар томонидан гиж-гижланган мусулмонлар Қушлақ жангчилари жойлашган уйлارга ҳужум қилиб, уларни ўлдирдилар, мўғуллар қўшинининг қолдиқлари билан қочаётган Қушлақни таъқиб қила бориб, Бадахшон тоғларида унга етиб олдилар ва ўлдириб, қўшинини қириб ташладилар. Ўша даврда савдо, деҳқончилик ва механика санъати ривожланган Қора Хитой ерлари Чингизхон ерларига қўшиб олинди.

Бу орада қўшинларини кучайтиришга эришган Муҳаммад меркитларни қувиб келаётган мўғул қўшинини топиш учун Самарқанддан шимол тарафга йўл олди. Уларга етиб олиб, ҳужум қилишга шайланиб турганда, мўғул қўшинининг бошлари унга Муҳаммад қўшинларига дўстона муносабатда бўлиш буйруғини олганлигини билдириб, меркитлардан тортиб олинган ўлжа ва асирларнинг бир қисмини таклиф қилди. Лашкари душманниқидан анча кўп сонли бўлгани учун Муҳаммад таклифни

рад этиб, мўғуллар бошлиғига шундай деди: «Агар Чингизхон сенга мен билан жанг қилмасликни буюрган бўлса, Худо менга сенга ҳужум қилишни буюраяпти ва мен бутпарастларни қириб ташлаб, унинг меҳрини қозонмоқчиман». Жангга киришга мажбур қилинган мўғуллар қаттиқ жанг қилиб, ғалабага эришишларига бир баҳя қолди. Улар Муҳаммаднинг сўл қаноти жангчиларини қочишга мажбур этдилар ва марказга ташланиб, унинг тартибини буза бошладилар. Лекин лашкарнинг ўнг қанотида жанг қилаётган султоннинг ўғли Жалолиддин шу қанотдаги мўғулларни яқсон қилиб, ўз вақтида қуроолшларига ёрдамга етиб келди ва жангни янгилашга эришди. Бу жанг кечгача давом этди.

Кечаси мўғуллар катта алангалар ёқиб қўйиб, шундай тезлик билан чекиндиларки, кун чиқишга қадар икки кунлик йўлни босиб ўтдилар. Мўғулларнинг бу қўшини меркитларни таъқиб қилишдан ташқари, кўп сонли қўшинларнинг уларнинг ерларини Муҳаммад ерларидан ажратиб турувчи чўллардан ажратиб туриш имкониятларини ўрганиш ва Хоразм салтанатига борувчи йўлларни разведка қилиш учун юборилган бўлиши, эҳтимол. Абулғозийнинг ёзишича, бу қўшинга Жўчи бошчилик қилган.

Юқоридаги жанг Муҳаммадда чуқур таассурот қолдириб, мўғуллар мардлиги ҳақидаги юксак фикрларга ишонишга олиб келди. У ўз яқинларига: «Мен ҳеч қачон бундай ажойиб қўшинларни кўрган эмасман», деганди.

Қора Хитойни босиб олгандан сўнг Чингизхон 1218 йили қурултой чақирди. Қурултойда Муҳаммад билан бўладиган уруш масаласи ҳал қилиниб, мўлжалланаётган юриш учун қўшин тузиш масалалари устида келишиб олинди.

1218 йилнинг охирида Чингизхон ўз кучлари билан Муҳаммадга қарши ҳаракатни бошлади. Кейинги йил ёз ойларида отларни боқиб, қувватга киритиш учун Иртиш дарёси соҳилларида тўхтаб, кузда ҳаракатини давом эттирди.

Муҳаммаднинг лашкари 400 мингга яқин жангчилардан иборат бўлиб, душман қўшинидан кўпроқ бўлса ҳам, Чингизхон қўшинларининг яқинлашиб келаётгани уни кучли саросимага солди. Чунки унинг кўп сонли қўшинида тартиб, интизом, ҳукмдорга сўзсиз бўйсуниш, бошлақларга ишонч, меҳнатга, қийинчиликларга, йўқчиликларга чидам лаёқати каби хусусиятлар йўқ эди. Мана шу хислатларнинг барига эга бўлган мўғуллар қўшини душманга даҳшат сола олар эди. Бунинг устига Муҳаммад жангчиларида мўғуллардаги каби жангга ундайдиган сабаб йўқ эди. Улар ўзларига келиб чиқишлари ва тиллари жиҳатидан ёт бўлган халқларни ҳимоя қилишар, ғалабага эришган тақдирда ҳам катта фойда, яъни ўлжа ололмас эдилар. Мўғуллар эса бой давлатларга ҳужум қилиб, ғалабадан сўнг ўлжа билан рағбатлантирилар эди.

Эҳтимол, Муҳаммад ўз қўшинларининг жасурлиги ва содиқлигига ишонмагани учун ҳам унда руҳий тушқунлик пайдо бўлган бўлса керак. Меркитларни таъқиб қилган мўғулларга қарши қилинган муваффақиятсиз ҳужумдан сўнг у хавфли душман билан очиқ жанг қилишга ботина олмади, баъзи лашкарбошиларининг, Чингизхон унинг ерларининг маълум қисмини талон-торож қилиб, ўз чўлларига қайтиб кетади, деган фикрига қўшилиб, ўз қўшинларини душман ҳужумини қайтариш учун тўпламади, лекин уларни Мовароуннаҳр ва Хоразм шаҳарларига бўлиб юбориб, ўзини жанг майдонидан олиб қочди. У баъзи бир моҳир

лашкарбошилари маслаҳатига юрмай, на чўлдан толиқиб чиққан Чингизхон отларининг ҳолатидан, на Сайхун ва Жайхун дарёлари ташкил этган му- доффаа чизиқларидан фойдалана олмади.

Чингизхон ўзининг Иртиш қирғоқларидан Сайхунгача бўлган сафари чоғида ҳеч қандай қар- шиликка учрамади. Биз у қайси йўллар бўйлаб келганини билмаймиз, аммо у ҳозирда карвонлар қатнайдиған Семипалатинскдан Или дарёсигача, у ердан Верная (Олма-Ота)гача, у ердан эса Тур- кистон ёки Тошкентга борадиган йўллардан бор- ган бўлиши, эҳтимол. Ўтрорга яқинлашиб келган Чингизхон, шак-шубҳасиз, Муҳаммад кўшинлари қалъаларга жойлашиб олганини билиб, Мовароун- наҳрға ҳужум қилишга буйруқ берди ва кўшинни тўрт қисмга бўлди: у Чигатой ва Ўгадайни Ўтрор- га, Жўчини улардан ўнроққа – Сайхун бўйлаб пастга – Жандга, учинчи катта бўлмаган қисмини Бинокатга юборди. Бу қисмларга Сайхун бўйлаб жойлашган шаҳарларни қўлга киритишни бую- риб, Чингизхон асосий кучлар билан Мовароун- наҳрнинг катта қисмини Муҳаммадни бошқа ер- ларидан кесиб қўйиш ва қамал қилинган шаҳар- ларга ёрдам юборилишига тўсқинаик қилиш учун Бухорога йўл олди.

Чингизхон уруш бошлаган давлатида ўрнашиб олиш ниятида эмасди. У ўз аждодлари урф-одат- ларига қарши бориб, кўчманчи ҳаётни ташлашни ўйламас, босиб олинган ерларга шимолнинг ичка- рисидан туриб, ўзи ўйлаб топган тартиб бўйича, яъни душман кўшинларини қириб ташлаб, аҳо- лисининг маълум қисмини асирликка олиб бош- қаришни кўзларди. Бунинг учун у қалъаларни вайрон қилиши, кўшинни қириб ташлаши, аҳоли сонини қисқартириши, бойликларни тортиб оли- ши, умуман, давлатни кучсизлантириб, силласини

куритиб, халқни ваҳимага солиб, ўзи қўйган одамлари воситасида уни бошқариб туриши керак эди. Унинг набираси Ботухон Россияни бошқаришда худди шундай йўл тутди. Қисмат сингари шафқатсиз бўлган Чингизхон ўзи тузган режасини изчиллик билан амалга ошира бошлади. Мана шу қонли уруш тарихини ёзган тарихчиларнинг айтишича, ҳеч қандай уруш шунчалик кўп ўлим, ваҳшийлик ва вайронгарчилик олиб келмаган. Агар Чингизхон одамлари сонини камайтиришни лозим деб топса, шўрлик аҳолини мўғулларнинг қаттол қиличидан ҳеч нарса – ўз хоҳиши билан бўйсунуш ҳам, товон тўлаш ҳам, ялиниб-ёлворишлар ҳам сақлаб қолмас эди. Чингизхон мусулмонлар мутаассиблигини, уларнинг бугпарастлардан – демак, унинг ўзидан ва фуқароларидан ҳам жирканишларини яхши билар, шунинг учун уларга ишонмас эди. У муваффақият қозониш учун ҳеч қандай воситадан ҳазар қилмас, ёлгон, ҳийла, мунофиқлик мўғулларнинг даҳшатли қуроллари қаторида баб-баробар ишлатилар эди.

Чифатой олти ойлик қамаддан сўнг Ўтрорни қўлга киритди, унинг барча аҳолисини ҳайдаб чиқариб, шаҳарни вайрон қилди.

Жандга йўл олган Жўчи йўл-йўлакай Сигноқ аҳолисини қирди, кўп шаҳарлар қаторида Ўзганд, Жанд, Янгиканд шаҳарларини вайрон қилди. Янгиканд шаҳри Сайхун дарёсининг Хоразм (Орол) денгизига қуйилиш жойида икки кунлик масофада жойлашган эди.

Шу пайтда уйгурларнинг 10 минг кишилиқ бўлинмаси ўз ерларига қайтиб кетиш учун рухсат олди, уларнинг ўрнига эса мўғуллар туркманларни хизматга олдилар.

Жўчи уларни нўён Тайнал билан Хоразм томонга жўнатди. Тайнал туркманлар бўлинмасига бош-

чилик қилишни мўғул зобити (офицери)га топширди. Юриш пайтида ўзбошимчаликка одатланган туркманлар бу бошлиқни ўлдирдилар. Авонгорда бўлган Тайнал бу воқеани эшитиши билан орқага қайтиб, туркманларнинг кўпини қириб ташлади. Уларнинг тирик қолганлари Амой ва Марв шаҳарлари томон қочиб, ўз жонларини сақлаб қолдилар.

Чингизхон томонидан сўлга, Бинокент томонга юборилган учинчи қисм 5 минг отлиқдан иборат эди. Бинокентни қўлга киритгач, бу қисм мардонавор жангчи Темур Малик қўмондонлик қилувчи Хўжанд қалъасига яқинлашди. У эса сараланган мингта жангчи билан Сайхун дарёсидаги мустақам қалъаси бўлган оролга жойлашди. Бу қалъа қирғоқдан анча олисда бўлиб, душман ўқлари ва тошларидан бехатар эди. Мўғуллар оролгача бўлган масофага тўғон қуришга киришдилар. 20 минг жангчи ва 50 минг асир билан мададлантирилгач, улар қамал ишларини бошлаб юбордилар. Ўнликлар ва юзликларга бўлинган асирлар мўғул зобитлари бошчилигида дарёдан уч фарсах масофада жойлашган тоғлардан тошлар олиб келишлари ва тўғон ясаш учун дарёга ташлашлари керак эди. Темур Малик 12 та кема ясатиб, уларнинг ташқи қисмини кигиз билан ўради, кигиз устига ёнмаслик учун сирка аралаштирилган қалин лой чаплади. У мана шу кемаларда қирғоққа сузиб келиб, мўғулларга жуда кўп зарар етказди. Ниҳоят, Хўжандда узоқ туриб бўлмаслигини тушунган Темур Малик 70 та кемада дарёнинг қуйи қисмига сузиб бориб, Хоразм (Орол) денгизи ва Жайхун орқали Урганчга сузиб боришга қарор қилди. Лекин Жанд ёнида Жўчи дарёга кемалардан кўприк қурдириб, баллистаар* ўрнатганлигини билгач, у қирғоққа

* Оғир нарсаларни узоқка отувчи қурол тури (масъул муҳарр.).

чиқиб, қуруқлик орқали Урганчга етиб келди. Бу ерда у Жалолиддин билан бирлашиб, то ўлимигача у билан бирга бўлди.

Шу орада Чингизхон ўз ўғли Тулуй билан 1220 йилнинг март ойида Бухорога етиб келди. Бир неча кунлик тўхтовсиз қилинган ҳужумдан сўнг шаҳарни сақлаб қолиш учун жасорат билан қаршилик кўрсатган 20 минг жангчига эга бўлган гарнизон қалъадан ташқарига чиқди ва душман орасини ёриб ўтишга муваффақ бўлди. Лекин Жайхун яқинида ўраб олиниб, деярли буткул қириб ташланди. Таслим бўлган шаҳарни Чингизхон талашга буюрди, кейин эса унга ўт қўйдирди. Аҳолининг кўп қисми қамал ишларида фойдаланиш учун асир олиб кетилади.

Бу ерда у 40 минг кишилик гарнизон Самарқандга йўл олди. Шаҳар мустаҳкам истеҳкомга эга, шунинг учун узоқ давом этиши мумкин бўлган қамалга дош бера олар эди. Чингизхон у ерга отақлари билан етиб келди. Кейинги кун пиёда жангчилар ва асирлар кўринди. Ҳар бир ўнликда биттадан байроқ бор эди. Қўшинлар шаҳардан олисроқда жойлашдилар. Бундай ҳийла ишлатиб, Чингизхон шаҳар гарнизонида ўз қўшинларининг гоят кўпчилигига ишонч уйғотишга ва аҳолини умидсизликка туширишга эришди. Биринчи икки кун давомида у шаҳар атрофини кўздан кечириб, дастлаб мудофаа истеҳкомларининг жойлашишини ўрганди. Учинчи кун асирлар ва мўғулларга шаҳарга яқинлашишни буюрди. Шаҳар аҳолиси ичидаги энг қизиққон кишилар қўшиндан кўмак бўлмаса ҳам, қалъадан чиқиб, ҳужум қилишга киришдилар. Мўғуллар секин-аста чекина бориб, уларни пистирмага туширишга эришдилар ва кўпларини қириб ташладилар. Бу ҳол гарнизон қўшинлари тетиклигининг йўқолишига олиб келди. Гарнизон-

нинг катта қисмини ташкил этган ва туркий миллатга мансуб бўлган қанғаллар мўғуллар бизни ўз ватандошларидек қабул қиладилар, деб хаёл қилиб, ўз итоаткорликларини билдирдилар. Чингизхон, албатта, уларни ўзига хизматга олишга ваъда берди. Улар шаҳардан ўз оилалари ва мол-мулклари билан чиқиб кетишди. Қамалнинг тўртинчи куни Самарқанд қозиси ва муфтийси шариат пешволари билан Чингизхон ҳузурига шафқат сўраб келдилар. Чингизхон шафқат қилишга ваъда бергач, 1220 йил 1 апрелда Самарқанд эшикларини очиб берилади. Ишни истеҳкомларни бузишдан бошладилар. Аҳолини ўлим жазоси билан қўрқитиб, шаҳардан чиқишга мажбур этдилар. Шаҳарда фақат қози ва муфтийга ўз атрофидаги анчагина бўлган одамлари билан қолишга рухсат берилади. Уларни қўриқлаш учун қоровулар тайинланди. Кейин шаҳар талон-торож қилинди (1220 йилнинг апрелида). Таслим бўлган қанғаллар эронликлардан ажратилиб, бир текисликда жойлаштирилдилар. Уларнинг от ва қуролларини олиб қўйдилар. Мўғуллар қоидаларига кўра, улар хизматига кирётганлар худди улар каби кийиниб, урф-одатларига амал қилишлари керак эди. Улар бошидаги сочни олд томонидан қириб ташлаб, мўғуллар каби кокил ясадилар. Лекин эртаси тунда 30 минг оиланинг ҳаммасини қиличдан ўтказиб, от ва бойликларини ўзлари олдилар.

Шаҳардаги 30 мингга яқин ҳунарманд ва rassomларни Чингизхон ўз фарзандлари, хотинлари ва қўшин бошлиқларига ҳадя қилди. Аҳолининг бир қисми турли ишларни бажариш учун хизматга олинди, 50 мингга яқин аҳоли 200 минг олтин танга бадал тўлаш ҳисобига афв этилиб, шаҳарга қайтиб келди. Мовароуннаҳрнинг кўп аҳолиси Сайхун дарёси бўйидаги шаҳарларни қўлга олиб,

Хоразм тарафга юриш учун буйруқ олган Чингизхон фарзандлари хизматига юборилди²⁸.

Самарқандда туриб, Султон Муҳаммад қўшинлари сонининг камлиги ва у Жайхун дарёсининг нариги қирғоғига ўтиб кетганини эшитган Чингизхон хаёлига зўр ва дадил фикр келди. У султонга қарши туманбегилар Жебе ва Субутой бошчилигидаги 30 минг отликни юборишга қарор қилди. Уларга агар кучли қўшинга дуч келсалар, жанга кирмасдан, асосий қўшиннинг етиб келишини кутиш, агар султон чекинадиган бўлса, уни тезлик билан таъқиб қилиш, йўлда учраган мустаҳкам шаҳарларни айланиб ўтиш, таслим бўлганларга шафқат қилиш, қаршилик кўрсатганларни янчиб ташлаш ҳақида буйруқ берди. Ўз лашкарбошиларини ушбу мардонавор топшириқни бажариш учун юбораётиб, Чингизхон шундай деган эди: «Сиз ўйлаётганингиздан камроқ тўсиқларга учрайсиз, сизлар билан тез орада ўз улусимизда учрашимизга умид қиламан». Шундай қилиб, Чингизхон ўлка хусусиятлари ва душмanning ҳолатини яхши биларди.

Чингизхон Самарқандни қамал қилаётган пайтда умидсизликка тушган Муҳаммад Самарқанд йўлидан Нахшаб сари бораётиб, аҳолига ўзини қутқариш учун ўзи чора кўришни, чунки унда уларни ҳимоя қила олишга етарли жангчилар йўқлигини билдирди. У ўз вазирлари ва лашкарбошилари билан давлатни қутқариш чоралари ҳақида маслаҳатлашди. Тажрибали жангчилар ҳозир Мовароуннахрни ҳимоя қилиш пайти эмаслигини, Хуросон ва Ироқни ҳимоя қилиш билан чекланиш зарурлигини, қалъалардаги ҳамма қўшинни тўплаб лашкар тузишни, умуммусулмонлар кўзғолонини кўрсатиб, Жайхун чизигини ҳимоя қилишни маслаҳат бердилар. Бошқалари эса қўшинни

Ғазнига тўлашни, зарурат бўлиб қолса, у ердан Ҳиндистонга яширинишни маслаҳат бердилар. Муҳаммад бу охирги маслаҳатни қабул қилишни ўйлаб туриб, кейинчалик ироқлик бўлган бир вазирнинг маслаҳатига кўра, Ироқи Ажам томон чекинишга қарор қилди. Вазирнинг ишонтиришича, Муҳаммад Ироқда одамлар ва қуроол топа олар эди. Жалолиддин Жайхунни ҳимоя қилишни маслаҳат берди. Муҳаммаднинг чекиниш каби ҳалокатли мақсадини билган Жалолиддин султондан мўғуллар билан жанг қилишга рухсат беришни илтимос қилиб, шундай деди: «Бахтсизлик юз берган тақдирда, ҳеч бўлмаганда, халқлар бизларни ланатларга кўмиб, биз улардан фақатгина солиқлар олганимизни ва хавф тутилган пайтда мўғуллар ғазабига дучор қилганимизни таъна қила олмайдилар».

Лекин бу илтимос беҳуда эди. Муҳаммаднинг руҳий ҳолати тушкун бир аҳволда бўлиб, нуқул «Ёвузлик ва яхшилиқнинг ўз чегараси бўлади, тақдирда бўлган фалокатдан қочиб қутулиб бўлмайди, юдузларнинг қулай жойлашиш пайтини кутиш лозим», дерди. Ким уни бундай янгилиш йўлга бошлади? Унинг асрида осмон ёриткичларига қараб қилинган башоратларга ишонилган бўлса ҳам, шак-шубҳасиз, башорат қилганларнинг ўзлари бу нарсаларга ишонмас эдилар²⁹.

Султон Бухоро ва Самарқанд қўлдан кетганлигини Балхда туриб эшитди. Унинг ёнидаги кўшинлари турк ёки туркманлардан ташкил топган бўлиб, уларнинг бошлиқлари Туркон Хотуннинг қариндошларидан эди. Улар ўз султониغا суиқасд қилишга аҳд қилишди. Буни сезиб қолган Муҳаммад кечаси жойини ўзгартириб, бошқа чодирга кириб олди. Эртаси куни у кечаси чодирнинг кўплаб ўқлар билан тешиб ташланганигини

кўрди. Бу ҳол уни янада саросимага солиб қўйди. 18 апрель куни шопша-пиша Нишопурга жўнади. Айтишларича, Муҳаммад у ерда ов ва вақтихушлик билан машғул бўлиб, аҳолига мўғулларга қаршилиқ қилмасликни, улардан фақат беркинишни маслаҳат берди. У мўғуллар Жайхундан тез орада ўтмайдилар, деб хаёл қилиб, қаршилиқ учун ҳеч қандай чора-талбир кўрмади. Лекин уч ҳафтадан сўнг мўғуллар Хуросонга етиб келганликларини эшитган Муҳаммад кўп бўлмаган мулозимлари билан ов қилишни баҳона қилиб, Нишопурдан Ироққа жўнади. У чиқиб кетиши билан шаҳарда саросима бошланди.

Шу орада Жебе ва Субутой Термиз ёнида кўп-риксиз ва кемасиз Жайхун дарёсидан кечиб ўтдилар. Улар мешларни шох-шаббалар билан тўлдириб, уларнинг устига ўз қурол-яроғлари ва бошқа буюмларини қўйиб, белларига бойладилар ва отларининг думидан ушлаб, Жайхун дарёсини кечиб ўтдилар.

Бу ердан улар Баалхга йўл олдилар. Шаҳар аҳолиси уларга итоат билдириб, совга-саломлар билан вакил юбордилар. Баалхга ўз ҳокимларини тайинлаган мўғуллар тезда Зове шаҳри орқали Нишопурга жўнадилар. Йўл давомида учраган одамларни ушлаб, уларни қийнаб, Муҳаммаднинг қайси томонга кетганини билишга уриндилар. Ҳар бир шаҳарга таслим бўлишни талаб қилувчи кишиларни жўнатдилар. Улар шаҳар аҳолисига тез орада Чингизхон асосий кучлар билан етиб келишини, шаҳарни топшириш рад этилган чоғда улкан фалокатлар бўлиши мумкинлигини билдириб, пўписа қилдилар. Улар таслим бўлган шаҳарларда мўғул бошлиқларни қолдириб, уларни муҳр билан таъминлашар, кучсиз шаҳарларни босиб олишар, кучиларини эса айланиб ўтишар эди. Чунки уларнинг

асосий мақсади Муҳаммадни қувиб етиш эди. 24 май куни уларнинг илғор қисми Нишопурга етиб келди. 5 июнда эса Жебе ҳам етиб келди. Нишопур аҳолиси унга озиқ-овқат олиб келиб, ўз султонлари асирга олинганидан сўнггина таслим бўлишларини эълон қилишди. Шунда Жебе Чингизхон номидан қуйидагиларни баён қилди: «Бошлаклар, аёнлар ва раият, билинларки, Худо шарқдан Фарбгача бўлган ерларни менинг ҳукмимга берди. Ким итоат этса, шафқат қилинади, лекин қаршилик кўрсатганларнинг ҳолига вой; улар ўз фарзандлари, хотинлари ва яқин кишилари билан биргаликда қатл этиладилар». Жебе аҳолига ўз орқасидан келаётган мўғул қисмларига озиқ-овқат етказиб беришни тайинлаб, агар қирилиб кетишни истамасалар, ўз деворларининг мустаҳкамлигини ва ҳимоя қилувчиларнинг сонига ишонмасликларини тайинлади.

Йўл давомида Муҳаммад қўшинларининг бир қисми ва талон-торожда иштирок этишни истган разил одамлар қўшилган мўғул қисмлари Нишопурда иккига бўлиндилар. Субутой Домарон ва Самнонга, Жебе эса Мозандаронга йўл олади. Рай шаҳри ёнида улар яна бирлашдилар. Бу шаҳарда турли мазҳабларга таалуқли бўлган аҳолининг бир-бирига бўлган нафрати уларнинг ҳалокатига сабаб бўлди. Шу мазҳаблардан бирига таалуқли бўлган одамлар Жебега вакил юбориб, душман мазҳабдаги кишиларни қириб ташлашни илтимос қилди. Мўғул лашкарбошиси уларнинг хоҳишини амалга оширди, лекин кейин ўз диндошларига хиёнат қилган одамларнинг содиқлигига ишона олмайман, деб уларни ҳам қириб ташлади.

Нишопурни ташлаб кетган Муҳаммад бу орада Қазвинга етиб келди. 30 минг кишилик қўшин тўпланган бу шаҳарда у тўхтаб, ўз кучлари-

ни кўлайтирмоқчи бўлди. Лекин Рай шаҳридаги қирғинни эшитиб, қаттиқ саросимага тушди. Мўғуллар сингдирган кўрқинч шу даражада кучли эдики, натижада бу хабарни эшитган ҳокимлар, аъёнлар ва қўшин – ҳар ким ўз жонини қутқариш мақсадида бирданига тарқаб кетди.

Султон аввал Бағдодга йўл олди, кейин Филон тарафга бурилади, у ердан эса Каспий денгизи қирғоқлари бўйлаб Мозандаронга юрди. Бу ерда у мўғуллар бу вилоятга кириб, унинг савдо-сотиқ шаҳри бўлган Астробод ва асосий шаҳри Амойни талон-торож қилганларини эшитди. Ҳар ерда мўғуллар томонидан таъқиб қилинаётган бахтиқаро султон вилоят амирлари маслаҳатига кўра, вақтинчалик Каспий денгизидagi ороларнинг бирига яширинишга қарор қилди. Ўз изини яшириш мақсадида у махфий равишда денгиз бўйида жойлашган бир қишлоққа келди. Бу ерда у бир неча кун бўлиб, кунда мачитга қатнади. У ерда кўз ёшларини шашқатор қилиб, намоз ўқиди, агарда аввалги қудрати тикланса, бутун салтанатда адолат ўрнатишга ваъда бериб, Худога илтижолар қилди.

Шу пайтда амакиси ва жияни Муҳаммаднинг буйруғига биноан қатл қилиниб, ерлари тортиб олинган бир Мозандарон боёни ҳамроҳлигида мўғул отлиқлари пайдо бўдилар. Бу боён қасос олиш ва Муҳаммад унинг қариндошларидан тортиб олган ерларини қайтариб олиш ниятида мўғуллар томонига ўтган эди. Муҳаммад кемага ўтириб, қирғоқдан узоклашишга зўрға улгурди³⁰. Бошқалар ўзларини сувга отиб, сузиб кетаётганларида, мўғуллар отган ўқлардан ва чўкиш натижасида ҳалок бўдилар. Муҳаммад эса жонини сақлаб қолди.

Оролда ўрнатилган чодирда яшаб, Муҳаммад Мозандарон аҳолисидан озиқ-овқат ва яшаш учун

керакли бошқа нарсалар олиб турди. Султон улар кўрсатган илтифотни ўз қўли билан ёзилаган турли мансаблар берилиши ҳақидаги ёрлиқлар билан ёки буюмлар совға қилиб тақдирлаб турди. Кейинчалик унинг ўғли Жалолиддин улар кўрсатган яхшиликни мукофотлашни ўзига муқаддас вазифа деб қабул қилди. Ўз ҳарамининг душман томонидан асирга олинганлигини эшитган Муҳаммад бетоб бўлиб қолди. У ўлими яқинлашиб келаётганини сезиб, фақатгина Жалолиддин салтанатни сақлаб қолиши мумкинлигини айтиб, унинг белига қилич тақди, уни ўз ваалиаҳди деб эълон қилиб, ака-укаларига унинг сўзидан чиқмасликни васият қилди³¹. Бир неча кундан сўнг (1221 йил 10 февралда) у оламдан ўтди. Халифа билан уруш бошладдан аввал ҳамиша омади чопган, ўз ерларини майда ёки кучсиз ҳукмдорлар ерларини эгаллаб олиш ҳисобига кенгайтирган Муҳаммад қашшоқликда оламдан ўтди. Айтишларича, уни ўрашга кафани ҳам қолмаган экан*.

Муҳаммад Жайхундан ўтишдан аввал ўз онасидан унинг ҳарами билан Мозандаронга кетишни сўраган. Чингизхон, ўз навбатида, онанинг ўз ўғли билан бўлган келишмовчиликларини, Муҳаммад лашкарбошилариининг кўп қисми онаси қабиласидан эканлигини билгани учун бу имкониятдан фойдаланиб қолиш ниятида Туркон Хотун олдига одам юбориб, унга ўғлининг яхшиликни билмаслиги маълумлигини билдирган, уни Хоразмдан қувмасликка ваъда берган, агар ишонмаса, Чингизхон олдига ижобий тасдиқ олиш учун ўз одами-ни юбориши мумкинлигини айтган, уруш тамом

* Султон бўлган одамнинг кафансиз қолишига ишонип кийин. Фикримизча, ўрта осиелик ёзувчилар, Муҳаммад буткул кафангадо бўлган эди, кабилида ёзган бўлсалар, муаллиф сўзма-сўз таржима оркали шу мазмунни англаган бўлса керак (*масъул муҳарр.*).

бўлгандан сўнг унга Хуросонни тақдим қилишга ваъда берган эди. Шундай қилиб, бу ваҳший кимса душманга қарши ҳар қандай усул билан ҳаракат қилишдан тап тортмас, унга зарар етказиш ва ўзаро низо чиқариш учун ҳар бир имкониятдан фойдалана олар эди.

Чингизхон таклифини Туркон Хотун жавобсиз қолдириб, ўғли Муҳаммадга тегишли ерларни талон-торож қилгач, Чингиз ўз чўлларига қайтиб кетади, деб хаёл қилиб, Муҳаммад томонидан ўз мулкларидан маҳрум қилинган ва Хоразм зиндонларида сақланаётган боёнларни қиличдан ўтказиш ҳақида ваҳшиёна буйруқ берди. Шундан сўнг ўзи Доғистон йўли орқали Мозандаронга бориб, у ердаги тоғлардан бирида жойлашган, забт этиш мушкул бўлган Илол қалъасига жойлашиб олди. Мўғуллар бу қалъани қамал қилдилар. Қалъа тез-тез туман тушиб, ёмғир ёғиб турадиган ерда жойлашгани учун у ерлик аҳоли қурғоқчилик ҳоллари учун сув ушлаб турмас эди. Айтишларича, мўғуллар келганида, у ерда жуда кам бўладиган қурғоқчилик бошланган. Сув етишмаслиги сабабли гарнизон таслим бўлишга мажбур бўлди, аммо мўғуллар қалъани кўлга киритишлари билан ёмғир ёға бошлади. Қалъадаги вазият ўта мушкуллашгач, Туркон Хотунга тезда қочишни ва набираси Жалолиддиндан паноҳ топишни маслаҳат бердилар. Шу пайтларда Жалолиддин кўп сонли кўшин тўплашга муваффақ бўлди, деган миш-мишлар тарқалган эди. Туркон Хотун эса бу таклифга рози бўлишдан кўра, мўғуллар кўлидаги асирлик даҳшатларига дучор бўлиш афзалроқ, деб жавоб берди. Унинг бу набирасига бўлган нафрати шунчалик кучли эди.

Асирга тушган Туркон Хотун Чингизхон ҳузурига юборилди. Чингизхон Муҳаммад салтанатини босиб олгандан сўнг Туркон Хотунни Мўғулистонга

жўнатди. У 1233 йил ўша ерда оламдан ўтди. Унинг арзандаси бўлган вазир Носириддин ўлимга ҳукм қилинди. Муҳаммаднинг асирга олинган ўғиллари ҳам қатл қилиндилар. Унинг қизлари Чингизхон ўғиллари ва лашкарбошиларига чўри қилиб берилди. Айтишларича, Муҳаммаднинг хотинларидан бири бир бўёқчига хотин қилиб берилган. Муҳаммаднинг хазинасига Чингизхон эга бўлди.

Султоннинг ўлиmidан сўнг унинг ёнида бўлган уч ўғли Каспий денгизи ва Болхон кўрфази орқали Хоразмга етиб келишди. Тез орада улар 70 минг кишилик қўшин тўплашга эришдилар. Туркман ва қанғаллардан ташкил топган бу қўшиннинг саркардалари Жалолиддиннинг қатъиятга, мустақам иродага эга эканлигини, улардан ўзига сўзсиз бўйсунганини талаб қилишга билганлари учун унга қарши фитна уюштирдилар.

1221 йил 10 февраль куни Жалолиддин юқорида айтиб ўтилганидек, мўғуллар қиличидан Хўжанддан қочган Темур Маалик бошчилик қилган 300 отлик билан суиқасддан қочиб қутулишга улгурди ва Хоразмни Хуросондан ажратиб турувчи чўлни 16 кунда босиб ўтиб, эсон-омон Насо шаҳрига етиб келди.

Самарқандни босиб олган Чингизхон Нахшаб атрофидаги уйларга ўз отларини боқиб семиртириш ниятида жойлашиб, у ерда 1220 йилнинг кузигача турди. Бу пайтда Муҳаммаднинг ўғиллари Хоразмга келиб, у ерда каттагина куч тўплаганлари Чингизхоннинг эътиборини тортди. У дарҳол Жўчи, Чигатой ва Ўгадай бошчилигида Хоразмга қўшин жўнатди. Душманнинг Хоразмдан Хуросонга чекинишини кесиб қўйиш учун Хоразм чўлларининг жанубий чеккасига қисмлар жойлаштирди. Жалолиддин Насога етиб келган пайтида 700 кишилик отликлар қисми шаҳар яқинида

турар эди. Лекин бу жасур саркарда уларга мардларча ташланиб, уларни яқсон қилди ва эсон-омон Нишопурга, у ердан эса отаси томонидан мулк сифатида берилган Ҳазнига келиб, бу ерда қўшин тўплашга киришди. Жалололдиндан уч кун кейин қочиб кетган акаларининг қисмати уники қадар омадли бўлгани йўқ, улар Насо яқинида мўғуллар тарафидан тор-мор қилиниб, бошларидан жудо бўлдилар. Бу бахтсиз шаҳзодаларнинг каллаларини мўғуллар ўз найзаларига илиб, бутун вилоят бўйлаб кўтариб юрдилар.

Муҳаммаднинг ўриллари кетганидан сўнг кўп ўтмай Жўчининг 50 минг кишилиқ қўшини Хоразм пойтахти Урганчга яқинлашиб келди. Мўлжаал бўйича улар Урганчга қишда етиб келишлари керак эди. Бу шаҳар Жайхун дарёси чап ирмоғининг икки тарафида жойлашган эди. Бошлиқсиз қолган шаҳар аҳолиси Туркон Хотуннинг қариндоши бўламиш Қамарни бош қўмондон этиб сайлашди. Мўғуллар авонфори одатдагидек гарнизонни пистирмага тушириб, катта талафот берди. Қўшимча кучлар етиб келиши билан Жўчи Урганчни ўраб олиб, ҳарбий машиналар ўрната бошлади. Шаҳарга ёвдириш учун тош етишмаслиги сабабли мўғуллар тут дарахтини думалоқ қилиб кесиб, овир бўлиши учун сувга бўктирдилар. Мана шу тайёргарликлар пайтида улар одатдагига кўра шаҳар аҳолиси руҳиятига таъсир қилишга, гоҳ кўрқитиб, уларни таҳликага солишга, гоҳ ёлгон ваъдалар билан алдашга уриндилар, кейин эса асирлар ёрдамида шаҳар атрофидаги хандақни 10 кун ичида тўлдириб, қамални бошладилар. Улар Жайхун устига қурилган кўприкни эгаллаб олиш учун³² 3000 кишини тайинладилар, лекин уларнинг ҳаммаси ҳалок бўлди. Шу сабабдан Жўчи ва Чиватой орасида низо чиқди. Берилаётган буйруқлар бир-бирига

зид бўлди, қамал ишлари суст борди, тартиб-интизом бўшашиб кетди, қамал қилинаётганлар бундан фойдаланиб, мўғулларга жуда кўп талафот етказдилар. Қамал 7 ойгача чўзилиб кетди. Ниҳоят, Чингизхон ўғиллари ўртасидаги низодан хабардор бўлиб, қамал қилишни Ўгадайга топширди. У, ўз навбатида, ака-укаларини ярашгиришга ва тартиб ўрнатишга эришиб, умумий қамални бошлади. Лекин аҳоли шаҳарнинг бошқа қисмларига чекиниб, зўр бериб ҳимояланди. Улар бир кўчадан сиқиб чиқарилсалар, бошқасига чекинардилар. Шаҳарда 7 кун давом этган жангларда аёллар ҳам ва ҳатто болалар ҳам иштирок этдилар. Шаҳарни қўлга киритгандан сўнг мўғуллар аҳолига уйлари-дан чиқишни, рассом ва ҳунармандларга алоҳида йиғилишни буюрдилар. 10 мингдан ортиқроқ тўпланган рассом ва ҳунармандларнинг ҳаётини сақлаб қолиб, Мўғулистонга юбордилар, аҳолининг қолган қисмини қиличдан ўтказдилар. Шундан сўнг шаҳар талон-торож қилинди. Бундан кейин мўғуллар Жайхун тўғонларини бузиб юборишидан бошланган сув тошқини шундоқ ҳам вайрон қилинган бахтиқаро шаҳарни текислаб ташлади.

Чингизхон ўғиллари Хоразмда урушаётган пайтида унинг ўзи 1220 йилнинг кузида Термизга юриш қилиб, уни 10 кунлик қамалдан сўнг қўлга киритди. У ердан туриб, Бадахшон ва унинг атрофларини талон-торож қилиш учун қисмлар юбориб турди. 1221 йилнинг баҳорида Жайхунни кечиб ўтиб, Балх томонга йўналди. Балх аҳолиси унга қимматбаҳо инъомлар юбориб, итоат этишларини билдирдилар. Шу пайтда у Жалолиддин Ғазнида эканлигини ва унга қарши юриш учун кўшин тўплаётганлигини билиб қолди. Балх аҳолисига ишонмасдан ҳамда ўз орқасида кучли шаҳарни қолдирмаслик учун Чингизхон шаҳарнинг барча

аҳолисини ўлдиришни буюрди. Шаҳар талон-то-рож қилиниб, ёндириб юборилди. Унинг истеҳком-лари эса кўмиб ташланди.

Бу ердан мўғул босқинчиси ўзи юборган лаш-карлари қамаини 7 ой ушлаб турган кучли қалъа-си бўлган Толуқон тоғли ўлкасига йўл олди. Чин-гизхон ўзи билан бирга олиб келган кўплаб асир-ларни мўғул қўшинлари олдидан туриб жангга ки-ришга мажбур этди, чекинганларни ўлдирди. У тахтасуна ўрнатиб, қалъа девори баландлигида тупроқ ташлаб келишни буюрни ва у ерда баллист-лар ўрнатиб, шаҳарни ўққа тутди. Аянчали аҳволга тушган гарнизон ёриб чиқишга қарор қилди. От-лиқ жангчилар тоғларга қочиб қутулдилар, пиёда-ларнинг деярли ҳаммаси ҳалок бўлди. 7 ойдан ор-тиқроқ қаршилик кўрсатган қалъани кўлга кирит-ган мўғуллар у ерда бирон тирик жон ҳам, бутун ёишт ҳам қолдирмадилар.

Жебе ва Субутой Мозандаронга кетганлари-дан сўнг Жалолиддин эришган муваффақиятлар ҳақидаги ёлгон миш-мишлар Хуросон аҳолиси-ни руҳангириб юборди. Баъзи бир шаҳарларда кўзғолонлар бошланди. Буни эшитган Чингизхон (тахминан 1220 йилнинг охирида, яъни у ҳали Жайхун дарёсининг чап қирғоғида бўлган пайтда) Хуросоннинг обод вилоятларида 70 минг жангчига эга қўшин билан ўз ўғли Тулуйни юборди. У Амой яқинида Жайхунни кечиб ўтиб, Марв томон юрди, 1221 йил 25 февралда Марвга етиб келиб, Марв ва Нишопурни кўлга киритди, аҳолини қиличдан ўтказиб, шаҳарларга ўт қўйди. Нишопурни ишғол қилиш – аҳолининг тиш-тирноғи билан қаршилик қилиши ҳамда мўғулларнинг ваҳшийлиги билан эътиборни тортади. Шу шаҳарда илғор қисмлар билан Тулуйдан илғари етиб келган Чингизхоннинг куёви Тўғочор ҳалок бўлди. Шаҳар аҳолиси айрим

хужумлар билан мўғулларга жуда катта зарар етказдилар. Улар ўз қисматларини билганлари учун кучли мудофаага тайёрландилар, истехкомларни мустаҳкамладилар, шаҳар деворларига ўқ отиш учун 3 мингта баллист ва тош иргитиш учун 500 та манжаниқ ўрнатдилар. Мўғуллар кўрган тайёргарлик уларникидан ёмон эмас эди. Нишопурга қарашли ҳамма вилоятларни олдиндан яксон қилган мўғуллар ишрол учун 3 минг баллист, 300 манжаниқ, ёнаётган нефть қуйилган хумларни улоқтирувчи 700 та машина, штурм қилиш учун мўлжалланган 4 минг нарвон, 2500 қоп тош тайёрлаб қўйдилар. Қамал бошлангандан икки кун кейин, яъни 1221 йил 7 апрелда хандақ тўлдирилади. Кейинги кун деворда 70 та раҳна очишга эришилиб, 10 минг кишилик мўғуллар ишролни бошлашди. Кўчаларда жанг олиб борган аҳоли мўғулларга дош беролмай кейинги кун шаҳарни қўздан бердилар. Одам ўлдириш тўрт кун давом этди. Чингизхоннинг қизи, Тўғочорнинг беваси 10 минг мўғул жангчиси билан ўзи шаҳарга кириб, дуч келган одамни ўлдиришни буюрди. Одамлар ўликалар ёнига ётиб, ўзини ўлганга солиб, жонини сақлаётганларини эшитиб, Тулуй ҳамманинг бошини танасидан жудо қилишни, кесилган каллалардан минора (пирамида) ясашни буюрди. Шаҳарни вайрон қилиш 15 кун давом этди, шаҳар харобалари ўрнига арпа эқдилар. Тулуй келаётиб, ертўла ва бошқа ерларда беркиниб, жон сақлаб қолган одамларни ўлдириш учун жангчиларнинг бир қисмини қолдириб кетди. Фақат 4 мингтагина ҳунарманд омон қолдирилиб, Мўғулистонга юборилди.

Қасос олишга тўйган Тулуй Ҳирот тарафга юрди. 8 кунлик қамалдан сўнг Ҳирот аҳолиси таслим бўлди. Тулуй уларни афв этиб, фақат Жалолиддинга қарашли 12 минг кишилик қисмни ўлдиришга

юборди. Шундан кейин ўз отасига қўшилиш мақсадида Толуқон тарафга юрди.

Бу пайтда Султон Жалолиддин қўлга киритаётган муваффақиятлар Чингизхонни безовта қила бошлади. Султон 70 минг отлиқ аскар тўплаб, ўзининг (Жалолиддиннинг) ҳаракатини кузатиш ва Чингизхон ҳаракатларини пана қилиб туриш учун қўйилган 30 минглик қўшишга эга мўғуллар лашкарбошиси Қутуқу турган Қобул ва Бомиеън тарафга юрди.

Жалолиддин Қутуқуга ҳужум қилди: у ўз жангчиларига отдан тушиб, жиловларни белларига боғлашни ва камон билан жанг қилишни буюрди. Кун бўйи давом этган жанг ҳеч бир томонга талаба келтирмади. Кейинги кун Қутуқу ўз душманини, янги қўшинлар келиб қўшилди, деб ишонтириш учун кигиз ва чопонлар орасига похол солиб ва бош кийим кийгизиб, қўриқчи ясашни, уларни қўшимча отлар устига ўтқазиб, туялар карвони ва аравалар орасига сафлашни буюрди. Унинг бу ҳийласи иш беришига бир баҳя қолди. Жалолиддиннинг атрофидагилар душман қаторида янги қўшинлар чизигини кўришлари билан чекинишни маслаҳат бердилар. Лекин султон бунга қулоқ солмасдан, аввалги кундагидек отдан тушиб, жанг қилишни буюрди. Мўғуллар ўз кучларини душманнынг сўл қанотига қаратиб, ҳужумга ўтдилар, бироқ камонлардан ўққа тутулиб, орқага чекиндилар. Қўп вақт ўтмасдан улар яна ҳужум бошладилар. Шунда султон карнай чапишга буйруқ берди. Ушбу шартли белгига асосан, жангчилар эпчиллик билан ўз отларига ўтириб, шовқин-сурон билан ҳужум бошладилар. Уларнинг бир қисми мўғуллар йўлини қирқиб қўйиш учун шошилади. Ўраб олинисдан хавфсираган мўғуллар қочишга тушдилар. Лекин жанг майдони жарликлар билан кесилган бўлгани

учун улар қўшинининг кўп қисми жарларга кулаб ёки султон аскарлари қилчидан ҳалок бўдилар.

Аммо ғалабанинг ўзи Жалолиддин учун ҳалокатли бўлди. Ўлжа бўлишаётган пайтда унинг лашкарбошиларидан – қанғаллар йўлбошчиси Амин-малик ва туркманлар бошлиғи Оғроқмалик ажойиб бир араб отини талашиб қолдилар. Чингизхон муваффақиятларининг сабабларидан бири бўлган Муҳаммад салтанатидаги икки нифоқ унинг қулашини сўнггига етказди. Тортишиш пайтида қизишиб кетган Амин Оғроқнинг бошига қамчи билан урди. Оғроқ ранжитилганининг алами билан қўшиндан ажраб кетди. Бунинг натижасида Жалолиддиннинг қўшини ярмига қисқарди.

Шу орада Чингизхон Тулуй, Чигатой ва Ўгадай келиб қўшилиши билан (Жўчи Урганчни олганидан сўнг Сайхундан шимолроққа юборган эди) 1221 йилнинг кузида Султон Жалолиддинга қарши юрди. Жалолиддин Чингизхоннинг кўп сонли кучларига қаршилик қила олмаслигига кўзи етиб, Ғазнига, кейин эса Синд (Ҳинд) дарёси томонга чекинди.

Мўғул хони уни тезлик билан таъқиб қила бошлади. Синд дарёсига яқинлашганда, Жалолиддин кейинги куни дарёни кечиб ўтмоқчилигини эшитиб, ўша кечанинг ўзида ўз душманини қўлга олиш учун шиддат билан кечув жойига йўналди. У султон қўшинининг орқадаги қисмига етиб олиб, тор-мор қилди ва 1221 йилнинг 9 декабрида Жалолиддиннинг ярим ой шаклида жойлаштирилган ҳамда қанотлари билан Синд дарёсига тиралган кучсизгина қўшинини ўраб олди. Эрта тонгда у шундай шитоб билан ҳужум қилдики, бунинг натижасида Жалолиддиннинг ўнг ва сўл қанотлари тез орада тор-мор қилинди. Марказда кам кучлар билан қолган султон ёриб чиқиш мақсадида тушгача жанг қилди. Мўғуллар уни борган сари сиқиб бор-

дилар, аммо Чингизхон тириклайин кўлга олишни буюргани учун унга ўқ узмадилар. Қутулишнинг ҳеч қандай чораси қолмаганини кўрган Жалолиддин ёнидаги бақувват отга сакраб миниб, сўнгги бора ёвқурларча ҳужум қилиб, мўғулларни орқага силжишга мажбур этди. Кейин отини бирданига қайириб, Синд томон чоптирди. У 20 фут* баландликдаги қияликдан ўзини дарёга ташлади ва бир қўлида қалқон, иккинчи қўлида байроқни ушлаб, сузиб кета бошлади. Чингизхон дарё қирғоғига от чоптириб келиб, унинг кетидан қувишга шайланган жангчиларни тўхтатди. Ўз ўғиларига Жалолиддинни ўрнак қилиб кўрсатиб, «Шундай фарзанди бўлган отани бахтли деса бўлади», деди.

Жалолиддин Синд дарёсидан эсон-омон сузиб ўтди. Унга шу тариқа қутулиб қолган ўзининг 4 мингдан ошиқ жангчиси кўшиқди ва улар Деҳли томон йўл олдилар.

Чингизхон уларни таъқиб қилиб бориш учун ўзининг иккита туманбегиларини юборди. Лекин улар султон изларини топа олмасдан ва улар учун нотаниш бўлган давлат ичкарасига киришдан хавфсираб, Синд дарёсининг юқори ўнг қирғоғи бўйлаб ҳаракат қилаётган асосий қўшинга қўшилиш учун орқага қайтдилар (1222 йил).

Ўгадай кейинчалик султон учун янги қўшинлар тўплашга имконият бериши мумкин бўлган Ғазни шаҳрини талон-торож қилиш учун юборилди. Ҳисобини олиш баҳонасида шаҳардан олиб чиқилган бахтиқаро аҳоли қиличдан ўтказилди. Рассомлар ва ҳунармандлар эса Мўғулистонга юборилди. Шундан сўнг Ўгадай Сеистонга юриш ҳақида ижозат сўради, лекин ҳавонинг жуда иссиқлиги сабабли Чингизхон унга рухсат бермай, орқага қайтишни буюрди.

* Фут – 30, 48 см.га тенг узунлик ўлчови (*масъул муҳарр.*).

Хирот шаҳри ҳам Ғазнининг бошига тушган кўргуликдан қочиб қутула олмади. Султоннинг мўғул лашкарбошиси Қутуку устидан қилган ғалабасидан сўнг Хирот шаҳри аҳолиси мўғулар зулмидан қутулиш учун зимдан тайёрланиб, улар томонидан қўйилган бошлиқларни ўлдирдилар. Жалолиддинни таъқиб қилиш пайтида бу воқеадан хабар топган Чингизхон аҳолини жазолаш учун Хиротга Элчиқадойни юборди. Ёвуз мўғул босиб олинган ерлардан қамал ишлари учун танлаб олинган 50 минг киши билан шаҳарни қамал қилишга киришди.

Хирот аҳолиси етти ярим ой душман ҳужумини мардонавор қайтариб турди. Лекин, ниҳоят, аҳоли орасида ўзаро келишмовчилик чиқди. Мўғулар бундан фойдаланиб, 1222 йил 14 июнда шаҳарни ёппасига ҳужум қилиш йўли билан олишга эришдилар. Қотилликлар, босқинчиликлар, вайрон қилиш ва ўт қўйиш бутун ҳафта бўйи давом этди. Ўзига берилган топшириқни бажарган Элчиқадой асосий қўшин билан бирлашиш ниятида қайтиб кетди. Лекин бир неча кундан сўнг у Хиротга умумий қирғин пайтида қутулиб қолган одамларни ўлдирish учун 2 минг кишилик қисм юборди. Айтишларича, кўп сонли аҳолиси бўлган шаҳарда бор-йўғи 16 одам тирик қолган.

Чингизхон Ўгадай, Элчиқадой ва Жалолиддинни таъқиб қилиш учун Синд ортига юборган қисмларнинг етиб келишини кутиб, Синднинг юқори қисмига қараб, секин ҳаракат қилди. Улар билан қўшилгандан сўнг Синд атрофида қишлоқларга қолди. Бу ерда унинг қўшини орасида юқумли касаллик тарқалди. Қишлоқ тугаши билан 1223 йилнинг баҳорида Чингизхон Тибет ва Ҳиндистон орқали Мўғулистонга қайтишни мўлжаллаган эди. У йўлга тушишдан аввал ҳар бир чодирда 10 тадан 20 тагача бўлган асирларга кўп миқдордаги гуручни

тозалашни буюрди. Бу ишни тугаллашлари билан Чингизхон уларни ўлдиришга буйруқ берди. Тибет томон юрган қўшин қор ва қалин ўрмон билан қопланган тоғларда жуда кўп қийинчиликларга дучор бўлгани учун Чингизхон ўз режасидан воз кечиб, Пешоварга, у ердан эса Бомиёнга бориб, ёзни асосий аравалар карвони турган Болхонда ўтказди. Бу ердан у Бухоро ва Самарқандга борди. Қишни шу ерда, асосан, ов билан ўтказиб, 1224 йил баҳорда яна йўлга тушди.

Муҳаммаднинг қонга ботирилган салтанатини ташлаб чиқаётиб, Чингизхон унинг онаси, хотинлари ва қариндошларига қўшин бораётган йўлда туришни буюриб, кейин эса уларни ўзи билан олиб кетди. Бу бахтиқаролар дод-фарёд қилиб, ўз ватанлари билан видолашишди.

Агар зафар қучган римликлар аравалари орқасидан асирга олинган шоҳлар ўз оилалари, лашкарбошилари ва бошқалари билан борган бўлсалар, унда ярим ёввойи мўғуллар шафқатсизлик билан инсон изтиробларига бефарқликда улардан қолишса олармидилар! Ўз улусига кириб боришдан аввал Чингизхон қўшинларига катта базм бериб, кейин уларни тарқатиб юборди. Шундан сўнг 1225 йил февралда ўзининг мероси бўлган Ўрдасига кириб келди.

Чингизхон Муҳаммад салтанатининг шарқий қисмини вайрон қилиб юрган пайтда, унинг саркардалари Жебе ва Субутой бахтиқаро Муҳаммад изларини йўқотиб, Ироқи Ажамни хароб қилиб, Қум ва Қазвинни талон-торож қилдилар, шундан кейин Табризга йўл олдилар. Шаҳар талон-торождан катта миқдорда пул, от ва бошқа жониворлар кўринишда ўлпон тўлаш ҳисобига сақланиб қолди. Бу ердан мўғуллар Каспий денгизи бўйларига қайтиб келиб, Муғон чўлларида қишлашди.

Йўл давомида талончиликдан ҳеч қачон ҳазар қилмайдиган туркман ва курдлар ҳисобига қўшин сонини ошириб, қиш ўртасида Туркистонга қараб юрдилар. 1221 йили Тифлис яқинида гуржилар қўшинини тор-мор қилиб, яна Табриз томонга юрдилар. У ердан янги ўлпон ундириб, Маҳора шаҳри аҳолисини қириб ташладилар ва Халифа Носир ерларига бориш учун Арбил шаҳри томон ҳаракат қилдилар. Лекин ёнма-ён фақат иккита отлиқ юра оладиган тоғ йўлларидаги қийинчиликлар уларни орқага қайтишга мажбур қилди³³.

Улар Ҳамадонга қараб юрдилар. Бу шаҳар аҳолиси талаб қилинаётган ўлпонни тўлашдан рози бўлмасдан, қаршилик кўрсатишга журъат қилди. Мўғуллар шаҳар аҳолисини қиличдан ўтказиб, шаҳарга ўт қўйдилар. Кейин Ардабилга юриб, уни талон-торож қилганларидан сўнг яна Табриз ёнида пайдо бўлдилар. Шаҳарнинг яхши мустаҳкамланганлиги ва аҳолининг қаршилик кўрсатишга тайёралигини кўриб, пул ва матолардан иборат бўлган ўлпон олиш билан чегараланиб, Аррас (Арахс) дарёси яқинида жойлашган Бойлақонни қамал қилиш учун йўл олдилар. Бу шаҳар яқинида тошлар бўлмагани туфайли мўғуллар манжаниқдан улоқтириш учун дарахтларни бўлак-бўлак қилиб кесдилар. 1222 йилнинг сентябрида шаҳарни ялпи ҳужум билан қўлга киритиб, аҳолисини қийноққа сойдилар. Мўғуллар Бойлақон атрофини харобазорга айлантириб, Ганжа шаҳри томонга юрдилар. Шаҳар аҳолиси жанговар руҳга эгаллигини билиб, ўлпон олиш билан қаноатландилар ва Гуржистон томон юришни давом эттирдилар. Пистирма қўйиш йўли билан 30 минг кишилик гуржилар қўшинини тор-мор қилиб, Ширвон вилояти томон юрдилар. Шамоҳни талон-торож қилиб, Дарбандни қўлга киритдилар, лекин унинг қўрғонини қўлга киритолмай, шимол

томонга юрдилар. Товлардан ошиб ўтиб, улар ўзларига қарши курашиш учун иттифоқ тузган олон, лезгин, черкас ва қипчоқларга дуч келдилар. Ўзаро бўлган жангда ҳеч қайси томон ғалаба қозонмади. Шунда мўғуллар ўзларининг синалган воситалари – ҳийла ва хиёнат йўлига ўтдилар. Улар қипчоқлар олдига вакил юбориб, ўз уруғдошларига қарши уруш қилишни истамасликларини, ўз қариндошлари билан яхши муносабатда бўлиш ниятида эканликларини айтиб, совға-салом сифатида олтин ва қимматбаҳо кийимлар тақдир қилдилар. Бундай пуч ваъдаларга учган қипчоқлар ўз иттифоқчиларини ташлаб кетдилар. Мўғуллар қипчоқлар кетгандан кейин кучсизланиб қолган душманни осонгина енгилга эришдилар. Бу пайтда қипчоқлар мўғуллар билан тузилган тинчлик шартномасига ишониб, ҳеч қандай эҳтиёткорлик чорасини кўрмасдан ўз ерларига тарқаб кетган эдилар. Мўғуллар уларнинг изларидан бориб, тарқаб кетган қипчоқлар қисмларига қўққисдан ҳужум қилдилар. Уларнинг кўп қисмини қириб ташлаб, кейин Россия чегаралари томон юрдилар.

Сохта чекиниш билан бизнинг князларимизни Дашти Қипчоққа олиб чиқиб, ҳозирги Мариупол шаҳри яқинидаги Калка дарёси ёнида қаттиқ жанг бўлгани (1224 йил 31 майда)³⁴ ва унинг натижаси бизга ўз тарихимиздан маълум. Рус қўшинларини узи-кесил магубиятга учратганларидан ва Днепр дарёсигача таъқиб қилиб борганларидан сўнг мўғуллар Днепр дарёсининг қуйи қисмига қараб ҳаракат қилиб, Қримга кирдилар ва Судоқ шаҳрини қўлга киритдилар. Бу шаҳар генуяликларга қарашли бўлиб, Қора денгизнинг жанубий ва шимолий қирғоқлари ўртасидаги савдо омбори ҳисобланар, қипчоқлар бу ерда қулар, мўйна, чарм ва ҳоказолар эвазига бугдой ва матолар олар эдилар.

Шу йилнинг охирида мўғуллар булворлар ерига кириб бориб, уларни пистирмага туширдилар ва тор-мор қилдилар. Уларнинг кўп мингли қўшинидан атиги 4 минг жангчигина омон қолди. Бу ердан саксинлар (?) ерлари орқали орқага қайтдилар. Шундай қилиб, улар бизга ҳарбий тарихдан маълум бўлган энг мардонавор ва моҳир ҳаракатлардан бирини амалга оширдилар.

Жебе ва Субутойнинг Кавказ ортида қилган ҳаракати билан бошқа бир ҳаракат ҳам боғлиқ эди. Лекин бу ҳаракат амалга ошмай қолди.

Жўчи Хоразмни босиб олганидан кейин 1221 йилнинг кузида Сайхун дарёсининг шимолига юборилгани ҳақида юқорида айтиб ўтилган эди. Муҳаммаднинг асосий кучлари туркман ва қанғаллардан ташкил топган бўлиб, улар мўғуллар таъқиб қилган шароитда Хоразм ва Каспий денгизларидан шимолда жойлашган чўлларга қочиб боришлари, бу ерда қўшилиб, Чингизхонни шимолий ерлари билан боғловчи йўлнинг ён томонида катта куч ташкил этишлари, Чингизхонни Кавказ бўйнидан ўтиб, ўз ўрдаларига Каспий ва Орол денгизларининг шимолий тарафидан қайтиб келиши керак бўлган Жебе ва Субутой қўшинларидан ажратиб қўйишлари мумкин эди.

Шунинг учун ўз аждодларининг улуси ва Жебе ҳамда Субутой қўшинлари билан бўладиган алоқасини таъминлаш мақсадида Чингизхон Жўчига Каспий ва Хоразм денгизи шимолида яшовчи кўчманчи халқларни кузатиб туришни буюрди. Кейинчалик Жебе ва Субутой Кавказга кириб борганларидан сўнг Жўчига қипчоқларга қарши боришга буйруқ берди. Шундай қилиб, Жўчининг ўрол ва Волга дарёлари орқасидаги қипчоқлар ерида қилган ҳаракати Жебе ва Субутой ҳаракатларини енгилаштириш ҳамда Чингизхон осиб олган ер-

ларни Каспий денгизгача кенгайтириш керак эди. Касаллик туфайли ёки бошқа сабабларга кўрами, Жўчи ўз отаси берган фармойишни бажара олмади.

Сайхун дарёсининг шимолида, Каспий денгизнинг шарқи ва шимоли-шарқида кўчиб юрувчи туркман ва қанғаллар қабиалари қачон мўғуллар томонидан бўйсундирилгани маълум эмас. Эҳтимол, уларнинг қаршилиги жиддий бўлмаган, чунки бу қабиаларнинг бўйсундирилиши ҳақида тарихий маълумотлар йўқ. Балки мўғуллар Туркон Хотунни асирда ушлашлари сабабли унинг таъсирида қанғал қабиаларини қурола кучи билан эмас, балки сиёсат билан қўлга ололгандирлар?

Бу юришни таҳлил қилиб, шуни кўрамизки, Чингизхон ўз муваффақиятларига Хоразм салтанатидаги ички бузилишлар, қисмларининг турлилиги ва диндаги келишмовчиликлардан моҳирона фойдалана олганлиги туфайли эришди. У ўша пайтда салбчилар билан қақшатқич кураш олиб борган мусулмонларнинг диний мутаассиблигини ҳамда руҳонийлар ва бообрў одамларга ҳомийлик қилиб, бошқаларга эса, эҳтимол, халифа Носир орқали таъсир этиб, заифлаштира олди. Сайхун дарёси бўйига етиб келиб, султон ўз қўшинларини қалъалар бўлиб жойлаштиргани ва ўзи билан унча катта бўлмаган қўшин олмаганини эшитган Чингизхон унинг хатосидан моҳирлик билан фойдаланди. У ўз қўшинларининг фақат бир қисминигина Сайхун бўйларида жойлашган қалъаларни ишғол қилиш учун қолдириб, ўзи эса тезда Бухоро тарафга йўл олди ва бу ҳаракати билан бошлаб юборилган қамални пана қилди ҳамда Мовароуннаҳр ва унинг пойтахти Самарқандни султоннинг бошқа ерларидан ажратиб қўйди; Бухорони қўлга киритганидан сўнг Самарқанд томонга юрди. Бу ерда Муҳаммад кам сонли қўшинга эга эканини

эшитиб, Субутой ва Жебени 30 минг отлиқ билан султонга кучли кўшин тўплаш имкониятини бермаслик ниятида таъқиб қилиш учун юборди. Унинг ҳарбий саркардалари бу мураккаб топшириқни бажаришга эришдилар. Улар йўлга чиққанларидан 2 ой ўтгандан кейин (5 июлда) минг чақиримдан кўпроқ масофани босиб ўтиб, Нишопурга, қишга келиб Аррасга, ундай кейин Муғон чўлларига етиб келдилар. Йўл давомида Муҳаммаднинг кўшинини тўзитиб, кўплаб шаҳарларни қўлга киритдилар. Улар баҳордан қишгача 2 минг чақиримдан кўпроқ масофани босиб ўтдилар. Бунда уларни тезоқар Жайхун ҳам, қумли чўллар ҳам, баланд тоғлар ҳам – ҳеч нарса тўхтата олмади.

Чингизхон Хоразмда янги кўшин ташкил этилаётганини эшитиб, жуда катта кучлар билан ҳаракат қилиб, бу ерларни босиб олди. Кейин эса тезликда ўз муваффақиятлари билан аҳоли кайфиятини тетиклаштиришга ҳамда саркардаси Қутуқуни енгилшга эришган Жалолиддинга қарши юрди. Чингизхон ҳеч бир ерда душмanning катта кучларини тўплантирмаслик учун доимо қисмлар билан ҳаракат қилди. Кейин эса Жебе ва Субутой Кавказ бўйидан ўтиб олганларидан сўнг, керак бўлиб қолганда, уларга ёрдам бериш учун Жўчини Каспий ва Хоразм денгизларининг шимолий томонига юборди. Шу билан бирга, у Жўчига Хоразм салтанатини босиб олишни охирига етказиш, салтанат кўшинларининг асосини ташкил этган ҳамда шу ерларда яшайдиган қангал ва туркманларни мағлуб этиш ёки тарқатиб юборишни ҳам буюрди. Чингизхон узоқ давом этган ҳаракатлар ва катта майдонларда олиб борилган жанглар билан бирга кўплаб қамалларни уюштирди, кучли қалъа ва қўрғонларни мағлуб аҳолининг ўз қўли билан олишга эришди, улардан қамал ишларида

ва янги ҳужум пайтларида фойдаланди, мўғуллар эса шаҳарларни олиш пайтида деярли панада бўлдилар. Мана шуларнинг ҳаммасини Чингизхон уч йилда амалга оширди!

Унинг қўшини сони ҳаддан зиёд кўп бўлган деб ҳисоблаш нотўғри бўлади. Ўша даврларда унга тегишли чўл ерлар ҳозирги Манжурия, Мўғулистон ва Ўрта Осиёнинг то Иртиш дарёсигача бўлган бир қисмини ташкил этарди. Ҳозирги Мўғулистонда бир асрилик тинчликдан сўнг қуроол кўтаришга лаёқатли 270 минг жангчи бор деб ҳисобланади. Агар бунга мўғулларга қарашли бошқа ерлардан тўплаш мумкин бўлган 300 минг кишилик қўшинни қўшадиган бўлсак, унда Чингизхон Хоразм саатанатига бостириб киришидан аввал унинг ҳарбий кучлари жами 600 минг жангчидан ошмас эди. Шимодаги кўчманчи халқлар бир ҳокимиятга бирлашиб, Хитойга юриш қилган пайтларида ҳам бу сондан кўпроқ бўлган қўшин тўплай олмас эдилар. Лекин Чингизхон бу қўшинларнинг катта қисмини қатъий жанглар кетаётган Хитойга юбориши, маълум қисмини унга итоат этган қабилааларни ушлаб туриш учун Мўғулистонда қолдириши керак эди. Шунинг учун Муҳаммадга ҳужум бошлашдан аввал унинг қўшини 250 минг жангчидан ошиши мумкин эмас эди³⁵.

Хулоса қилиб шуни айтишим керакки, мўғуллар томонидан қилинган қотилликлар шарқ ёзувчилари томонидан, менимча, уларга бўлган нафратлари туфайли бўрттириб кўрсатилаган. Уларнинг айтишларича, Урганчни олишда 2 400 000 киши, Ҳиротни олишда 1 600 000 киши ўлдирилган ва ҳоказо. Хўш, у ҳолда қандай қилиб бу шаҳарлар ярим йиллаб қамалга бардош бера олганлар? Биламизки, ҳатто бизнинг давримизда ҳам кўп сонли гарнизонни (айниқса, қисқа вақт ичида) ярим

Йилга етадиган озиқ-овқат билан таъминлаш осон иш эмас. Унда қандай қилиб мўғуллар тўсатдан қилган ҳужумлари пайтида миллионлаб одамларга озиқ-овқат тамакчилик мумкин бўлган? Бу ёзувчиларнинг айтишича, мўғуллар қамал пайтида ўн минглаб тинч аҳоли кучидан фойдаланганлар. Агар мўғуллар аҳолини ўлдирадиган бўлсалар, унда бу одамларни қаердан олганлар? Бундан ташқари, Эронда доимий ички урушлар бўлиб турадиган пайтда шунча аҳоли бўлиши мумкинмиди?

Хива воҳаси аҳолиси ҳаммаси бўлиб 2 миллион кишини ташкил этади, шарқ ёзувчилари ҳисоби бўйича эса фақатгина Урганчининг ўзида 2 400 000 одам ўлдирилган эмас! Боз устига мана шундай даҳшатли урушлар пайтида ўлганларни санашга вақт бўлганми ўзи? Мўғуллар ўлдирилган душман сони билан кеккайиб юришлари мумкин бўлгани учун атайин бу сонни ошириб кўрсатганлар; ахир бизнинг давримизда бизда ҳам «Мусулмонларни аяш на даркор» деган иборага кўра шундай қилинади-ку. Мўғулларнинг ошириб кўрсатган сонлари эса ёзувчиларни чағитган, чунки улар ўлдирилганлар сонини мўғуллардан олган бўлишлари, эҳтимол.

ЧИНГИЗХОН ВА ЎГАДАЙНИНГ ХИТОЙГА ҚИЛГАН ЮРИШЛАРИ (1211 – 1234 ЙИЛЛАР)

XII аср охирида Хитой қуйидаги уч қисмга бўлинган эди:

1. Шимолий Хитойни эгалловчи Нючжи империяси.

2. Сун империяси. Бу империя ҳокимлик қилувчи сулола номи билан аталиб, жанубий Хитойни эгаллаган, шимол тарафдан Хон ва Хуанхэ дарёлари билан Нючжи империясидан чегараланган эди.

3. Тонггут подшоҳлиги. Бу подшоҳлик Хитойнинг шимоли шарқини эгаллаган бўлиб, унга X асрнинг охирида тонггут кўчманчи қабилаларининг бошлиги Ликитзин томонидан асос солинган эди. Чингизхон даврида ушбу подшоҳлик заифлашиб қолиб, нючжиларга ўлпон тўларди. Бу бахтиқаро подшоҳлик Чингизхон учун ўтроқ халқлар билан жанг қилишда тажриба мактаби бўлиб хизмат қилган эди. Нючжилар билан уруш бошланишдан олдин Чингизхон у ерга уч маротаба – 1206, 1207 ва 1209 йилларда юриш қилган эди. Бу юришлар Чингизхон империясининг юксалишида алоҳида аҳамият касб этди. Улар воситасида Чингизхон Хитойга борувчи йўللарни, ўтроқ халқлар билан уруш олиб бориш учун қандай тайёргарлик кўриш кераклигини ўрганган ва тонггут подшоҳлигини заифлаштириб, Нючжи империяси билан бўладиган уруш учун ўнг томондан ўзининг хавфсизлигини таъминлаган эди.

X асрда шимолий Хитой ҳозирги Манжурияда яшовчи ва бутун Осмон (Хитой) империясига ҳукмронлик қилган қидан қабилалари томонидан Тонг сулоласидан ажратиб қўйилган эди. Аммо XII асрнинг бошида нючжилар деб аталувчи ҳамда Амур дарёси бўйларида яшовчи Тунгус қабиласининг бошлиги Агуда қиданларни тор-мор қилиб, уларнинг императорини асирга олади ҳамда Хон ва Хуанхэ дарёлари тарафидаги шимолий Хитойни босиб олиб, ўз подшоҳлигини Олтин, яъни хитойчасига Хунн* деб атайдди. Шунинг учун нючжиларни хунлар деб ҳам аташади.

Хунлар шимолий Хитойдан ташқари ҳозирги Манжурия ерларига ҳам ҳокимлик қилишарди. Хитойнинг шимолий чегараларига қўшни кўчманчи қабилалар ҳам хунларга хирож тўлардилар.

* Аса матнда «Гинь» (масъул муҳарр.).

Бу қабилалар ўртасида ўзаро душманлик ҳукм сургани учун уларни бошқариш осон эди. Лекин улар Чингизхон томонидан бир ҳокимиятга бирлаштирилганларидан сўнг бутун Хитойга хавф сола бошладилар. Нима учун хуннлар Чингизхонга Хитой итоатида бўлган турли қабилаларни бўйсундиришга ва кучайиб кетишига йўл қўйиб бердилар, дейдиган бўлсак, буни ўша даврдаги хуннлар ҳокимининг узоқни кўра билмаслиги ва баъзи мулозимларнинг сотқинлигидан (шубҳасиз, Чингизхон уларга маош тўлаб турган), мазкур ҳокимиятпарастнинг ўз ниятларини моҳирлик билан яшира билганигидан, хирож тўлаш шартларини қойилмақом қилиб бажариб турганигидан ҳамда ҳукмронлик қилаётган сулолага зоҳирий итоаткорлигидан дейиш мумкин.

Чингизхон 1206 йилдан бошлабоқ хуннлар билан уруш қилиш режаларини туза бошлади. У қочоқлар ва асирлардан нючжилар императори ўз фуқароларига нисбатан ёвузликлар қилаётгани натижасида уларни ўзига қарши қилиб қўяётганини, император атрофидагилардан баъзилари Темучиндан шубҳаланиб, уни ўлдиришни таклиф қилганларини билиб олди. Бундан газабланган Чингизхон нючжилар ҳокими билан ҳамма алоқаларни узиб қўйди. Лекин 1210 йилгача Чингизхон ва хуннлар ўртасида ҳеч қандай очиқ ҳарбий ҳаракатлар бўлгани йўқ. Шу йили нючжилар императори Мадаки ўлиmidан сўнг унинг вориси Юн Цзи Хэй Чингизхондан ўлпон олишга ўз одамларини юборди. Вакил Хитой одатларига кўра, император буйруғини Чингизхон тиз чўкиб қабул қилишини талаб қилди. Шунда Чингизхон, янги император ким, деб сўради. Вакил Юн Цзи деб жавоб берди. «Менинг ўйлашимча, Осмон ўғли бошқаларга ўхшамаган бўлиши керак эди, лекин унинг олдида

ўзимни таҳқирлашга муносибманми, деб иккиланаяпман», деган сўзлар билан Чингизхон вакилни қайтариб юбориб, урушга тайёргарлик кўра бошлади.

Юриш олдидан Чингизхон ўз мақсадини амалга оширишда Тангридан мадад сўради. Баланд тоғ чўққисига чиқиб, тиз чўқди-да, қуйидагича муножот қилди: «О боқий яратгувчи, мен ўз амакиларим Барқон ва Хамиқойни ёвузларча ўлдирган хунн императорларидан қонли қасос олиш учун қуролландим. Агар сен менинг ниятимни маъқулласанг, ўзинг кўмак бер. Ерда эса одамлар, оққўн-гил руҳлар ва ёвуз руҳлар менинг душманларимни енгиш учун бирлашишларига амр қил». Шундай қилиб, Чингизхонда қасос олишга ташналик қон тўкиш, бойлик ва ҳокимиятга ташналик билан чамбарчас боғлиқ эди.

Юришга тайёргарликни тугатган Чингизхон 1211 йил март ойида Керулен дарёси бўйларидан Хитой томон йўл олди. Унинг қўшинлари фақат отликлардан иборат эди. Улар орасида ўрнатилган қаттиқ интизом ҳамда тўғри тузилиш буйруқ ва тартибларни аниқ бажаришга кафолат бера оларди. Жангчилар чармдан қилинган дубулға ва совут кийишган, ёй, ойболта, қилич ва найза билан қуролланган эдилар. Ҳар бир жангчи бир нечта қўшимча отга эга эди. Озуқа эҳтиёжлари учун қўшин ортидан кўп сонли моллар подаси борар, тез-тез ҳаракат пайтида ишлаш учун ҳар бир жангчи ўзи билан қуритилган гўшт ва қурут олган эди.

Юришга Чингизхон билан унинг тўртта ўғли – Жўчи, Чигатой, Ўгадай ва Тулуйлар боришди. Юқорида мўғул қўшинлари ўтиши керак бўлган Ғўби чўлларининг табиати таърифланган эди. Бунга шуни қўшимча қилиш керакки, ушбу чўл иккига – шарқий ва ғарбий қисмларга бўлинган эди.

Чўлнинг шарқий қисми торроқ, қаттиқ тупроқли бўлиб, сочилаувчан қумлар кам, ўт-ўлан гарчи камчила бўлса-да, ёгингарчилик пайтида ҳамма ерида ўсар, шунинг учун у ердан юриш осон эди. Бу ерларда сув ер юзасига жуда яқин жойлашгани учун бир кишининг ўзи қунига 20 тадан 30 тагача қудуқ қазий олар эди. Ҳатто бу ерларда ўтлаб юрувчи ёввойи отлар ҳам ўз туёқлари билан кавлаб сув топа олар эдилар. Мазкур шарқий қисм Манжуриядан Ордоснинг ғарбий томонигача ёйилган эди. Ўша пайтларда Чингизхонга қарашли бўлган бу улкан чўлнинг ғарбий қисми икки минтақага бўлинган, жанубий минтақа Тиёншон (Тангритоғ)нинг жанубий тарафи бўйлаб то Ёркентгача ва Тибет чегарасигача чўзилган, шимолий минтақа эса Тиёншон тоғининг шимолий қисмида жойлашган эди. Бу қисм жанубий минтақага қараганда сув ва ўт-ўланларга бой бўлиб, деярли Чугучоққача чўзилган эди. Жанубий чўлнинг ғарбий қисми, асосан, чуқур қумлиқлардан иборат бўлиб, шарқий қисмига қараганда кенгроқ, сув ва ўт-ўланлар камроқ эди. Шарқий қисмининг эни 280 чақиримга яқин, жанубий чегарасидан узоқдашган сари ҳосилсиз ерлар тамом бўла бориб, дарёлар билан сугориладиган, чорвачилик ва деҳқончилик учун қулай бўлган ҳосилдор ерлар бошланар эди. Унинг шимолий деворга яқин қисмида хитойликлар кўплаб подшоҳликка қарашли от ва туялар подасини боқишар эди. Чингизхон даврида бу ерда ўнгуллар яшашар, хитойлардан маош олиб, уларнинг чегараларини кўриқлашар эди.

Керулендан Хитой деворининг энг яқин еригача бўлган масофа 750 чақиримга тенг бўлиб, бу масофани 40 кунда босиб ўтиш мумкин эди. Бу йўлнинг катта қисми мол боқиш учун қулай ерлар эди.

Юришни март ойида бошлаган Чингизхон чўлни ёз чилласига қадар босиб ўтишга улгурди. У ўнгуллар ерига келганидан сўнг юришни кузда давом эттириш мақсадида, одатига кўра, ёз давомида отларини яхшилаб боқди. Юқорида айтилаганидек, ўнгуллар хони Олақуш Тегин 1204 йилдан Чингизхон тарафда бўлиб, яширинча (маълум пайтгача бўлса керак) унга бўйсунган эди. Чингизхон унинг ерларига етиб келиши билан эса у томонга очиқдан-очиқ ўтиб олди. Бу ҳол мўғулларнинг дастлабки ҳарбий ҳаракатларини анча енгиллаштирди. Чунки хунналар императорига тегишли отлар, туялар ва бошқа моллар подасининг кўп қисми мўғуллар қўлига ўтган эди.

Лекин Чингизхон қайси тарафдан Хитойга кириши керак эди? Тўғридан-тўғри Пекинга юриш фойдасиз эди. У даврда Пекинда хунналар қароргоҳи жойлашган эди. Хитойдан пойтахтга кираверишдаги тоғ йўлларида мустаҳкам мудофаа иншоотлари қурилган ва улар сараланган жангчилар билан ҳимояланган бўлиши, шубҳасиз. Ҳозирги Манжурия хунналар қўлида бўлиб, у ерлар тоғ ва ўрмонлар билан кесилган бўлгани учун Чингизхонни орқа тарафдан ва чап қанотдан осонлик билан безовта қилиш, истеъмол қилиш учун олинган молларни қириб ташлаш ёки олиб кетиш мумкин эди. Мана шу сабаблар, эҳтимол, Чингизхонни тўғри Пекинга эмас, балки Пекиндан шимоли Фарбда 360 чақирим масофада жойлашган Да Тхунга боришга мажбур қилган бўлса керак. Бироқ Чингизхон Хитойга бостириб кирадиган жойини яшириш мақсадида атайлаб Пекинга таҳдид қилган бўлиши ҳам мумкин. Бунга қуйида кўрсатиладиган хунналарнинг тоғдаги муҳим йўлларида бирини кўриқлаб турувчи Ву Ша Пху қалъасини ҳимоя қилиш учун кўрсатма беришга улгурмаганликлари

асос бўлади. Мўғуллар қалъани кучли қаршилик-сиз кўлга киритиб, Да Тхун томонга, у ердан эса Буюк деворнинг икки тармоғи орасидан Пекинга қараб юрдилар.

Бу ҳаракат сабабини тушунтириш учун Хитойнинг кўчманчиларга қарши ишлатган ҳарбий усулларини кўриб чиқиш керак.

Хитойда ҳачир ва эшаклардан ташқари кўп мол боқилмайди. Деҳқончиликда ҳўкиз, туя, от, кўтос ишлатишар, зарурат бўлганда, бу молларни Мўғулистон ва Тонгғутдан келтиришарди. Император саройи ва Пекиндаги кўшин учун керакли отларни Хитой деворининг шимолида ўнгғутлар боқиб юрадиган император отлари орасидан топардилар. Туя, кўй ва бошқа моллар подалари ҳам ўша ерларда боқиларди. Уруш пайтида, айниқса, шошилинч юришлар чоғида отликлар, аравалар, истеъмоал учун асосий восита бўлувчи бу уюр ва подалар бевосита ҳокимият мулки ҳисобланса ҳам, лекин кўчманчи халқ чўпонлари назоратида эди. Бу молларни кўчманчи халқлардан улар фақат итоатда бўлганларида ёки фойда кўришлари мумкин бўлгандагина олишнинг иложи бўларди. Шундай қилиб, чўл халқлари билан уруш олиб бориш учун муҳим воситалардан бири – отлик кўшин ташкил этиш воситаси, юк ташиш ва озиқ-овқат воситалари Хитойдан ташқарида чўлдаги халқнинг ўзларининг кўлларида эди. Чингизхон бостириб киришидан аввал аҳоли сонининг кўпчилиги сабабли Хитой ерларининг ичкарасида чорванинг кўп бўлмаганига шубҳа қилмасак ҳам бўлади. Шундай қилиб, императорга қарашли отлар уюрини ўнгғутлар хони кўмағида Чингизхон тортиб олишга муваффақ бўлди.

1211 йилнинг сентябрида ҳарбий ҳаракатлар бошланиши билан Чингизхон ҳарбий пойтахт деб

атадувчи Да Тхунга кириш йўлини тўсиб турган Ва Ша Пху қалъасини қўлга киритиш учун туманбегни Жебени юборди. Жебе қалъага, унинг гарнизонини кучайтириб, мудофаа ҳолатига келтиришига улгурмасларидан ялпи хужум билан қўлга киритишга эришди. Шундан сўнг мўғуллар Да Тхунда кузатувчи қисм қолдириб, унинг атрофида жойлашган яна бир нечта қалъаларни ҳам қўлга киритганларидан кейин деворнинг жанубий тарафи бўйлаб Пекинга юрдилар. Улар хунлар қўшинини яқсон қилиб, Бао Аи Чжеу шаҳрини қўлга киритдилар. Ноябрь ойида эса тоғ дарасида қурилган ҳамда Хитойни шимолдан пана қилиб турувчи муҳим ва энг кучли қалъа Цзюй Юн (Хюйюн Хуан) га кириб бордилар. Бу орада Чингизхон ўлкани талон-торож қилиш ва император подаларини ҳайдаб келиш учун ҳар тарафга бўлинмалар юборди. У қишга бориб, император подаларини қўлга киритишга муваффақ бўлди.

Кейинги йил қиданлар хунлар императорига қарши валаён кўтармоқчи эканликларини эшитиб, улар олдига Жебени юборди. У, ўз навбатида, 60 минг кишилик хунлар армиясини тор-мор қилиб, уларни Ляо Дундан сиқиб чиқарди. Чингизхоннинг ўзи эса бўлинмалари билан мамлакатни хонавайрон қилишга, Да Тхун қалъасига ёрдам учун келаётган хунлар қўшинини тор-мор қилишга эришди. Қалъани қамал қилиб турди. Лекин гарнизоннинг қаттиқ туриб ҳимояланиши ва Чингизхоннинг қалъа олдида ўқ билан яраланиши уни қамални тўхтатишга ва Хитой девори орқасига кетишга мажбур қилди. Мўғуллар Ляо Дунни олишлари ва Хитой деворидан шимолдаги ерларни эгаллашлари билан хунлар императорини унинг шимолий ерларидан бутунлай узиб қўйдилар.

1213 йилнинг августида Чингизхон яна Хитойга кириб, бир неча тўқнашувлардан сўнг нючжилар-

ни яксон қилди. У қайтиб кетишга мажбур бўлганидан сўнг хуннлар эгаллаб олган шаҳарларни яна қайтариб олиб, Цзюй Юн тарафда қараб ҳаракат қилди. Аммо хуннлар бу ерда кучли гарнизон қолдирганларини, шунинг учун бу ердан Пекинга бориш мушқул эканлигини билиб, Чингизхон қалъани шимол тарафида кузатувчи қисм қолдирди, уни Цзи Цзин Хуандан жануби-ғарб томондан айланиб ўтиб, пойтахт атрофини шип-шийдам қилди. Бу орада унинг қисмларидан бири Манжурия ва Ляо Дундан Хитойга кирувчи йўлни ҳимоя қилиб турадиган Ху Бей Кхеу қалъасини эгаллаб олди. Шу пайтнинг ўзида Ляо Дундан қайтаётиб, Цзюй Юнга жануби-ғарбдан яқинлашган Жебе уни эгаллаб олиб, кейин шу қалъани кузатиб турган қўшинлар билан бирлашди ва Пекинни кузатиб туриш учун каттагина қисм юборди.

Бу пайтда хуннлар пойтахтида ғалаён бошланди. Хуннлар лашкарининг бош кўмондони Гушаху императорни ўлдириб, ўрнига унинг қариндоши Утубуни ўтказди. Ўз навбатида, Гушаху ҳам ўлдирилди. Бу воқеадан сўнг тартибсизликлар янада кучайиб кетди. Аҳоли ўз шахсий хавфсизлиги ҳақида қайғуриб, Чингизхон тарафга ўта бошлади. Кўплаб бошлиқлар ўз жангчилари билан Чингизхон хизматига ўтишди. Бунинг натижасида хуннлар қўчинни сони камайиб кетди. Шундан сўнг Чингизхон Пекиннинг шимолида кузатиб турувчи қисм қолдириб, қўшинни уч қисмга бўлди ва уларни Хитойни вайрон қилиш учун юборди. Чингизхоннинг ўзи Хитойнинг ўрта қисмида ҳаракат қилди. Мўғуллар гуллаб-яшнаган 90 та шаҳарни талон-торож қилдилар. Улар бир шаҳардан асирга олинганларни ўз қўшинларининг олди қисмига жойлаштириб, бошқа шаҳарга ҳужум қилардилар. Аҳоли ўз таниш ва қариндошларини кўрганидан

сўнг қаршилик қилишга ботиномасдан таслим бўларди. Мўғуллар мана шу усул билан Хитойнинг Хуанхэгача бўлган қарийб ҳамма шаҳарларини қўлга киритишга эришдилар. Фақатгина 9 та шаҳар мўғуллар ваҳшийлигидан сақланиб қолди. Қимматбаҳо маъданлар, ипак газламалар, асирлар, қорамол ва отлардан иборат сон-саноксиз хазинани қўлга киритган мўғуллар 1214 йилнинг апрелида бирлашиб, Пекиндан шимолроқда жойлашиб олдилар.

Ўз лашкарбошиларининг Пекинга юриб, уни қамал билан олиш ва талон-торож қилиш таклифларини рад қилиб, Чингизхон хунлар императори олдига одам юборди ва унга қуйидагиларни айтишни бузурди: «Сенинг Хуанхэдан шимол томондаги ерларингнинг ҳаммаси менинг қўлимга ўтди. Сен фақат пойтахтгагина эгасан. Тангрим сени шу қадар беҳоликка солди ва агар мен сени сиқувга олсам, унда буни Тангримнинг ғазаби деб қабул қилишинг керак. Мен шундай ҳам сенинг ерларингни ташлаб кетаман, сен лашкарбошиларининг ғазабини юмшатиш учун менинг қўшинимни мукофотлашни истайсанми?» Чингизхоннинг таклифига қарата хунлар бош қўмондонимператорга мўғуллар қўшини касалга чалиниб, камайиб қолган отлари эса ҳолдан тойган, деб жангга киришишни маслаҳат берди. Бироқ вазирлардан бири Фусин шундай деди: «Бизнинг қўшинларимиз оилалари турли вилоятларда яшайди. Агар пойтахтдан чиқиб курашсак ва маваубиятга учрайдиган бўлсак, унда қўшинлар ўз оилалари томон тарқаб кетадилар. Ғалабага эришган чоғимизда ҳам уларга ишониб бўлмайди. Шунинг учун пойтахтни хавф остида қолдириш керак эмас». У мўғуллар кетганидан сўнг давлатнинг келажак хавфсизлигини таъминлаш чораларини кўриш

мумкинлигини айтиб, тинчлик шартномасини қабул қилишни таклиф қилди.

Тинчлик шартномаси имзоланиб, мўғуллар кетганидан сўнг Утубу пойтахтни Хуанхэ дарёсининг жанубида жойлашган Бян Гинга (ҳозирги Кай Фин Фуга) кўчиришга қарор қилди. Пекиндан беш мил узоқлашганларида Утубу ўзи билан кетаётган қўшин жангчиларига қамал пайтида олган от ва қуроаларини топширишни буюрди. Мана шу буйруқ бажарилиши пайтида қиданлардан ташкил топган отлиқ корпус вазабланиб, Чингизхонга ўз итоаткорликларини билдириб ва ёрдам сўраб одам юборишади. Чингизхон тинчлик шартномасига биноан қимматбаҳо инъомлар қабул қилган ва Хитой маликасини хотинликка олган бўлишига қарамай, хуннлар орасида бошланган тартибсизликларни эшитгач, тез орада шимолий Хитойни босиб олишга умид қилиб, узоқ ўйлаб ўтирмай ҳарбий ҳаракатларини қайтадан бошлади. Чингизхон томонидан таклиф қилинган тинчлик холислик эмас, балки узоққа қаратилган мўлжаллар сабабли эди. Чунки Чингизхон бу пайтда ўзининг ашаддий душмани бўлган Қушлуқ қорахитойлар империясини эгаллаб олганини, Чингизхон ҳокимиятини тан олмаган найман ва меркит қабилаларининг қодикларини ўзига қўшиб олганини ҳамда Мўғулистон ўз босқинлари билан безовта қила бошлаганини билган эди.

Қидан жангчиларининг унга фуқаро бўлиш истаklarини эшитган Чингизхон ўз ҳарбий бошлиқлари Самха ва Минганга тезда мўғул қисмлари ва унинг хизматига ўтган нючжилар билан қиданларга бориб қўшилишни буюрди, кейин эса умумий кучлар билан Пекинни қамал қилди. Ўз ҳукмдори томонидан ташлаб кетилган бу бахтиқаро пойтахт озиқ-овқат етишмаслиги туфайли

мўғуллар томонидан эгаллаб олиниб, 1215 йилнинг июнида ваҳшийларнинг даҳшатли зўравонликлари ва ёвузликларига дучор бўлди. Ўт қўйиб юборилган император саройи бир ойдан ошиқ ёнди. Император хазинаси Хитой деворидан ташқарида, Дол Нордан жануби-ғарбда, Пекиндан шимоли-ғарбда бир неча кунлик йўлдаги ерларда кўчиб юрган Чингизхонга етказиб берилди.

Пойтахт олингандан сўнг хунлар томонидан ағдарилган Ляо (қиданлар) сулоласига мансуб, отаси хунлар ҳокимиятида давлат вазири мансабида бўлган, ўзи эса Пекин сенатининг (Олий кенгашининг) аъзоси бўлган Елу Чусой янги ҳукмдорга итоат этиш учун ўзини унга таништиришни сўради. Чингизхон уни қабул қиларкан, «Ляо ва хун сулоалари бир-бирига доимо душман бўлишган, мен сен учун қасос олдим», – деди. Елу Чусой эса «Бобом, отам ва мен хунлар фуқароси эдик. Агар мен аввалги ҳукмдорим ва отамга қарши душманлик ҳиссида бўладиган бўлсам, унда мунофиқлик қилган бўламан», – деб эътироз билдирди. Олижаноблик билан берилган жавоб, баланд бўй, бутун юзни қоплаб олган соқол, мағрур қомат, жозибали товуш Чингизхонга маъқул бўлди. У Елу Чусойнинг давлат арбоби каби фикр юритиши ва беғаразлигини юқори баҳолаб, ўзи билан олиб қолди, кейинчалик эса ҳеч қачон ундан айрилмади. Чингизхон Елу Чусойни юришларида ўзи билан бирга олиб юриб, унга ўзининг муваффақиятлари ҳақида ёритқичларнинг жойлашишига қараб башоратлар қилишни ва бу башоратларни қўй курагини куйдириб, фол очиш усули билан тасдиқлашни буюриб*, ундан ўз сиёсатининг қуроли сифатида фойдаланарди.

* Бу усул ўрта осиелик кўчманчи халқларда ҳозирда ҳам қўлланилади (*муаллиф изоҳи*).

Елу Чусой Чингизхоннинг ишончини тўла қозонишга эришиб, кейинчалик 20 йил вазирилик мансабида бўлган вақтида мўғулларнинг ёввойи шижоатини тийишга, уларнинг хонавайрон қилувчи ҳалокатли кучини қирқишга ва миллионлаб одамларни уларнинг очкўзлиги ва қонхўрлигидан қутқариб қолишга эришди³⁶.

Пекинни қўлга киритган Чингизхон хунналар императорини унинг янги пойтахтида ҳам тинч қўймади. Хунналарнинг аввалги катта ерларидан Хуанхэ дарёси ва Сун империяси чегаралари орасидаги ерлар сақланиб қолган эди. Бу ерларга шимолдан кириш кенг ва тез оқувчи Хуанхэ дарёси билан, шарқдан эса денгиз билан тўсилган, шунинг учун хунналарнинг янги пойтахтига катта кўпин билан фақатгина Хуанхэ дарёси ва тик қояли Хуа-шан тоғлари ўртасидаги энсиз дарадан кириш мумкин эди. Лекин бу дарани хунналар империясининг қолган қисми калити ҳисобланган кучли Тхун Гуан қалъаси ҳимоя қилиб турарди.

Чингизхон туманбеги Самхага ўз тумани билан Гоанго (Хуанхэ) дарёсининг бошланиш қисмидан кечиб ўтишни ва Шан Си вилояти бўйлаб ҳаракат қилиб, тўсатдан ҳужум қилиш натижасида Тхун Гуан қалъасини қўлга киритишни, кейин эса хунналар пойтахтининг жанубий қисмига бостириб киришни буюрди. Самха ўз ҳаракатини дурустроқ яшириш ниятида тонггуглар еридан ўтиб бориб, ноябрь ойида Си Ан Фу томонга юриб, кейин қўққисдан Тхун Гуан қалъасига ташланди. Лекин уни эгаллашга ишончи бўлмагани туфайли даралардан ўтиш учун темир найзаларни бир-бирига боғлаб, кўприк ясаптириб, қалъани жанубдаги тоғлар орқали айланиб ўтди. Кейин эса Жу Чжей шаҳри орқали пойтахтга яқинлашиб борди. Бироқ ундан 10 чақирим узоқликда душман томонидан

тор-мор қилиниб, чекинишга ва музлаган Гоанго дарёсидан ўтишга мажбур бўлди.

✽ Кейинги йил Самха шу ҳаракатни такрорлаб, анчагина муваффақият қозонишга эришди. У Тхун Гуан орқали ўтиб, 1216 йилнинг ноябрида Жу Чжеу ва бошқа шаҳарларни қўлга киритиб, пойтахт остоналаригача етиб борди, кейин қамал қилиш учун етарли кучларга эга бўлмагани туфайли қайтиб кетишга мажбур бўлди.

✽ Самха Жу Чжеуда бўлган пайтида империя фаровонлиги ва хавфсизлиги ҳақида ҳисобот бериб турувчи цензорлар трибунали императорга мўғуллар билан уруш олиб бориш усуллари ҳақида қуйидаги мазмунда мактаб тайёрлади: «Душман Тхун Гуан орқали давлат ичкарисига кириб, пойтахтга яқинлашяпти. У пойтахтда кучли гарнизон борлигини билиб, унга ҳужум қилишдан ўзини четга олиб, отлиқ тўдалар билан пойтахтни таъминловчи карвон йўлларини кесиб қўйиш билан чегараланяпти. Мўғул кўшинларининг бошқа қисми эса атрофдаги шаҳарларни ишғол қилиб, секин-аста пойтахтни сиқиб келишяпти. Агар биз шаҳарлар мудофааси билангина чекланадиган бўлсак, пойтахтни озиқ-овқатдан маҳрум қилиб қўямиз, чунки жамоатга қарши дўконлар ва одамларнинг ўз захиралари ўз вақтида Пекинда жамланган озиқ-овқатларнинг юздан бирини ҳам ташкил этмайди. Олий ҳукмдор, Сиз Шан Чжеу вилоятидаги кўшинларга Тхун Гуанни ҳимоя қилишни, Алибосга (Самханнинг хитойча номи бўлса керак) қарши позицияларни эгаллашни, пойтахтдаги мард офицерлардан бир неча ўн кишини танлаб, уларга кичик урушлар олиб бориш учун энг яхши жангчиларни беришни, Сарик дарёдан шимолда жойлашган вилоятлар ҳам худди шу чораларни кўришларини буюришингиз мақсадга мувофиқ бўлар эди».

Самханинг биргина туман билан кўп аҳолига эга пойтахт ёнида икки маротаба пайдо бўлиши ва цензорлар трибунасининг кичик урушлар ҳақидаги таклифи император отлик аскарларининг қам сонли бўлганини исботлайди. Чингизхоннинг Гоангодан чап тарафдаги вилоятларни талаш пайтида отларни тортиб олиши ва император от уюрларини олиб кетиши отлик жангчилар қисмларини ташкил қилишга ва катта бўлмаган мўғуллар енгил отлик аскарлар қисмларига қаршилик қилишга тўсқинлик қилди. Лекин пиёда қисмлар билан тоғлик ерларда партизан урушини олиб бориш ҳам мўғулларга катта талафот етказиши ва уларнинг ҳаракатларини тўхтатиши мумкин эди.

Император ўзига берилган мактубни сенат муҳокамасига топширди. Бир пайтнинг ўзида ҳам сенатор, ҳам олий кўмондон бўлган Гао Ци «Цензорлар трибунаси аъзолари ҳарбий санъат ҳақида тушунчага эга эмаслар ва мудофаа урушларини тушунмайдилар», деди. Бунинг натижасида доно маслаҳат эътиборсиз қолди. Мўғуллар пойтахтга яқинлашиб келганлари сари Гао Ци фақатгина шахсий хавфсизлик ҳақида ўйлаб, вилоят ва кичик шаҳарларни ҳимоясиз қолдириб, кўшинни пойтахтга йиға бошлади ва бу билан мўғулларга у ерларни вайрон қилиш учун қулайлик яратиб берди. Хитойлик тарихчининг сўзлари билан айтганда, Нючжи ҳукмдори алданган, империясининг ҳолати кундан-кунга мушкуллашиб борарди.

Чингизхон шу йили ўзи йўқлигида ўрдасида бошланган галаёнларни бостириш учун қайтиб кетди. У меркитларни тўзитиб, тумат ва қирғизлар орасидаги низони бартараф қилгандан сўнг Муҳаммадга қарши урушга тайёрлана бошлади.

Фарбга юришга тайёрланаётган Чингизхон 1217 йилнинг февралда Ляо Дундан ўз саркардаси Му-

хири (ёки Мохоли)ни чақириб олди. Унга ҳокимлик унвонини бериб, Хитойдаги қўшинлар бош қўмондонни этиб тайинлади ва хуннлар империясини батамом забт этиш вазифасини юкледи. Бу мақсадда унга кўчманчи халқлардан тузилган 23 минг кишилик қўшин ва қиданлар ҳамда нючжилардан тузилган иккита қисм берди.

Мохоли шу йилнинг ўзидаёқ хуннлар империясига кириб борди. Хуннлар бу пайтда мўғул қўшинларининг вақтинча қайтиб кетишидан фойдаланиб, Пекин ва Хитойнинг шимолий қисмларидан ташқари, Хуанхэнинг чап тарафидаги катта ерларни қайта эгаллаб олдилар. Мохоли аввал босиб олинган шаҳар ва қалъаларни тортиб олиши керак эди. У озгина кучи билан тезгина муваффақиятга эриша олмас эди. Уруш чўзилиб кетди. Ниҳоят, 14 йиллик урушдан толиққан хуннлар Гоанго дарёсининг чап тарафидаги ҳамма ерларни ташлаб чиқиб, 200 мингдан ортиқ сараланган жангчилардан иборат ўз кучларини шу дарёнинг жанубий тарафига ҳамда ўзларининг жанубий пойтахтларига Тхун Гуан қалъаси орқали борувчи йўлдаги тор тоғ дарасига тўпладилар. Шунини айтиш керакки, улар 1222 йилнинг августиди, яъни Чингизхон Муҳаммад билан уруш олиб бораётган пайтда, унга тинчлик таклифлари билан элчи юбордилар. Кейин шу йилнинг кузида яна элчилар юбордилар. Лекин Чингизхон ҳар гаа ўз талабларини ошира борди ва тинчлик шартномаси тузилмади. Мохоли 1222 йили Цзи-нан ва Дун Пхинни қўлга киритиб, бу ердан Гоанго дарёсига, уни Тох То Хот ёнидан кечиб ўтиб, Тонггуг подшолиги томонга йўналди. Қўрқиб кетган Тонггуг подшоси унга ёрдам учун 50 минг кишилик қўшин ва совға-саломлар юборди. Бу қўшинлар мадади билан кучайган Мохоли

жанубга юриб, Ян Анни қамал қилди, хуннларни эса шаҳарнинг шарқ томонидаги жарлар орасидаги пистирмага олиб кириб, янчиб ташлади, Ян Анни қўлга кирита олмай Шан Си вилоятининг жанубига қараб юрди. 1223 йили Мохоли вафот этиши туфайли мўғуллар қўлга киритаётган муваффақиятлар вақтинча тўхтаб қолди.

Хоразм салтанатини яксон қилиб, ўз ўрдасига қайтган Чингизхон Тонггут билан уруш бошлаш учун қайта тайёргарлик кўра бошлади ва 1225 йилнинг охирида юришга отланди. Уруш бошлашга тонггутлар подшосининг ўз ўғлини гаровга беришга рози бўлмагани ва ўз хизматига Чингизхоннинг ашаддий душманларидан бирини олганлиги баҳона бўлди. Юришга тайёргарлик пайтида хуннлардан тортиб олинган вилоятларда бугдой ва ипак газламалар захираси йўқлиги Чингизхонни ҳайратга солди. Унинг лашкарбошилари хитойлик фуқаролар уларга ҳеч қандай фойда келтирмаётганлари, шунинг учун уларни битта қўймай қириб ташлаб, ерларини яйловга айлантиришни маслаҳат бердилар. Елу Чусой бу ваҳшийликка қарши туриб, ҳосилдор ерлар ва саноатчилардан олинishi мумкин бўлган фойдаларни кўрсатиб берди ҳамда ерларга, турли маҳсулотга, май, сирка, туз, темир ва шу кабиларга эвида бўлган солиқлар солиш йўли билан ҳар йили 500 минг атрофида кумуш лан (1 миллион сўм кумуш билан), 80 минг тўп ипак газлама ва 400 минг қоп бугдой олиш мумкинлигини исботлаб берди. Чингизхон унга бу таклифни амалга оширишни топширди, лекин бу режа фақатгина Ўгадай даврида амалга ошди.

1226 йилнинг феврида Чингизхон Чигатойни орқа тарафда кузатиб турувчи қисм билан қолди-

риб, ўзи Тонггут ерларига қараб юрди. Йўл давомида учраган одамларни қиличдан ўтказиб, шаҳар ва қишлоқларга ўт кўйди. Мўғуллар қиличидан сақланиш учун тоғ ва ўнгирларга беркинган одамларнинг ҳаракатлари беҳуда эди. Ҳар юзта одамдан нари бўлса бир ёки иккитагина одам омон қоларди. Қўшинлари билан тонггутлар пойтахти Нин Сяни ишрол қилиб, подшоҳликни талон-торож қилган Темучин хунналар империясини забт этиш учун юрди.

1227 йида бир йилдан ортиқ ҳимоялана олган Цин Жеу қалъаси (Шан Дун вилоятида) мўғулларга таслим бўлди. Унинг гарнизони қалъа ичидаги барча ҳўкиз, от ва фуқароларни еб битирган, энди навбат жангчиларга келган эди. Таслим бўлишдан ўзга чора йўқлигини кўрган қалъа бошлиғи Ли Цзю Ан бу ҳақда кўшинга эълон қилишдан кўрққани учун гўё ўзини-ўзи ўлдирмоқчидек қилиб кўрсатди. Бу ҳақда аввалдан келишиб олган унинг тарафдорлари мўғулларга бўйсуниб, ўз тақдирларини синаб кўришни маслаҳат бердилар. Қўшин бу таклифни қабул қилганидан сўнг қалъани топширишга қарор қилинди.

Чингизхон 1227 йилнинг майида хунналар ерига гарбдан кириб борди. Унинг қисмлари Пхин Лян ва Фин Сянгача етиб бордилар. Чингизхоннинг ўзи эса жазирама иссиқдан сақланиш учун вақтинчалик Лиупан тоғларига борди.

Бу даврда тонггутлар пойтахти аянчали аҳволга тушган эди. Тонггутлар ҳукмдори Ли Хян (мўғуллар уни Шидурка деб атадилар) июль ойида шаҳарни топширишга ва итоат этишга рози бўлди, лекин топширишни бир ой муҳлатга кечиктириш учун розилик беришни илтимос қилди. Чингизхон бу таклифга розилик бериб, шу кундан бошлаб уни ўз ўғли ўрнида ҳурматлашга ваъда берди. Орадан кўп вақт ўтмасдан Чингизхон оғир касалликка ча-

линиб, саккиз кундан сўнг 1227 йилнинг 16 августидан 66 ёшида оламдан ўтди*.

Ўлим тўшагида ётган чоғида у ўз лашкарбошилари билан хуннларга қарши қилинадиган ҳарбий ҳаракатлар тўғрисида фикр юритиб, шундай дейди: «Уларнинг энг сара қўшинлари жанубдан тик қояли тоғлар билан ҳимояланган; шимолдан эса Хуанхэ дарёси билан тўсилган Тхун Гуан қалъасини қўриқлаб турибдилар. Уларни бундай ҳолатда мағлубиятга учратиш жуда мушкул. У томонга Сун империяси орқали ўтиб олиш учун ижозат сўраш керак. Хуннларни ёқтирмайдиган бу давлат бизнинг илтимосимизга енгиллик билан розилик берса керак. Унда кўшин Дин Джеу ва Тхан Чжеу (Хуанхэнинг жанубида) томонга йўналиши, у ердан эса тўппа-тўғри Сун Шан тоғлари орқали жанубий пойтахт Да Лян (Бян Лян) томонга юриши керак. Хуннлар императори пойтахтга ёрдам бериш учун Тхун Гуандан қўшин чақирингга мажбур бўлади. Лекин бу қўшинлар узоқ сафар машаққатларидан толиққан ҳолда етиб келишади. Ана шу пайтда уларни енгиллик билан тор-мор қилиш мумкин бўлади».

У Тонггут ҳоқими билан келишган шаҳарни топшириш вақти келгунга қадар ўз ўлимини ҳеч кимга билдирмасликни буюради**.

* Хитой маълумотларига кўра шундай. Қозонлик профессор Эрдманнинг фикрига кўра эса Чингизхон 1154 – 1155 йилларда туғилган ва бинобарин, 72 ёшида оламдан ўтган (*муаллиф изоҳи*). Чингизхоннинг 72 ёшида оламдан ўтганини «Жомеъ ат-таворих» номаи асарида Рашидиддин ҳам таъкидлаган (*масъул муҳарр*).

** Ўлимида олдин Чингизхон Тонггут аҳолиси пойтахтни топшириш учун шаҳардан чиккач, уларнинг барики кириб ташлашни ҳам буюрган эди. Унинг лашкарбошилари бу вазиятни ошғи билан адо этиб, Чингизхоннинг тобутини олиб, унинг ўрдаси томон йўлга тушдилар ва ўз йўлларида учраган ҳар бир кимсани қиличдан ўтказиб бордилар; бу ҳақда қаранг: Рашидиддин «Жомеъ ат-таворих» (*масъул муҳарр*).

Чингизхон ўлимидан сўнг давом этган ноаниқликлар даврида хунналар империясида озгина кўшин қолдирилган эди. Бундан фойдаланган хунналар тетикланиб, мўғуллар босиб олган ерларнинг бир қисмини қайтариб олишга эришдилар. Лекин бўлиб ўтган қурултойда Чингизхоннинг вориси этиб тасдиқланган Ўгадай 1230 йилнинг августида кўп сонли кўшин билан Хитойга юриш бошлади. Хунналар эгалаб олган қалъаларни қайтариб олишга эришган мўғуллар Хуанхэ дарёсининг юқори қисмидан (Тох То Хот ёки Нин Ся шаҳри ёнида) ўтиб олганларидан сўнг бу ердаги 60 га яқин қалъани вайрон қилиб, Фин Сян қалъасини қамал қилдилар. Хунналар қалъани сақлаб қолиш ниятида мўғулларга қарши кўшин юборишди, ammo жанг қатъиятсизлик билан олиб борилагани натижасида улар чекинишга мажбур бўдилар. Узоқ қилинган қаршиликдан сўнг 1231 йилнинг майида қурол-аслаҳа ва озик-овқат етишмаслиги сабабли Фин Сян қалъаси таслим бўлди.

Шундан сўнг Чингизхоннинг ўғиллари хунналарнинг жанубий пойтахтига кириш ва уларга охириги зарбани бериш йўлларини қидира бошладилар. Шу пайтда мўғуллар хизматига Фин Сян қалъаси таслим бўлаганидан сўнг ўтган нючжилик зобит (офицер) Тулуй ёнига келиб, Хэ Нанга кириш ва у ердан жанубий пойтахтга жанубдан Хан Чжун орқали бориб, бир ой давомида Нан Ян уездидаги Хэ Наннинг жанубий чегарасида жойлашган Дин Чжеуга етиб олиш мумкинлигини айтади. Тулуй бу таклифнинг отаси ўлими олдидан кўрсатиб кетган режа билан ўхшашлигини эслайди. У ушбу режани Ўгадайга кўрсатади. Режа ҳарбий кенгашда кўриб чиқилгандан сўнг тасдиқланади. Сунлар императорига унинг ерларидан кўшинни ўтказиб юборишга рухсат беришни сўраш учун элчи юборила-

ди. Тулуйга эса жанубга, у ердан Хэ Нанга бориш топширилади.

Тулуй ўтиши керак бўлган ерлар юриш учун қийин тоғликлардан иборат бўлгани учун қўшинлар ўзлари билан озиқ-овқат захираси ололмас, йўл давомида эса уларни топиш осон эмасди. Шунинг учун Тулуй бор-йўғи 30 минг отлиқ билан йўлга тушган, асосий қўшин эса аввалги йўл билан Хуанхэ дарёси тарафга кетган эди. Асосий қўшин Тхун Гуан қалъасидан пастрокда дарёнинг жанубий қирғоғига ўтиб олиши, Тулуй эса бу пайтда ўз ҳаракатлари билан хуннлар кучларини ўзига қаратиб туриши керак эди. Кейин эса иккала қўшин бирлашиб, 1232 йилнинг февралида пойтахтга қараб юриши керак эди.

Тулуй Сян Гуан (Бао Цзи)дан чиққанидан сўнг хуннлар ва сунлар ўртасидаги чегара бўлмиш Хуа тоғларидан ўтиб олиб, Хан Чжун шаҳрини эгаллаб олди (сентябрь). Шу пайтнинг ўзида у Хан Чжуннинг фарбига отлиқ қисм юборди. Бу қисм Юй Бешан тоғларидан ўтиб олиб, Мян Жеу ёнида бузилаган уйлардан сол ясади ва унинг ёрдамида Цзя Лин дарёсини кечиб ўтиб, Пао Нин уездини харобазорга айлантирганидан сўнг Тулуйга келиб қўшилади. Ноябрь ойининг охирида Си Чуаннинг шимолий қисмлари мўғуллар томонидан забт этилди. Сун империясига қарашли ерларнинг вайрон қилинишига сабаб мўғул қўшинларининг Сун империяси ерларидан ўтиб олишга рухсат сўраб борган мўғул элчисининг сунлар тарафидан ўлдирилиши бўлди. Бу юриш пайтида мўғуллар, айниқса, озиқ-овқат етмаслиги сабабли жуда кўп қийинчиликларга дучор бўлдилар. Жангчилар ўт-ўлан ва одам гўштини ейишга, тоғдаги харсангтошларни чопиб, йўл очишга, қоялар ўртасидаги йўлларни тозалаб очинишга мажбур бўлдилар.

Тулуй декабрда Жао Фин Гуан қалъасини қўлга киритиб, Хон дарёси бўйига ўрдугоҳини ўрнатди. Унинг Хэ Наннинг жанубида пайдо бўлиши хуннларни ваҳимага солди. Уларнинг ҳарбий кенгашида қўшинни пойтахтга яқин шаҳарларда жойлаштириш, озиқ-овқат ва қурол-яроғларнинг катта захирасини тўплаш, текисликларда яшовчи аҳолига мустаҳкамланган ерларга яширинишга буйруқ бериш таклифи киритилди. Кенгаш қатнашчиларининг фикрича, узоқ давом этган юришдан толиққан мўғуллар озиқ-овқат етишмаслиги сабабли хуннлар қўшинига очик майдонда ҳужум қилишга ботина олмай, чекинишга мажбур бўлишлари керак эди. Бундай фикр император томонидан қабул қилинмади. Унинг ўйлашича, чўзилиб кетган уруш даврида қўшин учун бор нарсаларини фидо қилган фуқаролар мушкул шароитда ўз ҳолларига ташлаб қўйилиши нотўғри эди. Шунинг учун у шимолий ва жанубий чегараларни ҳимоя қилишни буюрди. Кучларнинг шу тариқа бўлиниб кетиши туфайли хуннлар ҳамма ерда кучсиз эдилар. Боз устига отлиқларнинг етишмаслиги сезилиб турар, бундан фойдаланган Тулуй ҳар бир қулай вазиятдан фойдаланиб, уларнинг қўшинларини тинмасдан хавотирга солиб турарди. Бу ҳол аввалига Самха, кейин эса Тулуй хуннлар империяси ерларига кам сонли қўшин билан киришга журъат этиб, доимо муваффақият қозонганлиги сабабларини кўрсатиб беради.

Хуннлар императорининг буйруғига биноан, 1232 йилнинг январда 110 минг жангчидан иборат пийда ва 5 минг отлиқ аскар мўғулларнинг шимолий қўшинларига қарши Тхун Гуан ва унинг атрофларига қўйилган, бир қисми отлиқлардан иборат бўлган 30 минг жангчига эга қўшин Хуанхэ дарёсини кузатиб туришга тайинланган ва

150 минг жангчи эса Дин Чжеу ёнида Тулуйга қарши тўпланган эди.

Аммо Тулуй Хэ Нан чегараларида пайдо бўлиб, жанубий пойтахт бўлмиш Бянга таҳдид солганида, Тхун Гуан ва бошқа қалъаларда турган жангчиларнинг бошлиқлари мўғулларга кучли қаршилиқ кўрсатиш мақсадида ўша атрофларда яшовчи аҳолига улар ўз қишлоқлари ва кичик кўрфонларидан шаҳарларга кўчишларини ва озиқ-овқат ҳамда юкларини Шан Чжеуга ёки тоғларнинг яқинидаги мустақамланган жойларга элтишларини буюрган бўлишларига қарамай, хунлар императори мазкур қалъадаги жангчиларга пойтахтга кўмак беришга буйруқ берди. Бошлиқларнинг юқоридаги фармойишлари бажарилиб турган бир пайтда императорнинг мазкур буйруғи етиб келди ва Тхун Гуанда турган жангчилар у ерда кучли бўлмаган гарнизон қолдириб, 100 минг пиёда ва 5 минг отлиқ аскар Шан Чжеу томонга юрдилар. Аммо шу орада Ўгадай 1232 йилнинг январида қаттиқ қаршилиқ кўрсатган Пху Чжеу қалъасини қўлга киритиб, орқа томондан ўзининг хавфсизлигини таъминлади ҳамда февралда Бей Поннинг яқинида Шан Чжеудан 20 чақирим пастрокда бўлган Хэ Цин Сякнинг ёнидан Хуанхэ дарёсини кечиб ўтди. У бу ҳаракати билан пойтахтга бораётган хун жангчиларининг (уларнинг ортидан кўплаб аҳоли ҳам борарди) йўлини тўсиб қўйдикки, улар ёриб ўта олмай Вин Сян яқинидаги тоғ йўллари томонга чекиндилар. Ёгингарчилик, ҳавонинг совуқлиги ва очлик уларни ҳаддан ортиқ ҳолдан тойдиргани сабабли хунларнинг бир қисми асирликка тушишга, қолганлари эса тарқаб кетишга мажбур бўлди. Мўғуллар кучсиз гарнизони бўлган Тхун Гуан қалъасини қўлга киритиб, у ерда турган, Хуанхэ ва Вей Хо орқали Шан Чжеуга юбориши

керак бўлган бир неча минг қоп бургдойни тортиб олдилар. Ўгадай Хуанхэдан ўтиб олганидан сўнг Тулуйга тезроқ ўзи билан қўшилиш учун етиб келишни буюрди.

Бу пайтда, яъни 1232 йилнинг январида Хон дарёсининг ўнг қирғоғида турган Тулуйга қарши Чин Чжеу рўпарасида 150 минг жангчидан иборат хунналар қўшини турарди. То хунн алашкарбошилари ўз душманлари Хон дарёсини кечиб ўтаётган пайтида ҳужум қилиш керакми ёки йўқлиги ҳақида баҳслашиб бўлгунларича Тулуй февралда Ўгадай Хуанхэдан ўтиб олгандан уч кун кейин дарёни кечиб ўтишга улагуриб, тўғри душманга қарши юриш қилди ва ўз ҳаракатлари ҳақида Ўгадайга хабар юборди. Хунналар билан бошланган қақшатқич жангдан сўнг оз сонли қўшинга эга мўғуллар чекинишга мажбур бўлдилар. Лекин бошқа жангда юзга яқин отлиқлар ёрдамида душманни безовта қилиб туриб, бош қўмондонларга тегишли араваалар карвонини эгаллаб олишга эришдилар. Шундан сўнг хунналар Дин Чжеу томонга, ундан кейин эса Бян йўналиши бўйлаб чекиндилар.

Тулуй отлиқлари томонидан тўхтовсиз безовта қилиниши, ёмғир ва қор ёғиши сабабли ҳаракатнинг секинлашиши, овқат етишмаслиги ҳамда чарчоқ туфайли ҳолдан тойган хунналар Жу Чжеу (Хун Жеу)га етиб келганларида, шошилишч пойтахт томон бориш ҳақида буйруқ олдилар. Лекин у пайтда Ўгадай уларнинг орқа тарафидан, Тулуй эса олд тарафдан ҳужум қилишлари туфайли хунналарнинг жуда камчилиги мўғуллар орасидан ёриб чиқишга эришди. Мўғуллар уларни пойтахтгача таъқиб қилиб бордилар. Уларнинг маълум қисми Жу Чжеуда жон сақлаб қолди. Тулуй ҳеч қим чиқиб кета олмаслиги учун шаҳарни баланд тупроқ девор билан ўраб, бу ердаги хунн қўши-

ни қолдиқларини қамал қилди. Жу Чжеу олингач, хуннлар қўшинларининг кўп қисми ва энг моҳир лашкарбошилар ҳалок бўдилар.

Мўғуллар апрель ойида пойтахт атрофидаги деярли ҳамма шаҳарларни эгаллаб олдилар. Чжен Чжеу ёнида асосий кучлар билан турган Ўгадай Субутойга пойтахтни қамал қилишни топширди.

Бян шаҳри айланаси 60 чақиримга тенг эди. Унинг гарнизонида 40 минг жангчи бор эди. Унга мадад тариқасида Хуанхэ соҳилларида турган ва бошқа ерлардаги жангчилар чақирилган эди. Шундай қилиб, шаҳар аҳолиси орасида тўпланган 20 минг жангчидан ташқари уларга қўшимча яна 40 минг жангчи қўшилган эди.

Қамал бошланиши биланок, Ўгадай хуннлар императорига таслим бўлишни таклиф қилди. Музокаралар давом этиб турган пайтда Субутой қамал ишларини тўхтатмади. Хуннларнинг бидирган эътирозларига эса шаҳарни қамал қилиш учун буйруқ олгани ва бошқа ҳеч нарсани билмаслигини айтиб, шаҳар атрофидаги хандаққа шох-шабба ташлаштириш давом эттираверди. Минглаб хитойлик асирлар, ҳатто хотин-қизлар, қариялар ва болалар хандақни шох-шабба ва похол билан тўдиришга жалб этилди. Хужумни, асосан, шаҳардан чиқиш бурчакларига қаратиб, бу мақсадда улар қаршисига юзлаб баллист ўрнатилди.

Бамбук дарахтидан ясалган кўплаб катапульталар ёрдамида мўғуллар шаҳарга 2-3 бўлакка бўлинган тегирмон тошларини иргитдилар. Бир неча кунлик тўхтовсиз отишмадан сўнг иргитилган тошлар деярли девор баландлигига тенглашди. Миноралар ва уларнинг тепасидаги эски саройлардан олинган қалин тахталардан қурилган кўшклари катта тош бўлаклари зарбидан майда-майда бўлиб сочилиб кетди. Тошлар зарбини кучсизлантириш

учун нючжилар тахталарига похол ва лойга ара-лаштирилган от тезагини чаплаб, устига кигиз ёки хўкиз териси билан ўралган тахта боғлашар эди. Шунда мўғуллар баллистрлардан оловли ўқлар ота бошладилар. Улар темирдек қаттиқ бўлган пахса-деворларда фақатгина тешиклар ҳосил қила олди-лар. Бу восита билан ҳам шаҳар деворини қулата олмаган мўғуллар шаҳар атрофида 10 фут чуқур-ликда ва кенгликда хандақ қазиб, унга шинак (амбразура) ва миноралар ўрната бошладилар.

Қамал қилинганлар ҳам, ўз навбатида, шаҳар ичкарасидаги товдан кесиб олинган тошларни ка-тапульта ёрдамида иргитишар, миноралардан эса похол билан тўлдирилган темир (чўян бўлса керак) хумлардан иборат оловли снарядлар отишар эди. Бу хумлар похол ёниши билан 120 фут масофа-га учиб бориши ва темир зирҳларни тешиб ўти-ши мумкин эди. Уларнинг портлаши натижаси-да момақалдирокдек гулдираган товуш чиқарди. Шубҳасиз, бу бизнинг давримизда бомба ва грана-та деб аталаётган снарядлар эди.

Шаҳар девори тагини қазимоқчи бўлган мўғул-лар хўкиз терисини ёпиниб олиб, деворга яқинла-шишар, девор тагида чуқур кавлаб, унга беркини-шар эди. Қамал қилинганлар бақувват жангчилар-га боғланган оловли снарядларни девор қазувчилар беркинган жойга туширишар, снаряд портлаган пайтда эса бирданига бир нечта одам ўлиши мум-кин эди. Улар бундан ташқари похол тўлдирилган оловли дротик (ракета) ишлатишар, бу қурол 10 фут масофадаги нарсаларни ёқиб юбора олар эди. Мўғуллар, айниқса, мана шу икки снаряддан жуда қўрқар эдилар.

Айтишларига қараганда, икки тарафдан мил-лиондан ортиқ одам ҳалок бўлишига сабаб бўл-ган 16 кунлик тўхтовсиз қилинган қамалдан сўнг

шаҳарни куч билан олишдан умидини узган Субутой музокаралар давом этаётган пайтда зид муносабатларни тўхтатиб туришни таклиф қилиб, Жу Чжеу тарафга қараб чекинди ва у ерда пойтахтга юборилиши керак бўлган озиқ-овқат захирасини кўлга киритди.

Бир ойдан сўнг (июнда) хунналар пойтахтида юқумли касаллик тарқалиб, у 50 кун давом этди. Тарихчиларнинг ёзишича, шу вақт ичида шаҳар ичкарасидан 900 мингга яқин тобут олиб чиқилган экан. Музокаралар олиб борилаётган бир пайтда мўғул элчиси ўз ёнидаги 30 та мулозимлари билан Бян шаҳри меҳмонхонасида хунналар жангчилари томонидан ўлдирилади. Бундан ташқари, хунналар императори Шан Дун вилоятидаги шаҳарлардан бирига ҳокимлик қилувчи мўғуллар лашкарбошисини ўз хизматига олади. У бошчилик қилган шаҳар ҳам хунналар кўлига ўтади. Воқеаларнинг бундай тус олганлиги музокараларнинг тўхташига сабаб бўлади.

Субутой шаҳарни қамал қилиш учун янгитдан буйруқ олиб, шаҳар билан бўладиган ҳамма алоқа йўлларини кесиб қўйди. Бунинг натижасида шаҳарда очлик бошланди. Ўз пойтахтини қутқариш мумкин эмаслигидан умидсизликка тушган хунналар императори мўғуллар кучини пойтахтдан бошқа ёққа қаратиш ниятида бошқа мустаҳкам шаҳарга яширинишга қарор қилди. Лекин Субутой Бян шаҳрини қамал қилишни давом эттираверди. Очлик ваҳимали тус ола бошлади. Кўплаб хитойлик амадорлар ўз хотинлари билан тиламчилик қилиб кун кўрдилар. Очликни қондириш мақсадида чарм буюмларни қайнатиб едилар. Бунда уйлар, дўконлар, қаҳвахоналар бузилиб, чарм қайнатиш учун ўтин сифатида ёқилди. Ниҳоят, аҳолининг аянчли аҳволи, императорнинг шаҳардан

чиқиб кетиши ва хоинликлар шаҳарнинг 1233 йил мўғуллар қўлига ўтишига сабаб бўлди. СубутоЙ Ёсо қонунига бинсан, одамларни қиришга ва шаҳарни вайрон қилишга ўгадайдан рухсат сўради. Ўгаданинг бош вазири ва ишонган кишиси бўлган Елу Чусой ҳамма рассом, ҳунарманд ва амалдорлар шу шаҳарда эканлигини, уларни ўлдирган тақдирда бошқа ерлардан бундай одамларни топа олмасликларини айтади. Ўгадай унинг фикрига қўшилади ва бунинг натижасида шаҳарда бўлган 400 минг оиланинг жони сақланиб қолади.

Бу орада мўғуллар таъқибидан яшириниб юрган хунлар императори Хуанхэ дарёсининг шимолдаги Хе Нан вилоятида жойлашган Цай Чжеу қалъасига жойлашиб олди. Октябрда қалъа мўғуллар ва улар билан иттифоқчилик шартномаси тузилиши натижасида кўмакка келган Сун империяси қўшинлари томонидан қамал қилинди. Мудофаа ҳаддан зиёд қаттиқ бўлиб, қуроЛ кўтаришга қодир эркакларнинг ҳаммаси ҳимояга жалб этилган эди. Эркакча кийиниб олган аёллар мудофаачиларга ёғоч ва тошлар етказиб бериб турдилар. Қалъа бошлиқлари ҳимоячиларга қариялар ва болаларни ўлдириб, уларнинг ёғларидан душманга отиш учун ишлатиладиган махсус оловли ўқ тайёрлашда фойдаланишни буюрди. Қамал қилинганлар уч ойгача озик-овқатсиз қолдилар, бунинг натижасида гарнизон эгар-жабдуқ, этиклар, эски ногоралар ва бошқа нарсаларни истеъмол қилишга мажбур бўлди. Охирида қариялар, болалар, асирлар ва касалларни ейишга рухсат берилади. Гарнизондагилар одам ва ҳайвонлар суякларини майдалаб, ун қилишар, унга кўкатлар қўшиб ейишар, яксон қилинган бўлинмаларнинг жангчиларини еб қўйишарди. Ниҳоят, бутунлай умидсизликка тушган хунлар императори ўзини осиб қўйди. Натижада

1234 йил шаҳар ялпи ҳужум билан қўлга олинди. Шаҳарнинг олинishi билан бирга хуннлар империяси ҳам қулади.

Шундай қилиб, хуннлар империясини аҳолисининг кўпчилиги ҳам, Буюк Хитой девори ҳам, қалъаларнинг қаттиқ туриб ҳимоя қилиниши ҳам, тик қоялар ҳам, умуман, ҳеч нарса мўғуллар қиличидан сақлаб қололмади. Хуннлар ҳали жанговарликларини йўқотмаган эдилар ва 20 йил давомида қаттиқ туриб ўз мустақилликлари учун кураш олиб бордилар. Лекин Чингизхон кўчманчи халқларни ўзига бўйсундириб, Хитой девори шимолида кўчиб юрувчи ўнгулларни ўзига қаратиб, улар ёрдамида император подаларини ҳайдаб кетди, Хуанхэ дарёсининг шимол тарафидаги чорва моллар ва отларни тортиб олиб, нючжиларни кўплаб отлиқ аскарларга эга бўлишдан маҳрум қилди. У доимо тўсатдан ҳужум қилиш системасини қўллаб, уларга хоҳдаган пайтида ҳужум қилиб, ҳаттоки отлиқ жангчиларнинг катта бўлмаган бўлинмаси билан уларнинг ерларини талон-торож қилиб, хуннларни кучлар мувозанатини тиклаш воситаларидан маҳрум этарди. Бунинг натижасида хуннлар фақатгина шаҳар ва қалъалар мудофааси билан чекланишга мажбур бўлдилар. Бироқ мўғуллар бу империяни сиқиб, вайрон қилиб, доимий хавотирда тутиб, ниҳоят, ундаги деярли ҳамма қалъаларнинг бир қисмини хитойликлар қўли билан, бошқаларини эса очлик воситасида қўлга киритишга эришдилар. Буларнинг бари ўша даврда яхши ташкил этилган дашт отлиқ аскарлари пиёдаларга нисбатан қандай устунликларга эга бўлганлигини ҳамда улардан моҳирлик билан фойдаланиб, қандай ютуқларга эришишлари мумкинлигини кўрсатади. Бунга яна шуларни қўшимча қилиш керакки, Чингизхон урушни тайёрлашни, душманни

ажратиб қўйишни, иттифоқчиларни жалб этиб, улар кучидан муваффақиятли фойдаланишни яхши билар эди. Масалан, ўнгутлар билан тузилган иттифоқ натижасида у хуннларга қарши бўлган биринчи ҳарбий ҳаракатларни енгилаштиришга эришган, кейин қиданларга кўмак бериб, душман кучларини чағитган ва уларни шимолдан узиб қўйган, қиданлар ва хитойликлардан қўшин тўплаб, хуннлар сулоласидан ўз фуқароларини ажратишга эришган, кейин тонгутлардан кўмак олган ва ниҳоят, хуннлар империяси билан иттифоқ тузишни маслаҳат берган эди. Умуман, Чингизхон сиёсатдан худди қуролдан фойдаланган каби моҳирона фойдалана олган. Мана шу нарсаларни яхши ўзлаштириб олган Ўтадай ҳам қисман таҳдид ва қисман сиёсат билан суналар империясини хуннлар билан бўлган иттифоқдан воз кечдиришга эришди.

БОТУХОННИНГ РОССИЯГА ҚИЛГАН ЮРИШЛАРИ (1237 – 1240 ЙИЛЛАР)

Чингизхон ҳали кўчманчи қабилалар билан жанг қилиб юрган жанговар ҳаётининг бошланиш йилларида унинг йўқлигидан фойдаланган меркитлар улусига ҳужум қиладилар. Улар улусни талон-торож қилиб, ўша пайтда ҳомиладор бўлган Чингизхоннинг хотини Бўрте Фужинни асир қилиб олиб кетадилар. Кероитлар хони Онхоннинг саъй-ҳаракатлари билан Бўрте Фужин озодликка чиқади. Ўз улусига қайтиб кетаётганда, ўрил туғади. Доялар бўлмагани учун йўл давомида боланинг ҳаётини сақлаб қолиш мақсадида буғдой унидан ҳамир қориб, уни гўдакка чаплайди, болани ўз қўйлаги этагида кўтариб юриб, ҳаётини сақлаб қолишга ва

эсон-омон ўз улусига етиб келишга эришади. Ўз онасининг чўлдаги сафари пайтида дунёга келган, илк нафасиданоқ қийинчилик ва муҳтожликка рўпара бўлган, онасининг тадбиркорлиги туфайли ўлимдан қутулиб қолган бу гўдак – бутун шарқий Европани титратган, зулмидан Россия икки аср давомида эзилган, Россия князларини қатл қилиб, ювошлик билан итоат этиб туришга мажбур этган даҳшатли хонлар аждоди Жўчи эди.

Чингизхон ўз фарзандлари ва қариндошларига қўл остидаги ерларни бўлиб бераётганда, Жўчига Орол ва Каспий денгизларнинг шимолидаги ғарб томонга чўзилиб кетган ерларни, яъни унинг таъбири билан айтганда, «мўғул отларининг туёғи ега оладиган жойларгача» бўлган ерларни тақдим этган эди.

Шундай қилиб, Жўчи Осиё ва Европада ўзига маъқул бўладиган подшоликни ўзи топиши керак эди.

Хоразм султони Муҳаммадни таъқиб қилиш учун Самарқанддан юборилган Чингизхон лашкарбошилари Жебе ва Субутой Каспий денгизини жанубдан айланиб ўтиб, «Кавказ бўйни» орқали қипчоқлар ерларига кириб боргани ва Кавказ дарёси ёнида (1224 йил) рус князларини тор-мор қилганликлари ҳақида юқорида айтиб ўтилган эди. Улар Днепрга бориб, у ердан Қримга, сўнгра орқага қараб йўл олдилар. Жўчи улар билан бирлашиш учун Каспий денгизининг шимолидан улар томонга қараб бориши керак эди, лекин бу юриш амалга ошмай қолди. Мўғулларнинг Днепрга қилган юришлари ҳарбий мақсадларда, айтиш керакки, маълумот тўплаш нуқтаи назаридан қилинган эди. Юриш чоғида улар ғарбда жойлашган давлатлар ҳақида маълумотлар олдилар. Қўплаб қўлга олинган асирлардан улар Россия, Венгрия, Польша ерларидаги об-ҳаво, у ерларнинг хусусиятла-

ри, улар томонга олиб борувчи йўллар, уларнинг уруш олиб бориш усуллари, уруш даврида учраши мумкин бўлган қаршиликлар, бошқариш усуллари, аҳолининг феъл-атвори, кўшин таркиби ва сифати ҳақида маълумотлар тўплашга эришдилар. Мўғуллар бу маълумотлардан рус ерининг удел* тизими ўзаро низолар туфайли заиф эканлигини англаб етган бўлишлари мумкин эди ва ҳеч бир шубҳа йўқки, лашкарбошилар Жебе ва Субутой ўз юришлари, ўзлари кўрган ва билган ерлар ҳақидаги маълумотларга асосланиб, фарбни забт этиш учун бўладиган урушлар режаларининг асослари ўша вақтларнинг ўзидаёқ Чингизхон даҳоси билан қизиб берилган бўлиши керак.

Чингизхоннинг ўғли Жўчи шу юришни амалга ошириш учун тайинланган эди. Лекин аввал Жўчи, кейин эса Чингизхоннинг ўлими Россиянинг икки асралик зулм остига тушиш вақтини бир неча йилга чўзиб юборди. Аммо Россия учун ҳалокатли бўлган 1237 йил ҳам, ниҳоят, етиб келди.

Хунлар бўйсундирилгач, 1235 йилда Ўгадай қурултой чақирди ва унда бирваракайига жанубий Хитой, Курия, Кашмир, у ердан эса Ҳиндистон ва Европага қилинадиган юришлар ҳақида кенгашиб олинди.

Европага юриш қилиш учун Жўчининг ўғли Боту укалари Ўрду, Шайбон ва Тонггут билан Ўгадайнинг ўғиллари Куюк ва Қадан, Тулуйнинг ўғли Мену ва бошқалар тайинландилар. Бу юришга Боту бош кўмондон этиб тайинланди. Илгари Шарқий Европада бўлган тажрибали ва моҳир саркарда Субутой Хитойдан чақиртириб келиниб, унга ёрдамчи қилиб тайинланди. Қурултой тарқатиб юборилгандан сўнг ҳокимлар урушга тайёргарлик кўриш мақса-

* Удел – қадимги русда княз қўли остидаги ўлка, вилоят (масъул муҳарр.).

дида ўз улусларига жўнаб кетдилар ва ўзларининг кўчиб юрувчи ерларидан секин-аста тайинланган ерларга яқинлашиб кела бошладилар.

Бу юришни баён этишдан аввал шуни қайд қилишимиз керакки, Чингизхон ҳамда унинг биринчи авлодлари томонидан белоён ерларнинг босиб олиниши ва уларнинг доимий муваффақиятлари Иртишдан то Адриатика денгизигача, Кама дарёсидан то Кавказ ва Дунайгача бўлган ерларни бир неча йил давомида босиб олган Ботухоннинг юришлари ҳам ёввойиларча жасурлик ва одамларнинг кўпайиши эвазига эмас, балки қўшиннинг тўғри тузилиши, уларни қуроо билан муомала қилишга ўрнатилиши, тактик ҳаракатлар олиб бориш ҳамда мўғуллар уруш қилаётган давлатлар ҳақида тўғри маълумотга эга бўлиш ва уларга асосланиб, ўткир мулоҳазалар юрита олиш эвазига амалга оширилган деб хулоса қилишга имкон беради. Бу маълумотлар Бош штаб зобитларининг махсус тури ҳисобланмиш юртчилар томонидан тўпланарди. Плано Карпинининг айтишича, мўғуллар Европани 18 йилда босиб олишни мўлжаллаган эдилар. Бу ҳол олодидан Европа ҳақидаги маълумотлар тўпланиб, босиб олиш режаси тузиб қўйилганини кўрсатади. Демак, Ботухоннинг муваффақиятли юришларини баён қилишда уларни ёввойилар тўдасининг бостириб кириши сифатида қараб чиқмай, балки моҳирлик билан тузилган режа асосида амалга оширилган тадбир эканлигини назарда тутишимиз керак. Бундай ҳолни мен қуйида, юришларни таърифлаётганда, мўғул қўшинлари ҳарбий санъатининг характер ва хусусиятларга асосланиб тунтиришга ҳаракат қиламан.

Мўғуллар қўшини 1236 йилнинг февралда Иртиш дарёсининг юқорисидан ва ғарбий Олтойдан юриш бошлади. Ҳеч шубҳасиз, улар ўт-ўланлар ва

тоза сув мўла бўлган, душман кўзидан пана бўлган ерлардан юрганлар ва бундай юриш кўчишлардан бошқа нарса эмас. Бундай кўчишлар пайтида кўчманчилар ўз отларини ҳолдан тойдирмайдилар, балки, аксинча, яхшилаб боқишга эришадилар. Уларнинг йўли ҳозирги Қарқара, Оқмулла ва Омонқарағай ҳудудлари, у ердан эса ҳозирги Оренбург чизиги бўйлаб ўтган бўлиши керак. Улар июнь ойигача Волгага етиб олган бўлишлари мумкин, чунки Россияга олиб борувчи йўлларда жойлашган шаҳар, қишлоқлар 1229 йил, Ўғдайни хон қилиб сайлаганларидан кейин, қипчоқ, саксин (?) ва булғорларни бўйсундириш учун юборилган кўчинлар томонидан забт этилган ёки кучсизлантириб қўйилган эди. Шундоқ ҳам бу ерда яшовчи халқлар у қадар кучли эмасдилар, чунки уларнинг ўзларига қарши тез-тез ҳужум қилиб турадиган кам сонли рус князлари дружиналарининг ҳужумларини қайтаришга ҳам қурблари етмасди.

Волгага етиб келган Субутой кўшиннинг бир қисми билан булғорлар ерини босиб олиш учун борди. Тез орада у булғорларнинг бош шаҳри (Булғор?)ни қўлга киритиб, талон-торож қилди. Бу орада Ботухон ўз ҳаракатини давом эттириб, қипчоқ, буртас, мокшан, мордва, черкас ерларини, яъни Каспий ва Азов денгизларидан Россиянинг ўша пайтдаги чегараларигача бўлган давлатларни босиб олди.

Хўш, Ботухон Русга ҳаракатни қаердан бошлаган? Йилномачиларимизнинг айтишларича, у рязанлик князлар билан Онузада музокаралар олиб борган. Лекин биз Онузанинг ўзи нима, давлатми, дарами, шаҳар ёки дарёми эканлигини ва қаерда жойлашганлигини билмаймиз. Агар йилномада тилга олинган Воронеж, олдинга юборилган рязанлик дружиналарнинг бир қисми унинг бўйида

позиция эгаллаши керак бўлган (Дон дарёсига чап тарафдан қуйилувчи ва ҳозирги Тамбов ва Воронеж губернияларидан оқиб ўтувчи) Воронеж дарёси бўлса, унда Онузани дарё жануби ёки шарқидан қидириш керак. Чунки дружина мўғуллардан Рязан князларини тўсиб туриши ва уларнинг илгор қисмлари ҳаракатини кузатиши кераклиги, шубҳасиз³⁷. У ҳолда Ботухон юқорида кўрсатилган халқлар устидан ғалаба қозонганидан кейин отларни яхшилаб боқиш ва Россияга қарши мўлжалланган урушга тайёргарлик кўриш учун рус ерларидаги Дон дарёси ирмоғи ёнига жойлашган бўлиши керак. Воронеж дарёси ёнида турган рязанлик қўшинлар тақдири нима бўлганлиги бизга номаълум. Уларнинг атиги бир қисми Рязанга чекиниб, князь Феодор Георгъевич ўлими ҳақидаги хабарни олиб келган бўлиши, эҳтимол. Шундан сўнг рязанлик князлар бирлашиб, ўз дружиналари билан мўғулларга қарши юрганлар. Жанг Рязан князлиги бўсағаларида бўлиб ўтди. Бу жанг шунчалик аянчли бўлганки, Кострома йилномаларининг бирида айтилишича, ғоят қаттиқ туриб қилинган мудофаадан сўнг жангчиларнинг биронтаси ҳам тирик қолмаган экан. Мўғуллар ўз кучларининг анчагина устунлиги ва душман хатоларидан фойдаланиб, уларни ҳар томондан ўраб олиб, ҳеч кимнинг чиқиб кетишига йўл қўймаган бўлишлари керак. Шундан сўнг улар князликларни талон-тороғ қилиш учун Пронск тарафга ўрмонлар ичидан юриб, 16 декабрда Рязанга етиб келишди. Мўғуллар Рязан атрофини қуршаб, ўққа тутишди ва тўхтовсиз қамал қилиб, 1237 йил 21 декабрь куни 6 кунлик қуришовдан сўнг шаҳарни қўлга киритишди³⁸.

Ботухон қишда жанг қилишни мўлжаллаб, бу ердан шимолий Россия томонга юрди. Қишда юриш қилишнинг сабаблари маълум: йилнинг

бошқа фаслларида юриш қилганда, мўғуллар ҳаракатини бизнинг ўрмонларимиз, ботқоқликлар, кўлмаклар, дарёлар, ўша пайтларда қўшинлар ҳаракати учун ноқулай бўлган йўлларнинг ёмон ҳолати мушкуллаштирган бўларди. Шу туфайли ҳам удел князликлари даврида ўзаро урушларнинг кўп қисми қиш пайтида бўлиб ўтади. Қиш пайтида ўрмондаги дарахтлар баргсиз бўлгани учун пистирма ва кўкқисдан қилинадиган ҳужумлар хавфидан қутулиш мумкин ва ўрмонда беркиниб олган душманни топиб, таъқиб қилиш осонроқ бўлади. Ботқоқликлар, кўлмаклар ва дарёлар қишда музлаб, тўшама йўл ва кўприклар қилиш ҳамда йўл тузатишлардан халос этарди. Ёзда йўллар кўп жойларда мудофаа учун қулай ва ҳар қадамда тўсиқларга эга бўлган узундан-узоқ тор йўлаклардан иборат бўларди. Қишда эса кенг дарё музликлари ва музлаган кўллар орқали ҳаракат қилиб, мўғуллар ёздаги каби йўл азобларига дучор бўлмасдилар. Мўғуллар қишда юриш қилаётганларига қарамай вақти-вақти билан ўрмон йўлларида учта арава (чаналар бўлиши ҳам, эҳтимол) ёнма-ён кета олиши мумкин бўлган масофани тозалаб боришга мажбур бўлдилар. Мақсади қўлга ўлжа киритиш бўлган кўчманчи халқлар қишда бўладиган юришни хуш кўришларининг яна бир сабаби, улар бу фаслда шаҳар, қишлоқ ва яйловларда тўпланган ўтроқ халқ бойликларини, яъни чорва моллар, дон, пичан ва бошқа тайёр нарсаларни топиб, уларга эга бўлишарди. Бундан ташқари, қиш пайтларида аҳолининг душмандан яшириниши ҳам мушкул бўларди. Қишда хандақлар қор билан тўлиб қолиши, деворни мустаҳкамлаш эса анча қийин бўлгани туфайли ҳужум қилиш ва шаҳарларни қўлга киритиш ҳам осонлашади. Боз устига, кўчманчи халқлар учун ёзги дам олиш аскарларнинг биздаги

қишловиға ўхшайди. Улар ёз пайтлари чўлга бориб, ўз отларини боқишлари ва янги босқичларга тайёрланишлари мумкин. Қишда эса бошқалар ҳисобига яшади, отларни ҳам қишки яйловда боқишдан кўра бировлар пичани, арпаси ва дони билан боқиш улар учун қулайроқдир.

Лекин нима учун Ботухон аввал шимолий Россияга, кейин эса унинг жанубига ҳужум қилишга аҳд қилган? Буни ҳам тушунтириш осон. Агарда у, аввало, жанубий Россияга ҳужум қилдиган бўлса, рус князлари ўз дружиналари билан шимолий Россияга чекинишлари табиий бўлиб, бу билан қўшин сони билан ҳам, жойлар хусусияти билан ҳам жанубдан кучлироқ бўлган шимол ҳимоячилар сонининг ортишига олиб келиши, бу эса, ўз навбатида, шимолни босиб олишни янада мушкуллаштириши мумкин эди. Воқеаларнинг бориши бизга шуни кўрсатадики, агарда Россиянинг мустақамланган шаҳарлари, айтайлик, Козелск сингари мардонавор ҳимояланиб, қамалга баҳоргача бардош бера олганларида, у ҳолда баҳорги қор эриши туфайли шимолий Россия ботқоқликлари ва ўрмонларида Ботухоннинг кўп сонли отлиқларининг ҳаракат қилиши қийинлашар, боз устига, бизнинг баҳор пайтида серсув бўладиган ўтларимиз чўлдаги қуруқ ем-хашакка ўрганган мўғулларнинг отлари учун зарарли бўлиши Ботухонни жуда қийин аҳволга солиб қўйиши мумкин эди. Ҳатто сувнинг ўзгариши ҳам кўпгина отлар учун зарарли бўлиши мумкин. Шунинг учун касаллик тарқаб, отларнинг ҳалок бўлиши турган гап эди. Отларсиз эса кўчманчи халқ қўшинлари руслар устидан катта устунликка эга бўла олмас эдилар. Мўғуллар орасида «ўз отини йўқотган мўғул нимага ҳам қодир» деган матаал бор. Мўғуллар отларсиз ўзларини шу қадар заиф ҳис этардилар.

Шимолий Россия қўшинларини ўзининг барча кучларини ишга солиб, мағлубиятга учратган Ботухон жанубий Россияни таянчсиз қолдирди, уни босиб олишни эса бўлинмалар ёрдамида амалга оширди. Киев остоналарида мўғулларнинг кўп сонли кучлари йиғилишига сабаб эса Ботухоннинг у ердан Венгрия ва Польшани забт этиш учун йўналганлигидадир.

Мўғуллар, шубҳасиз, Россия бирлашган тақдирда кучли бўлишини ва ҳар бир князлик билан алоҳида урушиб, тезлик билан ҳаракат қилиш натижасида уларни осонликча енгиш мумкинлигини тушунардилар. Аммо қандай хавфли душман билан юзма-юз турганларини билмасликлари мумкин бўлмаган князларнинг бу қадар сўқирликларини нима билан изоҳлаш мумкин? Улар ўз кучлари бирликда эканлигини тушунишлари керак эди, лекин князлардан ҳеч қайсиси бир-бирига ёрдам қўлини чўзмади. Балки мўғулларнинг айёрилик билан олиб борган сиёсатлари бизнинг князларимиз орасидаги келишмовчиликларни кучайтириб, кейин эса Ботухоннинг, биз қуйида кўрадиган, моҳирлик билан тез қилган ҳаракатлари уларнинг бирлашишига йўл қўймагандир? Ботухоннинг буюк ғалабаларини фақатгина унинг қўшинларининг сони кўпчилигига йўйиш керак эмас. Ксеркс, Дороти ва салбчиларнинг бундан-да кўп сонли қўшинлари ҳам ҳеч қандай фойда келтирмасдан ҳалок бўлганликларини тарих бизга кўрсатиб турибди. Доимий муваффақиятга доимо ўтқир фикр юрита олиш, ишига моҳирлик ва кучли ирода ҳамроҳ бўлади.

Мўғуллар Рязанни қўлга киритгандан сўнг Коломнага бордилар. У ерда русларни тор-мор қилиб, кейин Москвага қараб юрдилар. Улар Москвадаги омборларда сақланаётган молларни талон-торож қилиб, 1238 йил 3 февралда Владимирга етиб кел-

дилар. Демак, 21 декабрь (Рязанни қўлга киритиш вақти)дан ҳисоблайдиган бўлсак, Ботухон 43 кун деганда Владимирга етиб келган эди. Шунини айтиш керакки, эски Рязандан Коломна ва Москва орқали Владимиргача бўлган масофа 420 чақирим бўлиб, уни 28 кунда босиб ўтиш мумкин эди. Лойгарчилик бошланишдан аввал бой савдо шаҳарлари ҳисобланган Новгород ва Псковга етиб олиш учун шошилиши керак бўлган Ботухон икки ҳафталик вақтни нима сабабдан бой берди? Йилномачилар бу суствашилик ҳақида ҳеч нарса дейишмаган. Эҳтимол, уни йилномачилар қайд этмаган шаҳарларни қамал қилиш ёки мағлубиятдан қутулиб қолган рязанлик дружиналарни таъқиб қилиш учун ушлаб қолган бўлиши ва ниҳоят, Ботухон шимол тарафга узоқ юриш бошлашдан аввал бу вақтни Рязан князлигида озиқ-овқат тўплашга, уларни қишда ташиш учун эса ҳайдовчилар, чана, арава ва отларни йиғишга сарф қилган бўлиши мумкин. Бу ерда нима учун Ботухон Рязандан тўппа-тўғри Владимирга бормасдан, Москва орқали 160 чақиримлик айланма ҳаракат қилиб, бунга яна 10 кун сарф қилди, деган яна бир савол туғилади. Владимирни қўлга киритгандан сўнг у Коломна ва Москвани алоҳида қисмлар билан қўлга киритиб, талон-торож қилиши мумкин эди. Демак, бу ерда махсус мулоҳазалар кўзда тутилган бўлиши керак. Москвага бўлган ҳаракат, шубҳасиз, владимирлик дружиналарнинг Новгород ёки Псковга чекинишининг олдини олиш ва бу билан мўғуллар қароргоҳидан узоқдаги, ботқоқлик ва ўрмонлар билан тўсилган жанговар жумҳуриятларнинг кучайишига йўл қўймаслик ҳамда мағлубиятдан омон қолган владимирлик дружиналарни қириб ташлаш осон бўлиши учун қарама-қарши тарафга улоқтириб ташлаш мақсадида қилинган эди³⁹.

Владимирга етиб келган Ботухон буюк княз пойтахтда йўқлигини билди. 7 февраль куни ши-молий томондаги олтин дарвоза ва Клязма тараф-дан ялпи хужум қилиб, шаҳарни қўлга киритган Ботухон буюк князликни талон-торож қилиш учун бўлинмалар ажратганидан сўнг қисқа вақт да-вомида ундаги барча қалъаларни эгаллаб олиб, омон қолган владимирлик дружиналарга қарши қўққисдан хужум қилишга тайёргарлик кўрди.

Ўз қўшинларининг кучсизлигини сезган буюк княз Георгий олдинроқ Владимирдан чиқиб, Сити дарёси ёнида Россиянинг жанубидан мадад кучла-ри келишини кутиб турди. Бу позицияни эгаллаш, шубҳасиз, ўша давр мулоҳазаларига асосланган эди. У чекиниш йўлида мадад кутиб турган ўз қўшинларини озик-овқат билан таъминлай олиш мумкин бўлган, ўз дружинаси билан қулай ҳара-кат қила оладиган, сиқув ёки мағлубиятга учраган пайтда эса анча хавфсиз пункт ҳисобланган Нов-городга чекина олиши мумкин бўлган позицияни танлаши керак эди. Владимирдан Новгородга бо-радиган тўппа-тўғри ва энг яхши йўл Москва ва Твер орқали ўтарди. Мана шу йўлдаги позиция упи жанубий Россиядан кутилаётган мадад кучларига яқинлаштирарди. Шунинг учун Георгий Влади-мирдан Тверга юриши лозим эди. Лекин мўғуллар-нинг Москвага ҳаракат бошлани, кейин эса мўғул-лар кучсиз бўлинмасининг Торжокка юборилиши унинг кутилаётган мадад кучлари билан қўшили-ши учун мана шу йўл бўйлаб ҳаракат қилишига тўсқинлик қилди. Шунда Георгий Владимирдан Углич ва Бежецк орқали Новгородга борувчи ши-молий йўлдан кетишга мажбур бўлди. Сити дарёси яқинидаги позиция, Волга дарёси билан тўсилган (дарё бу мақсад учун фақат муз эригандагина хиз-мат қила олар эди) ва 1) Владимирдан Боровичи

орқали; 2) Вишний Волочок орқали; 3) Торжок орқали; 4) Осташков орқали Новгородга борувчи йўллар тутунда жойлашган эди. Буюк княз шароитга қараб Белозерск йўли ёки шу йўллардан бири орқали чекиниши мумкин эди. Новгородликларнинг булғорлар ва умуман, ҳозирги Россиянинг шимоли-шарқи билан савдо алоқалари ривожланган бўлганлиги туфайли бу йўллар бошқа йўлларга қараганда яхши аҳволда бўлган бўлиши керак. Маълумки, қаерда савдо ривожланган бўлса, у ерда озиқ-овқат билан таъминлаш масалалари ҳам яхши йўлга қўйилган бўлади. Владимир князининг позицияси Угличдан Бежецкка борувчи йўлдаги, ҳозирги Твер ва Ярослава губерниялари чегарасида бўлганлиги ҳақиқатга яқинроқ.

Ботухоннинг тезроқ ва моҳир ҳаракатлари Георгий ниятларини пучга чиқарди. Владимирдан Сити дарёсигача бўлган масофа 16 кунлик йўл. Владимирнинг қўлга киритилиши 7 февралда рўй берган, Сити дарёсидаги жанг эса 4 мартда бўлиб ўтди. Демак, мўғуллар уч ҳафтадан сал ошиқроқ вақт ичида бизнинг энг кучли князликларимиздан бирини қўлга киритишга, унинг мустаҳкамланган шаҳарларини таслим қилишга ва Сити дарёсига чиқиб олишга улгурдилар – нақадар ҳайратомуз тезкорлик! Қисмларга бўлинган Ботухон қўшинлари Владимир князликларини талон-торож қилиб бўлгач, Твер ва Ярослава орқали бирин-сирин ғарбга яқинлашиб борди. Улар Георгий эгаллаган позиция қанотини (ўнг қанотни бўлиши керак) жуда моҳирлик билан айланиб ўтдилар. Русларнинг разведка учун юборилган кичик бўлинмаси князга татарлар уларни айланиб ўтиб, яқинга келиб қолганлари ҳақида хабар берган. Буюк княз ўз дружиналарини жойлаштира бошлаган эди ҳамки, мўғуллар қанотда пайдо бўлиб, ҳужумга

Ўтдилар ва уларни батамом яксон қилдилар. Княз эгаллаган позициядан 20 чақирим шимолроқда Могилиця деган қишлоқ бор. У ерда ҳозирга қадар Сити дарёси бўйида татарлар томонидан русларнинг қирғин қилиниши ҳақидаги қайғули хотира сақланиб қолган. Буюк княз у ерларга улоқтириб ташланиб, таъқиб қилиниши натижасида дружинанинг қолдиқлари билан биргаликда ҳалок бўлган бўлиши, эҳтимол.

Бу жанг 4 мартда бўлиб ўтди. Торжок эса икки ҳафталик қамадан сўнг 5 мартда қўлга киритилди. Демак, Торжокни Сити дарёси ёнидаги жангда қатнашмаган махсус қисм қамаб қилган⁴⁰. Сити дарёсидан, тўғрироғи, Могилиця қишлоғидан Торжоккача 12 кунлик йўл. Шунинг учун Сити дарёсидан Торжокка мўғуллар 16 ёки 17 март куни кела олишлари мумкин эди ва бу ердан Новгородга ҳамма кучлари билан бу вақтдан олдин йўналишлари мумкин эмасди. Торжокдан Новгородгача тўғри йўл билан 20 га яқин манзилни босиб ўтиш керак. Мана шу йўл давомида Ботухон қор билан қопланган Валдай тоғлари водийларидан, лойгарчилик пайтларида эса жанговар жумҳуриятлар кўзи олдидан Бронниця ботқоқликларидан, Мста ва Волхов дарёларидаги кечув жойларидан ўтиб олиши керак эди. Агар бу йўналишда ҳаракат қилсалар, жанговар жумҳурият қўшинларига псковлик дружиналар ёрдамга келишлари мумкин эди.

Селигер йўли деб номланган бошқа йўл Осташков шаҳри (қишда Селигер кўли орқали) ва Эски Рус (қишда Илмен кўли орқали) томон йўналган эди. Ботухон иккинчи йўл орқали ҳаракат қилиб, икки жанговар жумҳурият алоқа қилиб турувчи йўл томон борди ва бу билан уларнинг кучларини бир-биридан ажратиб қўйди. Бу йўл давомида ва савдо-сотиқ ривожланган бу икки шаҳар ораси-

даги ерларда кўлаб аҳоли яшаган бўлиши, шунинг учун у ерларда озиқ-овқат кўп бўлган бўлиши керак. Гарчи бу йўл тўғри йўлдан олти манзила узоқроқ бўлса ҳам, мана шу сабаблар Ботухонни асосий кучлар ўтиши учун Селигер йўлини танлашга ундаган бўлиши, шубҳасиз. Лекин Ботухон ўз кучлари устунлигидан фойдаланиб, Торжокдан тўғри йўл бўйлаб Вишний Волочок, Вадай ва Крестцидан Новгородга бориш учун қисм ажратди. Йўлдаги ҳаракатнинг тезкорлигига қарамадан, бошланган лойгарчилик уни кейинги юришдан воз кечишга, Новгородга 200 чақирим қолганда ва Торжокдан 200 чақирим узоқлашганда, яъни 15 манзила ўтиб, орқага қайтишга мажбур этди. Шундай қилиб, Ботухон март ойининг охирида орқага қайтишга қарор қилди. Новгородга у апрель ойининг ўрталарида келишга улгурар, бу ерда эса баъзида март ойидан бошлабоқ кунлар илиб, дарё ва кўллارни қоплаган музлар эрий бошларди. Мўғуллар Рязандан юқорида кўрсатилган асосий йўналишлар бўйича юрилмаган қорли ерларда камида минг чақирим масофани босиб ўтдилар. Фақатгина чўлда яшовчи халқ чавандозлари бундай юришга дош бера олардилар ва эҳтимол, улар ҳам анчагина талафот кўрган бўлсалар керак. Улар олдида турган қийинчиликлар бундан кам эмасди: лойгарчилик, ўрмонлар, Новгород ботқоқликлари, жуда катта ва жанговар шаҳарни ишғол қилиш, Новгород атрофидаги дашт отлари истеъмола қилиши учун ярамайдиган серсув ўтлар ва ҳоказолар шулар жумласидандир. Отлиқлардан ташкил топган кўп сонли қўшинни узоқ давом этадиган қамаал пайтида озиқ-овқат билан таъминлаш ҳам катта қийинчиликлар туғдирарди. Новгородликлар ва псковликлар орасида ҳарбий истеъдодга эга одамнинг пайдо бўлиши, қатъийлик ва

мардик, шубҳасиз, Новгородни қамал қилишнинг бир неча ойларга чўзилиб кетишига сабаб бўлиши мумкин эди. Мўғулларнинг отлари нам ва ботқоқ ерлар, серсув ўт, чивин ва сўналар чақиши таъсирида касалланиб ўлиши натижасида Ботухон ўта оғир аҳволга тушиб қолиши мумкин эди. Ботухон ўзининг қандай хавф-хатар остида қолганигини Новгородга 200 чақирим қолганда, бошлаган ҳаракатини тўхтатиб, орқага қайтиш мажбур бўганида, савдо шаҳарлари ҳисобланган Новгород ва Псковдек бой ўлкани кўздан чиқариб, ўз қисмларини орқага қайтарганидаёқ тушунган бўлиши керак. Балки ўша даврдаги бой савдо шаҳарларидан бири бўлган Смоленск ҳам шу сабабларга кўра омон қолгандир?

Йилномада Ботухон «Игнач хочи» («Игнач крестъ») деб номланган ердан қайтиб кетди, дейилган. Бу жой қаерда? Агар у Селигер йўли орқали юрса, унда Селигер кўли музликларидан ўтиши, кейин эса Поли дарёсига қайтиши керак бўлар эди; бунинг сабаби дарё музликларидан юриш тор ўрмон йўлларида юришдан осонроқлигидадир. Демак, бу жойни Поли дарёси бўйларидан қидириш керак. Новгороддан 190 чақирим узоқликда, Поли дарёсининг ўнг қирғоқларида Игнатци қишлоғи жойлашган. Новгородга яқинроқ жойда эса Спасское ва Богородицкое қишлоқлари бор. Мўғулларнинг асосий кучлари қайтиб кетган жойлар шу ерлар эмасмикан? Волочок ва Валдай томон йўналувчи тўғри йўлда эса мўғулларнинг бурилиш жойи уларнинг илғор қисмлари етиб боришга улашган Крестци бўлиши мумкин. Ботухоннинг орқага қайтиб кетиши йилномачиларимиз томонидан аниқ ёритилмаган. Козелск шаҳрининг олти ҳафта давомида қамал қилиниши сабабли бизга маълум бўлишича, у шу шаҳар томонга юриб, ке-

йин эса Дон дарёсининг ирмоқлари ва қуйи томонларидаги қипчоқлар ерларига йўл олган.

Мана шу юриш пайтида Ботухон қўлаб отларидан айрилган бўлиши керак. Чунки у Киевга, ундан эса ғарбга қилган шиддатли ҳаракатини фақат 2 йилдан сўнггина амалга ошира олди. У шимолий Россияни босиб олишни бир неча ойда амалга ошира олган бир пайтда шимолий князликларга қараганда камроқ ўрмон ва ботқоқликлари бўлган жанубий князликни босиб олиш учун узоқ вақт ушланиб қолиши мумкин эмас эди. Бирор-бир шаҳар узоқ вақт қамалда қолган тақдирда бизнинг йилномачиларимиз бу ҳақда, албатта, тўхталиб ўтган бўлардилар. Бу ердаги ҳамма аҳоли катта қаршилик кўрсатолмай мўғуллар қилгичдан ҳалок бўлган бўлса керак. Чунки жанубий князликларнинг ҳатто босиб олиниш вақти ҳам аниқ эмас. Масалан, Курск ва Северск князликларининг босиб олиниши ҳақида йилномаларда бир оғиз ҳам сўз йўқ. Жанубий Россиянинг кучли шаҳарларидан бири бўлган, удел князлари олиб борган урушларда муҳим роль ўйнаган ва ўз фуқароларининг жасурлиги билан ажралиб турган Чернигов шаҳрининг олиниши ҳам ёзиб қолдирилмаган. Бизга фақатгина мўғуллар уни қамал қилган пайтларида узоқ масофадан (150 сажен бўлиши, эҳтимол) шаҳарга тўртта одам базўр кўтара оладиган тошларни отганлари маълум. Чернигов атрофида тошлар йўқ, шунинг учун мўғуллар бу тошларни узоқлардан олиб келган бўлишлари ёки Хитойдаги хуннларнинг жанубий пойтахти Бян шаҳрини қамал қилишда ишлатганлари сингари, тегирмон тошларини бўлакларга бўлиб отган бўлишлари мумкин.

Воқеаларнинг боришига қараб, Ботухон аввал дашт ерлар билан юрган, кейин Переяславга махсус қисм юбориб, Глухов ва Черниговга, у ердан эса Киевга йўналган дейишимиз мумкин.

Россиянинг бу жанубий пойтахтини олиш вақти ҳам аниқланмаган. Фақатгина у 1240 йил Никола кунда олингани айтиб ўтилган. Лекин қайси Никола кунда – 9 майда ёки 6 декабрда эканлиги маълум эмас. Агар Киев 9 майда олинган бўлса, унда унинг қамал қилиниши, демак, Днепрдан ўтиб олиш ҳам анча аввал бошланган бўлиши керак. Унда мўғуллар қамални бошлаш учун Днепр дарёсидан эрувгарчилик ва тошқин пайтида ўтишлари лозим эди. Мўғуллар қандай қилиб Днепр сингари катта дарёдан тошқин пайтида Киев остонасида турган кўп минглаб юклатилган туя ва араваларини олиб ўтганлар? Йилномачиларнинг айтишича, Киев остонасида ҳаракат қилаётган араваларнинг фирчиллаши, отларнинг кишнаши ва туяларнинг бўкиришидан Киев шаҳри ичкарасидаги икки одам ўртасида бўлаётган гапни ҳам эшитиб бўлмас эди.

Ботухоннинг қипчоқлар ерига ва Россияга қилган юришлари мўғулларнинг Кавказ тоғлари жанубида яшовчи халқларга қарши қилган юришлари билан бир пайтда бошланган эди. Бундан мақсад Ботухоннинг шу тоғларнинг шимолида яшовчи халқларнинг бўйсундирилишини осонлаштириш бўлиши, эҳтимол.

Мўғуллар 1235 йилда жанговар Ганжа шаҳрини қўлга киритдилар. 1236 йил Муғон чўлларида ҳаракат бошлаган мўғуллар саркардаси Чормағун* Гуржистон, Арманистон ва Албанияни (?) вайрон қилди. 1238 йили эса мўғуллар Қура ва Арах дарёлари оралигидаги ерларни забт этиб, Тифлис ва бошқа шаҳарларни, 1239 йили эса Қарс ва Арманистоннинг собиқ пойтахти Ани шаҳрини қўлга киритганларидан сўнг Муғон чўлларига қайтиб кетдилар. Гарчи бу босқинлар Ботухон иштирокисиз амалга оширилган бўлса ҳам, лекин унинг

* Асл матнда: «Тормағун» (масъул муҳарр.).

таъсири Кавказ тоғлари ортигача етиб келган эди. Масалан, мўғуллар Гуржистонни талон-торож қилаётган пайтларида Имеретиядаги чиқиб бўлмас қалъа Узанетга (?) жойлашиб олган Гуржистон маликаси Рузутана Ботухон талабига кўра таслим бўлмаган бўлса ҳам, унга ўз ўғлини гаровга юбориб, Гуржистонда жанг олиб бораётган мўғуллар зулмидан ҳимоя қилишни сўрайди. Кейинчалик, 1246 йили Ботухон таъсири сабабли Рузутананинг ўғли Довуд Қўюқдан Имеретия, Мингрелия ва Абхазияга ҳокимлик қилиши ҳақида ёрлиқ олади.

Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, йилномачиларимизнинг Ботухон босқинлари ҳақида қолдириб кетган маълумотлари тўлиқ ва аниқ эмас, бошқа манбалар тўлдириш ва танқидий тақризни талаб этади. Мўғуллар босқинидан даҳшатга тушган ва ўз ҳаётларидан умидлари бўлмаган замондошлар бу бахтиқаро давр воқеаларини ўз авлодларига ёзиб қолдириб кетиш ҳақида кўп қайғура олмаганлар.

Вулқонлар отилиб чиқиши, zilзилалар ва бўронлар пайтида, яъни ҳамма нарса вайрон бўлиб, ҳалок бўлаётган пайтда энг ақлли ва кузатувчан одамлар ҳам эсанкираб қолиб, фақатгина ўз жонларини сақлаш ҳақида ўйлашлари, бўлиб ўтаётган воқеалар ҳақида далиллар тўплаб, ўз авлодларига ёзиб қолдириб кетиш ҳақида қайғуролмасликлари табиий. Шунинг учун йилномачилар то мўғуллар ваҳшати йўқолиб, хавфсизроқ вақтлар келгунгача ва монастырлар ҳимоя ёрлиқларини олгунларича ўз йилномаларини ёзишни вақтинчалик тўхтатиб қўйганликларига шубҳа йўқ. Шу сабабли йилномаларда ёзилган бу даврга оид маълумотларнинг бир қисми кейинчалик, воқеалар гувоҳи бўлмаган одамлар томонидан ҳимоя қилиб берилиши орқали ёзиб олинган бўлиши керак.

Ботухон босқинлари замонида яшаган бирон-бир кимса ҳали ҳеч ким ваҳшатлардан ўзига кела олмаган, мўғуллардан на шаҳар деворлари ортига, на монастирлар хужраларига, на ўрмонлар ва на ботқоқликлар тўсиб турган даштларга қочиб қутулиб бўлмаган, князлар ва боярлар хонларнинг қудратига бўйсунishi учун уларнинг ўрдасига қатнаган ва улардан шафқат тилаб, қошида тиз чўккан, бир-бирига қарши ифволар ва фитналар уюштирган, руҳонийлар эса хонлар, уларнинг маликалари, фарзандлари ҳамда қабилалари учун ибодат қилишга мажбур бўлган бир замонда ҳар бир сатрда «Худосиз татарлар, диёнатсиз шоҳ Ботухон» каби жумлааларни битишга ботина олармиди? Менинг ўйлашимча, бундай ифодалар ва бу билан бирга кўплаб чалқаш ҳикоялар Россияни манфур мўғуллар зулмидан озод қилишга умид пайдо бўлган ва шу мақсадни амалга ошириш учун халқ онгига таъсир қилиб, ўз эзувчиларига қарши ўч олиш истагини кўзгатиш лозим бўлган пайтдагина ёзилган бўлиши керак. Шунинг учун митрополит Алексей, игумен Сергей, Дмитрий Донской ва бошқалар таъсирида мана шу мақсадда ёзилган йилномалар монастирларга ва ўқиш учун замондошларга тарқатилган бўлиши, эҳтимол.

Ботухоннинг Россияга қилган юриши баёнининг сўнггида шунини айтмоқчиманки, Ўролдан Донгача бўлган чўлларда кўчиб яшаш мақсадида келган мўғуллар учун Россияни босиб олиш ёки заифлаштириш зарурий бир ҳол эди. Бошқа халқлардан кенг ва ўтиб бўлмас чўллар воситасида ажратилмаган кўчманчи халқларнинг мудофаа кучлари заиф бўлади. Ўтроқ халқларга қараганда кўчманчи халқлар учун кучли давлатлардан узокроқда бўлиш ва ўтиб бўлмас чўллар билан ўраб олиниш муҳимроқдир. Ўтроқ халқлар ўз ҳи-

моялари учун ҳимоя чизиқлари, қалъалар қуриб, чегарада маълум сонли қўшинлар ушлаб туришадди. Кўчманчи халқлар эса бунга қарама-қарши ўлароқ ўз мудофааларини кучайтириш мақсадида ўзларини кенг, сувсиз ва ўтиб бўлмас чўллар ҳамда эпчил соқчилик хизмати воситасида таъминлашга ҳаракат қилишади. Бу улар учун энг яхши мудофаадир. Шундай қилиб, ўзининг кўчиб яшаши учун Ўролнинг қуйи қисмидан Днепр ва Дунайгача бўлган ерларни танлаган Ботухон Россия, Польша ва Венгрияни асоратга солиш ёки анчагина кучсизлантиришни лозим топди. Кейинчалик шуни кўрамизки, Галиция князи Даниел мўғуллар асоратидан халос бўлиш учун чоралар қидирди, иттифоқлар тузган ва шаҳарларни мустаҳкамлашни бошлаган пайтда, ундан итоат этишни талаб қилган мўғуллар князлик чегараларида пайдо бўлишлари билан шаҳар девори ва бошқа мудофаа иншоотларини бузиб ташлашни биринчи шарт сифатида қўйганлар. Бундан ташқари, мўғуллар ўзларидан дашт отларини сотиб олишни тақиқлаб қўйишди. Бунинг боиси, узоқ чўл сафарларига, сувсизлик ва ем-хашак етишмаслигига фақатгина шу отлар бардош бера олар, фақатгина шу отлар ёрдамида мўғуллар учун хавфли бўлган қиш пайтларида чўлга ҳужум қилиш мумкин эди.

Мўғуллар уруш нималигини яхши билишар, ўз ёнларида кучли давлатлар бўлишини истамас, Россия, Польша ва Венгрияни босиб олиш учун керагидан ортиқ даражада кучли эдилар. Ботухон Россияни тор-мор қилиб, халқларда қўрқув ҳиссини кучайтирганидан сўнг энди Волга ва Дон атрофидаги чўлларда хотиржам кўчиб юриш ва рус князларидан тўлиқ итоат этишни талаб қилишни мумкин эди.

**БОТУХОННИНГ ПОЛЬША, СИЛЕЗИЯ,
МОРАВИЯ ВА ВЕНГРИЯГА ЮРИШЛАРИ
(1240 – 1241 ЙИЛЛАР)**

Киевни қамал қилиш пайтида Ботухон ортиқча кучларга эга бўлгани туфайли Галиция ва Польшани талон-торож қилиш учун қисмлар юборди. Бу қисмларнинг бири 1240 йилнинг қишида Люблингача бўлган ерларни талаб, катта ўлжа билан Галиция орқали қайтиб келди, бошқа қисмлар эса ҳеч қандай қаршиликларсиз Польшага қараб ҳаракат қилиб, музлаган Висла дарёсидан ўтиб, Сандомирни талон-торож қилгандан сўнг Краков томонга қараб йўналдилар. Улар 1241 йил масиҳийлар рўзасининг бошларида жуда кўп асирлар ва ўлжа билан қайтаётганларида, краковлик ҳарбий саркарда Владимир бехосдан ҳужум қиладди ва уларни мағлубиятга учратиб, асир олинган ва жанг пайтида ўрмонга қочиб улгурган ватандошларини озод қилишга муваффақ бўлди.

Деярли шу пайтда Ботухон Польша ва Венгрияни босиб олиш учун ўз кучлари билан ҳаракат бошлади. У ўз қўшинларини тўрт қисмга бўлиб, бир қисмини яна Польшага, бошқасини Силезия ва Моравияга, учинчи – энг кучлисини ўзи бошқариб, Галиция орқали Венгрияга ва тўртинчисини Трансильвания орқали Венгрияга йўлади. Биринчи ва иккинчи қисм Польшадаги Сандомирга Пета (Д'Оссоннинг фикрича Бойдор) бошчилигида ҳаракат қилиб, у ерда икки қисмга бўлинди. Биринчи қисм Сандомирни талашни бошлади, иккинчиси эса Ленчица тарафга йўл олди. Сандомир ва Краков палатинати дворянлари қўшин ташкил этиб, Сандомир палатинатини талон-торож қилган мўғулларга ҳужум қилдилар. 18 мартда Шидлов яқинида поляклар тор-мор бўлиб, аҳолининг

кўп қисми ўрмонларга, Карпат тоғларига, Венгрия ва Германияга қочиб кетди. Мўғуллар Краковни эгаллаб, унга ўт қўйдилар, сўнгра Одер дарёсини баъзилари кемаларда, баъзилари сузиб кечиб ўтиб, Бреславга қараб юрдилар. Силезиянинг пойтахти бўлган бу шаҳарга аҳолининг ўзи ўт қўйиб, ўзлари шаҳар қўрғонига яшириндилар. Мўғуллар қўрғон деворлари олдида бир неча кун уриниб, уни оломай Ленчицага кетаётган қўшин билан бирлашиш учун йўл олдилар. Уларга қўшилиб, Лигниц томон юрдилар ва у ерда Силезия герцоги Ҳенрих бошчилигидаги немис салбчилари, силезияликлар, тевтон ордени рицарлари ҳамда поляклардан иборат 30 минг кишилик лашкарга дуч келдилар. 1241 йилнинг 9 апрелида Лигниц яқинида жанг бўлиб ўтди. Салбчилар мўғулларнинг атайлаб чекинаётган авонгорига биринчи бўлиб ҳужум қилдилар. Қўпол қуроланган бу пиёдалар асосий қўшиндан узоқлашганидан сўнг мўғуллар уларни қуршаб олишди ва ўқ ёрдириб, қириб ташлашди. Салбчиларга мадад учун бораётган қолган икки поляк ва силезияликлар отряди қочишга мажбур бўлди. Тевтон ордени рицарлари жангни давом эттиришга уриниб кўрдилар, аммо бой берилган жангни тиклаш учун кучлари камлик қилди ва бирлашган христиан армияси катта талафот кўрди. Лигниц атрофларини вайрон қилган мўғуллар Ратиборга қараб юриб, у ердан Моравияга бостириб кирдилар ва Богемиягача бўлган ерлар аҳолисини қиличдан ўтказиб, уйларига ўт қўйдилар. Богемиянинг қироли Венцеслав Моравияни ҳимоя қилишга ўзининг стериберглик Ярослав исми жасур боярини юбориб, мўғуллар билан очиқ майдонда жангга кирмай, Олмюц ва Брюн шаҳарларини ҳимоя қилишни буюрди. Ярослав Брюнда бир оз қўшин тўплашга муваффақ бўлди. Уларнинг бир

қисмини Брюн гарнизонида қолдириб, ўзи 5 минг кишилик пиеда ва 500 кишилик отликлар билан Олмюцга қараб йўл олди. Мўғуллар бу шаҳарга яқинлашиб қолган эдилар. У эндигина шаҳарга кириши билан душман қўшинларининг илгор қисмлари яқинлашиб кела бошлади. Кечаси ёқилган ва узоқларга чўзилган гулханлар душман қўшини етиб келганидан далолат берди. Учинчи кун душман қўшинлари Олмюц атрофида тўпланиб, уни ўраб олдилар. Аммо 12 минг кишилик гарнизонга эга бўлган бу шаҳарни ялпи ҳужум билан олишга ботина олмаган мўғуллар тез-тез ҳужум қилиш ва девор орқасидан кўринганларга ўқ отиб туриш билангина чегараландилар. Улар шундай маҳорат билан ўқ узар эдиларки, девор ортидан кўринган одамга бир вақтнинг ўзида бир нечта ўқ санчиларди. Мўғулларнинг мерганлик маҳоратидан ҳайратга тушган қамалдагилар девор орқасидан атайлаб тўнкаларни кўтаришганда, улар дарҳол ўқлар билан қопланиб қоларди. Баъзан қамалдагиларни кўрқитиш учун мўғуллар бирваракайига шунчалик кўп ўқ отар эдиларки, бу ўқлар шаҳар осмонини булутдек қоплаб, шаҳарга худди дўлдай ёғилар эди. Мўғуллар ўз одатларига кўра, гарнизонни ҳийла билан текисликка олиб чиқишга уриндилар, аммо тажрибали Ярослав алдовга учмади. Мўғуллар ўқларга ёнувчи воситалар жойлаб отиш натижасида монастыр ва шаҳарга туташган қишлоқни ёқиб юбордилар. Бундай ўқлар иморатнинг ёғоч томларига санчилиб, ёнғин чиқарар, шамол ёнғинни тарқатиб, кучайтирар, ўтни ўчирмоқчи бўлганларни мўғуллар ўққа тутардилар. Ёнаётган монастыр ичида бўлган аскарлар тириклайин ёниб кетиш хавфи туғилган пайтда душманга ташландилар ва қўлда қурол билан ҳалок бўлдилар. Мўғуллар уларнинг бошларини кесиб, отнинг думига боғлаб,

гарнизоннинг қонини қайнатиш учун шаҳар атрофида судраб юрдилар. Бу ваҳшийликни кўрган Олмюц ҳимоячилари ватандошлари учун ўч олиш мақсадида ташқарига чиқишни зўр бериб талаб қилдилар. Ярослав уларни бу хавфли фикрдан қайтариш ва ўз ҳукмида тутиб туриш учун ўзининг бутун раҳбарлик иқтидорини ишга солишга мажбур бўлди.

✱ Пета қўшинларининг кичик бир қисми Олмюц яқинида туриб, қолган қисмлари Моравияни талаётган пайтда Ярослав душман қароргоҳида ҳушёрликнинг бўшашганини сезиб, қўққисдан ҳужум қилишга журъат қилди. 24 июнь куни мўғуллар мудофаа чораларини кўришга уағурмасларидан Ярослав уларга қўққисдан ҳужум қилди. Мўғуллар лашкарбошларидан бири жанг вақтида ҳалок бўлди. Эртасига улар айюҳаннос солиб, ўз бошлиқлари учун аза тутиб, унинг ўчи учун барча асирларни қурбон қилдилар, кейин эса Ботухон билан қўшилиш учун Венгрия томон йўналдилар.

Пета Польша, Силезия ва Моравияни талаб юрганида, Ботухоннинг ўзи Венгрияга бостириб кирди. 1240 йилдаёқ, яъни Ботухон ҳали жанубий Россия ва Польшани вайрон қилиб юрган пайтда Галиция князи Даниел венгер қироли Бэлани мўғулларга қарши барча кучларни бирлаштиришга ундаган эди. Бэла эса даҳшатли душманнинг яқинлашаётганидан ташвишга тушган бўлса ҳам, кучли чоралар кўрмади, фақатгина бир нечта аскарларни юбориб, Карпат тоғ йўлларини тоғдан кесиб олинган харсанглар билан тўсишни буюрди. Кейинги йили рўзада мўғуллар унинг ерларига бостириб келаётгани хабарини эшитгач, дворянлар ва руҳонийлар билан мудофаа чоралари ҳақида келишиб олиш учун Будада сейм чақирди. Қисман Бэланинг ўзбошимчалиги ва уқувсизлиги-

дан, қисман эса Венгрияга мўғуллар таъқибидан қочиб келган ҳамда кўчиб келиш пайтида тартиб-сизликлар чиқариб, аҳолига катта зиён етказган 40 минг атрофидаги оиладан иборат қипчоқларни, уларнинг хони Қутон билан биргаликда қабул қилганидан норози бўлган дворянлар Бэланинг таклифларини ёқтирмайгина қабул қилдилар. Сеймдагилар ҳали тортишаётган бир пайтда Карпат тоғларидаги ўтиш йўлларини қўриқлаётган қўшинни тор-мор қилган Ботухон 1241 йилнинг 12 мартада «Рус дарвозалари» деб аталадиган Мунқоч ва Ўнгардаги тоғ йўллари орқали Венгрияга бостириб кирди. Бу ҳақда хабар топган Бэла сеймни тарқатиб юборди ва дворянларни бирлашиш учун тезроқ етиб келишга чақириб, қипчоқларга эса дарҳол юриш бошлашни буюрди. Ўзи эса Альба (Штульвейсенбург) ва Стригони (Гран)да турган қўшинларини тўплаб, Будада Дунайдан кечиб ўтди ва қўшинлар етиб келишини пойлаб, Пештда тўхтади, оиласини эса Австрия ерларига жўнатиб юборди. Июннинг охири ёки июлнинг бошларида Моравияда Венгрияга «Венгер дарвозаси» деб аталувчи Карпат тоғ йўлидан (Яблунка бўлиши керак) Пета бостириб кирди. Шу пайтнинг ўзида Молдавиядан Венгрияга Субутой ва Қаданлар ҳам бостириб киришди.

Ботухон учраган одамларни қиличдан ўтказиб, шаҳар ва қишлоқларга ўт қўйиб, шиддат билан Пешт томонга йўналди. Мана шу ҳаракати билан Ботухон венгерларга ўз кучларини бир ерга тўплашларига халақит берди. Ботухон шаҳардан ярим манзил берида тўхтаб, қисмларини шаҳар атрофини шип-шийдам қилиш учун юборди. Шу вақтнинг ўзида унинг енгил отлиқлари душманни очиқ ерга олиб чиқиш ниятида шаҳар томон от чоптирдилар. Қирол шаҳардан чиқишни ман этди.

Аммо учинчи кунни мўғуллар одатдаги ўз манёврларини такрорлаганларида бунга чидай олмаган Колочск архиепископи Уголан қиролни бағритошликда айблаб, буйруққа бўйсунмай бир қисм лашкар билан ўзи жангга отланди. Мўғуллар аста-секин ботқоқлик томон чекиниб, уни кечиб ўтдилар. Уголан уларни таъқиб қилиб борди. Аммо унинг оғир қуролланган аскарлари ботқоқликда енгил ҳаракат қила олмай қолдилар. Шунда мўғуллар уларни ўраб олиб, ўқ ёғдириб, қириб ташладилар. Уголаннинг ўзи базўр қутулиб қолди. Шунга қарамай, Уголан қиролни шаҳардан чиқиб жанг қилишга қистайверди. Лекин Бэла бу қистовларга кўнмади. Мўғуллар турли томонларга қисмлар юбориб, ўлкани вайрон қилишни давом эттиравердилар. Тўплаган қўшинлари билан Пештга кетаётган Вардейн епископи мўғул бўлинмаларидан бири талаб олинган бойликлар билан қайтаётганини билиб қолиб, бойликларини тортиб олиш ниятида уларнинг кетидан борди. Аммо мўғуллар томонидан қўйилган пистирмага тушиб қолиб, қўшинлари тор-мор қилинди, ўзи эса зўрға омон қолиб, Вардейнга қочиб борди. У ерда яна куч тўплашга эришиб, тагин Пешт томон ҳаракат қилди.

Ботухон икки ой Пешт атрофида турганидан кейин келган йўли орқали орқага қайта бошлади. Шунда Бэла ўз қўшинлари билан мўғуллар келаётган йўл қаршисидаги Саё дарёси соҳилида тўхтаб, минг кишилик қўшинга шу яқиндаги кўприкни қўриқлашни буюрди. Венгерлар бу ерни кенг ва ботқоқли дарёнинг Ботухон қўшинлари кечиб ўта оладиган бирдан-бир жой деб билдилар. Ботухон қўшинлари ўша дарёнинг бошқа қирғоғида, венгерлардан 5 мил узоқликдаги ботқоқликка туташ бўлган водийда, хатога йўл қўйган душманга ҳужум қилиш мақсадида жойлашиб олдилар. Кеча-

си мўғулларнинг бир қисми Саё дарёсини кечиб ўтдилар, бир қисми эса кўприкни қўриқлаётган венгерларни 7 та катапультадан ўққа тутиб, қувиб юбориб, кўприк орқали тутиб олдилар ва эрта тонгда душман қароргоҳини ўраб олиб, шиддат билан ўққа тутдилар. Бехосдан қилинган ҳужумдан ва қуршовда қолганларини кўрган венгерлар саросимага тушдилар. Бошлиқлар нима қилишларини билмай, ўзларини йўқотиб қўйганлари оқибатида қароргоҳда бесаранжомлик бошланди. Қиролнинг укаси герцог Коломан, Уголан ва сарой рицарлари бошлиғигина мўғулларга ҳужум қилишга журъат қилдилар. Лекин уларнинг икки маротаба қилган ҳужумлари ўзларига жуда катта талафот келтирди. Бунинг натижасида қиролнинг ундови ҳам, Уголаннинг жасурлиги ҳам венгерларни қароргоҳидан чиқиб, жанг қилишга кўндира олмади. Бесаранжомлик тушгача давом этди. Ниҳоят, Коломан яна ҳужумга ўтди. Лекин у мардларча жанг қилаётган бир пайтда венгерларнинг кўпчилиги ўз истеҳкомларини ташлаб қоча бошладилар. Мўғуллар уларга ўқ узмай ўтказиб юборавердилар. Буни кўрган бошқа жангчилар қутулишнинг бирдан-бир чораси қочиб деб ўйлаб, олдингилар кетидан қочиб тушдилар. Қароргоҳдаги чодирлар бир-бирига яқин қўйилгани, улар орасида йўлакларнинг тор бўлганлиги қочиб чиқишда у ерда тартибсизлик бошланишига олиб келди. Аскарлари қочаётганини кўрган Бэла ҳам қароргоҳдан чиқиб кетди. Мўғуллар қароргоҳдан чиқиб кетган венгерлар орқасидан ўқ узмай кузатиб бордилар, аммо уларнинг тарқаб кетишларига ҳам йўл қўймадилар. Кейин эса уларнинг ҳолдан тойганларини кўриб, бир ҳамлада янчиб ташладилар. Шу жанг пайтида венгер армиясининг катта қисми қирилиб кетди.

Қирол ўз отининг чопқирлиги туфайлигина жонини сақлаб қолишга эришди.

Мўғуллар ўлжаларни қўлга туширганларида қироллик муҳрини топиб олдилар ва халойиқни осонликча қуролсизлаштириш ҳамда қириб ташлаш учун ёвуз ҳийла ўйлаб топдилар. Ботухон саводхон асирлар топтириб, уларга қирол номидан ҳукмдорлар ва халққа қуйидаги мазмунда эълон ёздирди: «Бу итларнинг қаҳру зулмидан кўрқманг ва ўз хонадонингизни ташлаб кетманг. Гарчи биз бехосдан бўлган ҳужум туфайли қароргоҳни ташлаб кетишга мажбур бўлган бўлсак ҳам, Худонинг кўмаги билан тез орада қўлга қурол олишимизга умид қиламиз. Сизлар фақат Худога сажда қилинглар, токи уа бизга душманни тор-мор этишда мадакор бўлгай».

Жуда кўп венгерлар бу ҳийлага ишониб, мудофаа учун ҳеч қандай чоралар кўрмадилар, ўз уйларида ўтириб, ёлгоннинг қурбони бўлдилар.

Ғалабадан сўнг мўғуллар Пештга юриш қилиб, уни ялпи ҳужум билан қўлга киритдилар, аҳолисини қириб ташлаб, шаҳарнинг кулини кўкка совурдилар.

Юқорида Қадан ва Субутой Венгрияга Молдавиядан, Трансилвания орқали Бургос тоғ йўли билан кирганлигини айтиб ўтган эдик. Ўрмон орадаб уч кун юргач, улар бой Рудин шаҳри олдидан чиқиб қолдилар. Шаҳар аҳолиси шаҳардан чиқиб, мўғулларга қарши ҳужум қилди. Қадан сохта чекиниш усулини қўлади. Аммо тантана билан шаҳарга қайтган аҳоли мўғулларни ҳайдаб юборишдек буюк ғалабани нишонлаб, ичкиликка берилганида, мўғуллар деярли ҳеч қандай қаршиликсиз шаҳарга кириб келдилар ва уни вайрон қилдилар. Шундан сўнг улар тоғ ва ўрмонлардан ўтиб, Вардейн томон

Йўл олдилар. Бу шаҳар Венгриядаги энг муҳим шаҳарлардан бири эди. Бу ерда кўплаб аҳоли бойликлари билан яшириниб олган эди. Мўғуллар бу шаҳарни қийинчиликсиз қўлга киритиб, унга ўт қўйдилар. Кенг хандаги ва миноралари бўлган, қалин девор билан ўралган шаҳар қалъасини олиш учун эса 5 мил нарига бориб яшириниб турдилар. Бир неча кундан сўнг аҳоли душманни кетди деб ўйлаб, ёнмай қолган уйларга қайта бошладилар. Мўғуллар бундан хабар топиб, қўққисдан шаҳарга бостириб бордилар ва қалъага қочиб яширинишга улгурмаган аҳолини қириб ташлаб, қалъани қамал қилдилар. Улар қалъани 7 та баллист билан кеча-кундуз ўққа тутиб, қалъа деворининг қайта тикланган ва ҳали қотиб улгурмаган еридан тешик ҳосил қилишга муваффақ бўлдилар. Ўша ердан ялпи ҳужум қилиб, ҳаммани қириб ташладилар. Улар кетгандан сўнг ўрмонларда беркиниб олган аҳоли овқат излаб, у ерлардан чиқди. Пинҳона кузатиб турган мўғуллар қўққисдан ҳужум қилиб, уларни ҳам қириб ташладилар. Мўғуллар Вардейнга яқин ерларни вайрон қилиб бўлгач, Пере (?) шаҳрини венгер, рус, қипчоқ асирлари ва қисман мўғул аскарларидан ташкил топган қисм билан қамал қилдилар. Улар жангга, аввало, венгерларни, улар қирилиб бўлгач, русларни, сўнгра қипчоқларни юбориб, ўзлари уларнинг қирилишини ҳузур қилиб, кулиб кузатиб турдилар, қочишга уринганларини эса ўша заҳоти ўлдирдилар. Шаҳар бир ҳафталик тўхтовсиз ҳужумлардан сўнг ишғол қилиниб, аҳолиси қириб ташланди. Шундан сўнг от, чорва моллари ва бошқа нарсалар кўринишидаги катта ўлжани қўлга киритган мўғуллар шип-шийдам қилинган давлатнинг марказида яшаш учун жойлашиб олдилар. Лекин аҳолининг бир қисми тоғ ва ўрмонларда яширинган эди. Мўғуллар баъзи

асирларни қўйиб юбориб, уларга агар аҳоли улар тайин этган вақтгача уйларига қайтиб келсалар, афв этажакаларини тайинлашди. Бу ваъдаларга ишонган ва очликдан ўлаётган аҳолининг қўтчилиги ўз уйларига қайтиб келдилар. Мўғуллар улар устидан назорат ўрнатиб, пишиб етилган буғдойни ўриб олгунларича қўйиб бердилар, кейин эса аҳолини белгиланган жойга тўплаб, барчасини қириб ташладилар. Бу ваҳшийлар ўзлари хавфсираган кучлироқ давлатлар аҳолисини шу тарзда мунтазам равишда қириб турардилар.

Ёз ва кузнинг бир қисмини улар, асосан, бекорчиликда, отларни боқиш билан ўтказдилар ва баъзи пайтлардагина талон-торож учун қисмлар юбориб турдилар. Шундай қисмлардан бири Австриянинг Вена шаҳри яқинидаги Нейштадгача етиб борди. 1242 йилнинг қиши шундай совуқ келдики, натижада Дунай яхлаб қолди. Мўғуллар бундан фойдаланиб, дарёнинг нариги қирғоғига ўтмоқчи бўлдилар. Улар муз устидан қўшинни олиб ўтиш мумкинми ёки йўқлигини текшириш учун қирғоқда бир нечта от ва қорамолларни қолдириб, нари кетдилар. Уч кундан сўнг венгерлар душманни чекинган деб ўйлаб, соҳилда қолдириб кетилган қорамол ва отларни ўз ерларига ҳайдаб кетдилар. Шунда мўғуллар ҳам Дунайни кечиб ўтиб, аввало, Венгриянинг энг катта шаҳарларидан бири бўлган Стригони (Гран)га қараб ҳаракат қилдилар. Улар 30 та манжаниқ ўрнатиб, шаҳарни ўраб олганларидан кейин асирларга хандақнинг ташқи тарафига шохлардан ясама дўнгликлар яшашни буюрдилар. Дўнгликлар тайёр бўлгандан кейин уларнинг орқасига манжаниқлар ўрнатиб, улар воситасида шаҳар деворининг бир қисмини буздилар; сўнг хандақларни машина ёрдамида ирғитилаётган, тупроқ билан тўлатилган қоплар

билан тўлдириб, шаҳарни ялпи ҳужум билан қўлга киритдилар. Бироқ, Стригони қалъаси қаттиқ қаршилик кўрсатгани учун уни ололмадилар. Шу вақтнинг ўзида мўғуллар Албу-Юлия (?) ва бошқа шаҳарни қамал қилишга киришдилар. Мана шу қамал вақтида Ўғдайнинг ўлими ҳақида етиб келган хабар қалъаларнинг омон қолишига сабаб бўлди. Дунайнинг ғарбидаги ерлар ҳам у қадар вайрон этилмади, чунки мўғуллар у ерда узоқ бўлмадилар.

Қадан кўмондонлигида Стригонини қамал қилган мўғул лашкарлари улардан қочиб, Пресбург ва у ердан Аграмга қочиб ўтган Бэлани таъқиб қилиш учун тайинланган эдилар. Қаданнинг яқинлашиб келаётганини эшитган Бэла ўз ёнида бўлган кўплаб венгер қўшинлари билан Далмацияга қочиб ўтиб, Спалатрога яширинади, кейин эса Трауга ўтади. Лекин бу ерда ҳам ўзини хавф остида ҳис қилиб, қўшни оролга ўтди. Қадан Славонияни илгари қўшинлар юрмаган йўллардан юриб, жуда тезлик билан босиб ўтди. Кейин Кроациядан ўтиб, Клиссани ўраб олди. Аммо Бэла бу ерда эмаслигини билгач, оиласи ва хазинасини кемаларга ортиб, сузиб кетмоқчи бўлди. Мўғуллар март ойини шу ерда ўтказиб, юқори Далмация бўйлаб ҳаракат қилдилар. Улар Рагузани айланиб ўтганларида кейин Каттаро, Свагио ва Дривастани талон-торож қилиб, аҳолини қиличдан ўтказдилар. Сўнгра Ботухон билан қўшилиш мақсадида Сербия орқали қайтиб кетдилар.

Венгрияни ташлаб чиқиб кетаётган мўғуллар қароргоҳларидаги барча хорижийлар, эркин кишилар ва асирлар озод бўлганларини, хон ва унинг ҳокимлари марҳаматига шукроналар айтиб, хоҳлаган жойларига кетаверишлари мумкинлигини эълон қилдилар. Кўплаб венгер ва славония-

ликлар тайинланган кунда мўғуллар қароргоҳини ташлаб чиқа бошладилар, бироқ шаҳардан уч мил масофага узоқлашишлари биланоқ мўғул отлиқлари етиб келиб, уларни чошиб ташладилар.

Шундай қилиб, Европага даҳшат солган Ботухон ўзи ўтган ерларда вайроналар қолдириб, хон сайлаш учун ўз ўрдасига қараб йўл олди. Европалик халқларнинг ўша вақтдаги аҳволини ҳисобга олган ҳолда шундай хулосага келиш мумкинки, улар мўғулларга қарши тура олмасдилар, шунинг учун Ўтадайнинг ўлими гарбий Европанинг бу ваҳшийлар босқини ва зулмидан сақланиб қолишига асосий сабаб бўлган.

ИККИНЧИ ҚИСМ

ЎРТА ОСИЁ ХАЛҚЛАРИНИНГ АМИР ТЕМУР ДАВРИДАГИ ҲАРБИЙ САЊЪАТИ

ЧИНГИЗХОН ВА УНИНГ АВЛОДЛАРИ ТОМОНИДАН БОСИБ ОЛИНГАН ДАВЛАТЛАРНИНГ АМИР ТЕМУРНИНГ БОЛАЛИК ЙИЛЛАРИДАГИ АҲВОЛИ ВА СОҲИБҚИРОННИНГ 1391 ЙИЛГАЧА БЎЛГАН ДАСТААБКИ УРУШЛАРИ

Ўрта Осиё халқларининг Амир Темур давридаги санъатини баён этишга киришишдан аввал Чингизхон босиб олган бепоён ерларнинг Амир Темурнинг ёшлик давридаги аҳволи, Амир Темурнинг таржимаи ҳоли, унинг Хоразм ва Хуросон чўлларидаги дарбадарлиги, Чиватой хоналигидан ўзбекларни қувиб чиқариши (1369 йил) ҳамда уларнинг ҳарбий кучларини йўқ қилиши (1389 – 1390 йиллар) ҳақида қисқача сўзлаб ўтиш зарур деб ҳисоблайман.

Амир Темур (Соҳибқирон Амир Темур Кўрагон бин Тарагай Муҳаммад Баҳодир) 1333 йил 7 май куни дунёга келди;* унинг отаси Бухоронинг жа-

* Амир Темур таваллуди санаси ханузгача олимлар томонидан тугал аниқланган эмас. Бошқа баъзи манбаларда 1336 йил 9 апрелда тутилган, деган фикр ҳам мавжуд (*масъул муҳарр.*).

нуби-ғарбидаги Кеш ёки Қарши шаҳри теварагидаги ерларнинг маълум қисмига эгаллик қилар эди. Маълумки, Чингизхон ва унинг биринчи авлодлари томонидан босиб олинган ерлар 4 та мустақил хонликка бўлинган эди. Хитой, Манжурия, Қурия, Ҳиндистоннинг бир қисми ва Мўғулистон шарқий хонликини ташкил этар эди. Ҳозирги қирғиз (қозоқ – тарж.) Ўрдасининг шарқий қисми, Иртиш ва Об дарёсининг юқори қисмларидаги ерлардан Тиёншон тоғларигача, унинг тизмаларидан жануброқда то Ҳимолай тоғларигача, Қашғар, Ёрканд, Хўтан ва бошқа шаҳарлар жойлашган водий ҳамда Қўқон, Бухоро ва Хива хонликларидаги то Ҳиндукушгача бўлган ерлар Чигатой хонлиги таркибига кирар эди. Хуросон, Афғонистон, ҳозирги Эрон, умуман, Ҳинд дарёси ва Ҳиндукушдан то Кавказ тоғлари ва Фуротгача бўлган ерлар Ҳалокухон ворислариники бўлмиш учинчи хонликини, қирғиз (қозоқ) ўрдасининг ғарбий қисмидан Каспий ва Орол денгизларигача, Сирдарёнинг қуйи қисми ҳамда Россиянинг ҳозирги Европа қисмининг Кавказ тоғларигача бўлган катта бўлаги Азов ва Қора денгиздан қуйи Дунайгача Олтин Ўрда хонлигига қарам ерларни ташкил этар эди. Бу хонлик Чингизхон авлодларига мансуб бўлган хонлар томонидан бошқарилса ҳам, уларда меросхўрлик ҳуқуқи аниқ белгиланган эмас эди. Хонни сайлаш катта амалдорлар мажлиси – қурултойда ҳал этилар, бу ҳол фитна, пора бериш, зўравонлик каби иллатларга сабаб бўлар, бу эса, ўз навбатида, амалдорлар қудратини ошириб, хонлар ҳокимиятини сусайтиришга олиб келар эди. Бунинг устига, асосий хонлик ўртасидаги чегаралар аниқланмаганлиги ўзаро ички низолар келтириб чиқарар эди. Бу низолар даврида тўртта хонликдаги Чингизхон авлодига мансуб бўлган кўплаб фуқаролар асосий

хонларга бўйсунидан воз кечишар, мустақил бўлиб олгандан сўнг бир-бирлари билан низолашиб, ўзаро урушлар олиб борар эдилар. Буларнинг бари Чингизхон авлодлари бошқараётган салтанатлари янада кучсизлантириб, тўртта асосий хонликни бир вақтнинг ўзида кулаш даражасига келтириб қўйди.

Хитой Чингизхоннинг охири авлоди Тўғон Темурни 1367 йил Мўғулистон чўлларида қайтаб чиқариб, мўғуллар зулмидан биринчи бўлиб озод бўлди. Тўғон Темур ўрнига Хитой тахтига мўғуллар билан 1398 йилгача муваффақиятли жанглар олиб борган Мин сулоласи кўтарилади. Лекин шу йилдан 1403 йилгача Хитойнинг ўзида ички низолар бошландики, мўғуллар бундай вазиятдан фойдаланмай қолмади. Чунки Мўғулистоннинг ўзида ҳам бундай ички низолар юзага келган, хонлик тахти кўплаб унинг даъвогарлари томонидан қўлга киритилар ва бир урувдан иккинчисига ўтар эди.

Фарбда, қипчоқлар ўрдаси ёки Олтин Ўрдада ҳам шу каби ички низолар бўлиб турди ва Россия бундан фойдаланиб, мўғуллар истибдодидан қутулиш учун тайёргарлик кўра бошлади. Эрондаги Ҳалоқухон босиб олган ерлар ҳам бир нечта мустақил давлатларга бўлиниб кетди. Чифатой босиб олган ерлар қисмати ҳам худди шундай бўлди. Шу хонлиkning Иртиш ва Об дарёси юқорисидан бошлаб Тиёншон тизмаларигача, яъни Олтин ўрда ва Чифатой хонликларидан узокроқда бўлган шимолий қисмида алоҳида хонлик ташкил топди. XIV асрнинг биринчи ярмида бу ерларнинг хони Чингизхон авлодидан бўлмиш Туғлуқ Темурхон эди. 1332 йил Чифатой хонликлари тахтига Ҳозонхон ўтиришга муяссар бўлди. Лекин у ўзининг золимлиги билан амалдорлар нафрати ва умумий норозиликни уйғотди. Амалдорлар томонидан кўтарила-

ган ғалаён ва жанг натижасида 1346 йилда Ғозонхон ўлдирилади.

Унинг ўлимидан бир неча йил ўтгач, бу хонликда ҳам ўзаро низолар бошланди. Бундан фойдаланган Сирдарёнинг шимолидаги ерлар ҳокими, Чигатойнинг авлоди Туғлуқ Темурхон ўз аждодлари тахтига даъвогарлик қилиб, таркибида кўплаб ўзбеклар бўлган кучай қўшин билан 1359 йилда Сирдарёни Хўжанд яқинида кечиб ўтиб, Сирдарё ва Амударё ўртасидаги барча ерларни катта қаршиликсиз қўлга киритишга муваффақ бўлди. Туғлуқ Темур қўшини кучидан кўрқиб кетган, ворислик ҳуқуқига эга бўлган Чингизхон авлодарининг бир қисми Хуросон ва Афғонистонда беркинишни лозим топинди. Уларнинг бошқа қисми эса қаршилик кўрсатишни фойдасиз билиб, итоат этишга мажбур бўлди. Таслим бўлганлар орасида яқиндагина отасидан жудо бўлган ва ўз ватандошлари орасида ҳеч қандай эътиборга эга бўлишга улгурмаган Амир Темур ҳам бор эди. Амир Темур итоат қилиш билан қаноатланиб қолмасдан, катта бойликни душман қўшинига совға сифатида тақдим этиб, шахсий ерлари ва иттифоқдошлари ерларини талон-торож қилинишдан сақлаб қолди. Амир Темурнинг бу тadbири фақатгина душманлар орасида келишмовчилик чиқишига сабаб бўлибгина қолмасдан, балки Туғлуқ Темурнинг қарам ерларида ҳам норозилик кучайишига сабаб бўлди. Бунинг натижасида Туғлуқ Темур ўз хонлигига қайтишга мажбур бўлиб, янги босиб олинган ерларга тажриба кўрмаган ўғли Илёсхўжа Ўғлонни хон, унчалик номи танилмаган Бекчик номи шахсни қўшимча саркарда этиб тайинлади. Ана шу пайтда итоат кўрсатгани сабабли Амир Темур Туғлуқ Темур томонидан туман (10 минг кишилик бўлинма) бошлиғи лавозимига, Илёсхўжа Ўғлон маъмурия-

тига эса бошқарувчилик ишларидаги муҳим лавозимлардан бирнга кўтарилади ва ўз шахсий ерларининг эгаси эканлигини тасдиқлатиб олди. Амир Темур ўзи бошқараётган кўшин орасида кучли интизом ўрнатишга муваффақ бўлди.

Ўзбекларнинг баъзи бир уруғлари номларига қараб, улар Чингизхон даврида Тиёншон тизмаларидан шимолдаги чўлларда яшаган, унга итоат этишни истамасдан Олтой, Саён ва Тиёншон тизмаларидаги дараларга ҳамда Сибир ўрмонларига яширинган аввалги кўчманчи халқлардан келиб чиққан дейиш мумкин. Чингизхон авлодлари орасида ўзаро низолар бошланиб, хонлар ҳокимияти кучсизлана боргани сари ўзбеклар Чигатой хонлари ерларига ҳужум қила бошладилар. Аммо улар, балки мустақил бўлиш учун етарли кучга эга бўлмаганликлари сабабли бўлса керак, Туғлуқ Темурга бўйсунтишга мажбур бўлдилар ва у билан Сирдарёни кечиб ўтдилар.

Ҳаёти хавф остида қолганлигини сезган Темур ўзининг 60 та жангчиси билан Амударё ортига кетишга мажбур бўлди. Бадахшон сари кета туриб, у тарки дунё қилган Амир Кулолникига кўниб ўтди. Амир Кулол унга бежавотир бўлган Хоразм чўлларига боришни, ўша ерларда кўзғолонга тайёргарлик кўришни маслаҳат берди. Хоразм сари йўл олган Амир Темурга Чингизхоннинг авлодларидан бири бўлмиш Балх вилоятининг ҳокими Амир Ҳусайн унча кўп бўлмаган аъёнлари билан келиб қўшилади.

Амир Темурнинг қаерга яширинганлигини билиб қолган Хоразм ҳокими Тўкал Баҳодир Илёсхўжадан уни тўдаси билан қириб ташлаш ҳақида фармон олиши биланоқ мингта отлиқ жангчиси билан Амир Темур тўдасига ҳужум қилади. Лекин Амир Темур бу ҳужумни қайтаришга муваффақ бўлди. Темур 12 ёшидан отаси билан жангларда

қатнаша бошлаган, турли жанговар машқлар билан шуғулланиши натижасида катта малака ортирган, мисли кўрилмаган кучли жангчи бўлиб етишган эди. Унинг тўдасида энг довиюрак ва жасур жангчилар йиғилган бўлиб, улар Тўкал Баҳодир билан мардонавор жанг қилдилар. Жанг натижасида душман жангчиларидан атиги 50 киши, Амир Темур тўдасида эса 10 киши – 7 та отлик ва 3 та пиёда аскар тирик қолди. Тўкал қочиб қутулди. Бундай ночор аҳволга тушиб қолган Темур Амир Хусайннинг сингаиси бўлмиш хотинини ўз отига миндириб, Туркистон чўлларида тақдирнинг унга кулиб боқишини кутиб кезиб юрди. Кунлардан бир кун тунаш учун бир қудуқ ёнида тўхтаганларида, унинг пиёда ҳамроҳларидан учтаси қоронғиликдан фойдаланиб, учта отни ўғирлаб кетишди. Натижада 7 киши учун атиги 4 та от қолди. Амир Темур дарбадарликда юрган кезлари Алибек Жониқурбони деган қандайдир соҳиб Илёсхўжага ёқиш мақсадида Темурни тутиб, турли қумурсқалар билан тўла зиндонга ташлайди (бундай жазолаш Ўрта Осиё хонликларида кейинчалик ҳам қўлланилган). Темурни зиндондан 62 кун деганда вафодор кишилардан бири қутқаришга муваффақ бўлади*. Кейинчалик Амир Темур бу кишини ўз ҳокимиятидаги вазирларидан бири этиб тайинлайди.

Амир Темур ўзига ҳамроҳ бўлган 12 жангчи билан яна чўл кезишга тушди. Улар йўлга чиққан кунларининг эртасига бир уйча ёнида тўхтадилар. Бу ерда уларга туркманлар ҳужум қилдилар. Олишув пайтида Амир Темурни таниб қолган туркманлардан бири ўз биродарларига у билан олишмасликни айтиб, Амир Темур оёғига афв этишни

* Ўзининг тузуқларида Амир Темур бургаси кўп бир қоронғи уйда ётганигини ва бу тутқунликдан «Тангрининг инояти етиб, баҳодирлиги тутиб» ўзи қутулиб чиққанини баён этади (*масъул муҳарр.*).

сўраб йиқилади. Мана шу туркманларнинг ҳаммаси Амир Темурга ҳамроҳ бўлишга розилик берганларидан сўнг унинг мулозимлари 60 кишига етди. Йўл давомида унга бир нечта жангчилар ҳамда Муҳаммад пайгамбар авлодлари (саййид ва саййидзодалар) келиб қўшилдилар ва унинг мулозимлари 200 кишига етди. Улар билан ўтказилган кенгашда Бухоро томон юришга, мулозимларни шаҳар теварагидаги хавфсиз ерларга яширишга, Темурнинг ўзи Самарқандга бориб, халқнинг Илёсхўжа ҳокимиятига муносабатини ўрганишга ҳамда Илёсхўжани қувиб чиқариш учун қўзғолонни тайёрлашга қарор қилинди. Бухорога кетаётганларида, уларга Илёсхўжадан норози яна бир неча юз кишининг қўшилиши сабабли Амир Темур ҳамроҳларининг сони 2 минггага етди. Темур ўз ҳамроҳларини Бухоро атрофида қолдириб, кечаси якка ўзи Самарқандга кириб келади. Бу ерда у сингисиникида 48 кун яшириниб, қўзғолон учун маблағ тўплай бошлади. Лекин самарқандлик бир киши унинг яшириниб юрганини билиб қолиб, сотмоқчи эканини эшитган Амир Темур ўзи билан 50 та отлик ва 100 та пиёда жангчини олиб, кечаси шаҳардан қочади. Амударё томон кета туриб, улар туркманларнинг бир пода йилакисини қўлга киритишга эришадилар* ва ҳаммалари йиғилиши лозим бўлган ерга қараб йўл оладилар. Бу ерда уларни яна минг киши кутиб турарди.

Лекин ўзига қарши 100 минг кишилик қўшин тўплашга қодир Илёсхўжа билан курашиш учун бу кучлар қанчалик озлигини яхши тушунган, Амир Темур Қандаҳорга боришга аҳд қилди. Қандаҳор атрофида унга маҳаллий аҳоли орасидан яна минг

* Бу йилакни Темурга таъин бўлиши бир одам унга берган. Бу ҳақда қараг: Амир Темур. Зафар йўли (Таржимаи ҳол) (масъул муҳарр.).

киши келиб қўшилади. Улар ёрдамида Амир Темур Гармсир вилоятини эгаллаб олди. Бу ерда Сеистон вилояти ҳокими таклифига биноан, Амир Темур унинг душманларига қарши жангга киришди. Худди шу жангларнинг бирида унинг бир қўли ва бир оёғи яраланиб, Гармсирга қайтишга мажбур бўлди. Амир Темур бу ерда даволанганидан сўнг Баалхга йўл олди. Шон-шуҳрати ўса борган сари унга кўплаб олий табақага мансуб жангчилар келиб қўшилади. Амир Темур улар орасидан энг вафодор, жасур ва қобилиятли 313 кишини танлаб олиб, уларни ўзига ёрдамчи қилиб тайинлади. Кейинчалик улар унинг кўп минг кишилик қўшинини уюштиришда катта хизмат қилди.

Ўз қўшинларини борган сари кучайтириб бораётган Амир Темур уларнинг моддий таъминоти масалалари борасида ҳам жон куйдирди. Шу мақсадда озиқ-овқат ва бошқа нарсаларни гамлаб қўйиш мумкин бўладиган омборга эга бўлиш учун Амир Темур Аложу қалъасини қўлга киритди. 300 кишини ташкил этган бу қалъанинг ҳимоячилари ҳам унинг қўшинига келиб қўшилдilar. Амир Темур Баалх теvaraгига ўрнашиб олиб, Амударёнинг нариги қирғоғига ўз айвоқчиларини юборди. Айвоқчилар унга Илёсхўжа Термед (Термиз) шаҳри атрофига ўз қўшинларини жойлаштиргани, бу қўшинлар шаҳарда босқинчилик ва талон-торож билан шуғулланаётганликлари ҳақида хабар етказдилар. Бу ҳол Амир Темур қўшинининг доимий келиб турган жангчилар билан кўпайиб боришига олиб келди. Шу сабабли у Илёсхўжа лашкари сони ўз кучидан ўн чандон кўп бўлишига қарамасдан душманга қарши уруш бошлашга қарор қилди. Амир Темурнинг кичик галабаси ҳам лашкарлари қаторига маҳаллий халқ орасидан келиб қўшилувчилар сонининг ортишига олиб келади, деган

тахмин тўғри чиқди. Ҳарбий санъатда эгалланган беқиёс маҳорати ва ботирлиги унга жангларда деярли ҳамиша ғалабалар келтирди. Бир қанча муваффақиятли жанглардан сўнг душманини Сирдарё ортига қувиб чиқаришга муваффақ бўлди (1368 – 1370 йиллар).

Ушбу жанглар бўлиб ўтган ерларнинг аниқ харитасига эга бўлмасдан Амир Темур берган кўрсатмалар ва тактик ҳаракатларнинг афзалликлари ҳақида фикр юритиш мумкин эмас. Шу боис уларни тасвирлаб ўтириш ўринсиз.

Илёсхўжа Сирдарё орқасига қочишга мажбур бўлгач, кўплаб Илёсхўжа тарафдорлари Мовароуннаҳрда жойлашган қалъаларда қолиб кетди. Амир Темур қалъаларни ишғол қилиш билан урушни чўзмаслик мақсадида Илёсхўжа номидан қалъалар бошлиқларига қалъаларни бўшатиб қўйиш ҳақида фармойиш ёзиб, бериб юборди. Шу билан бирга, қалъадагилар жуда катта лашкар келаяпти, деб ишонишлари учун Амир Темур чопарлар ортидан бораётган отлиқларга катта чанг-тўзон кўтариб ҳаракат қилишни буюрди. Бу ишлар, асосан, тунда амалга оширилиб, кўплаб қалъа бошлиқларининг тезлик билан қалъани бўшатиб чиқиб кетишларига сабаб бўлди. Маҳорат билан ишлатилган мана шундай ҳарбий ҳийлалар туфайли Мовароуннаҳрдаги деярли ҳамма қалъалар ёвдан тозаланди.

Тақдирнинг шундай синовлари ва бевафоликлари Амир Темурни одамларни тўғри танлашга, уларни қадр-қийматига яраша тақдирлашга ўргатди. Унинг фарзандлари ва уруғларига васиятнома сифатида қолдириб кетган уруш ва сиёсат ҳақидаги қоидалари (тузуқлари), эҳтимол, чўлларда дарбадарликда юрган пайтларида ёзилгандир?⁴¹

Унинг Хоразм чўллари ва Хуросонда беркиниб юрган пайтлари бўлиб ўтган, оғиздан-оғизга ўтиб,

қозоқлар томонидан сўзлаб берилган бир ривоят диққатга сазовордир. Бир куни бута соясида дам олиб ўтирган Амир Темур каттагина қумурсқанинг бир шохнинг учига чиқиш учун ҳаракат қилаётганига, лекин шамол эсиб, шох тебраниши натижасида ерга қулаб тушишига эътибор беради. У иккинчи марта юқорига кўтарила бошлайди ва яна қулаб тушади. Қумурсқанинг шох тепасига чиқиш учун ҳаракат қилиши ва қулаб тушиши бир неча маротаба такрорлангандан сўнг, у, ниҳоят, шохнинг учига чиқиб олиб, ўзига озуқа топишга эришади. Буни кузатиб турган Амир Темур: «Мана шу миттигина қумурсқа чидамлик ва тиришқоқликда бизга ўрнак бўлиши керак; тақдирнинг бевафоликларига қарамай, биз умидсизликка тушмасак, пухта ўйланган, аниқ мақсад сари чидам билан тўхтовсиз ҳаракат қилсак, унга эришишимиз муқаррар», дейди.

Илёсхўжани Сирдарё ортига қувиб юборгандан сўнг ҳамма ерда завқ-шавқ билан, халоскор сифатида қарши олинмишига, Самарқандда эса буюк ва ўз асирининг қаҳрамони унвонини олишга муяссар бўлишига қарамасдан Амир Темур эс-хушини йўқотиб қўймади. Чингизхоннинг тўғридан-тўғри авлоди бўлмагани учун⁴² ва янги ички низоларга йўл қўймаслик мақсадида у хонлик унвонига эришишга интилмасдан, Амир Хусайн билан бамаслаҳат хон сайлаш мақсадида қурултой (бутун хонлик амадорларининг умумий йигини) чақиритишга қарор қилади. Сайловда Чингизхоннинг авлоди бўлмиш, алғов-далғов, ички низолар ва бошқаларнинг ўзбошимчаликлари даврида ёлғизликда ҳаёт кечириш ва дарвишликни ихтиёр этган Қобул Шох Ўғлон ютиб чиқди. Аслида, Амир Темур ва Амир Хусайн шу хон номидан хонликни бошқариб турганлари ўз-ўзидан тушунарли. Амир

Темур тез орада ўз рақибни, бойлик тўплашга бўлган ҳирсу ҳаваси туфайли халқ разабини ўзига қаратган Амир Ҳусайндан халос бўлди. Амир Ҳусайннинг ўлимидан сўнг Амир Темур ўзи сайлаган хон ҳокимияти паноҳида, унга Чигатой хонлигига тегишли ерларни қайтариб олиб бериш баҳонасида ўзининг режаларини амалга оширишга киришди. Бу даврга келиб, мўғулларнинг урф-одатлари ўзгара бошлади: улар маҳаллий халқ билан қўшилиб, маълум даражада ўтроқ ҳаёт кечира бошладилар ва Чигатой салтанатининг жанубий қисмидаги мўғулларнинг деярли ҳаммаси ислом динини қабул қилди ва бу эътиқод Амир Темурнинг моҳир қўлларида у юксак санъат билан ҳаракатлантира оладиган ҳарбий-сиёсий машинанинг асосий дастаги бўлиб хизмат қила бошлади. Амир Темурнинг бошқариш тартиботи шу жиҳати билан ҳеч қандай диний эътиқодга бўйсунмаган, ўз лашкарларида босқинчиликка рағбатни бошқа мутаассиблик усуллари билан қўзғата олган Чингизхоннинг бошқарувидан фарқ қилади.

Ушбу фотиҳнинг ҳаёт йўлини баён этиб ўтириш ниятида бўлмаганлигим, балки фақатгина унинг ҳарбий ва сиёсий қоидалари у эгаллаган ҳарбий санъат (унинг кўп қисми Чингизхондан олинган бўлса керак) ҳамда унинг энг асосий юришлари билан таништириш истагида бўлганлигим туфайли унинг 1389 йилгача бўлган ҳаракатлари, яъни ўзининг ғалабалари ва юритган сиёсати ҳамда ўз ватанини ўзгалар зулмидан озод қилгани туфайли эришган мавқеидан фойдаланиб, чекланмаган ҳокимиятга эга бўлиб олгани ҳамда Чигатойхоннинг меросидан ўз хоҳишича фойдалана бошлагани ҳақида батафсил сўзлаб ўтирмайман.

Чингизхон қонунига биноан, унинг қонига мансуб бўлган ҳеч бир одам мўғулларга қарам ерларда

ўзини хон деб эълон қилиш ҳуқуқига эга бўлолмас эди. Лекин ҳар қандай қонунга ҳам нозик ўзгартириш киритса бўлади: гарчи Чингизхон хотираси ҳурматда бўлиб, унинг қонунларига шаклан амал қилинса ҳам, гарчи Амир Темур ҳамма буйруқларни Чингизхон авлодига мансуб хонлар номидан ёзса ҳам⁴³, амалда улар номидан ўз хоҳишича давлат бошқариб, ўз фарзанд ва набираларига кўп ерларни бўлиб бериб, уларга катта мерос қолдириб кетди.

У ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш мақсадида, аввало, кўшинлар сонини ошириш ва уларни тартибга солиш ишларига аҳамият берди. Бунинг учун у Чингизхон томонидан ишлаб чиқилган қарор ва қоидалардан ҳам фойдаланди. Юқорида Илёсхўжани Мовароуннаҳрдан қувиб чиқариш арафасида шу мақсадда унга қўшилганлардан энг вафодор, яхши саркарда учун керакли хусусиятларга эга, ҳарбий санъатни билувчи, жангларда синалган 313 кишини танлаб олганини айтиб ўтган эдик. У улардан 100 тасини ўнбоши, 100 тасини юзбоши ва 100 тасини мингбоши этиб тайинлаб, қолган 13 тасига юқорироқ лавозимларни топширди. Шак-шубҳасиз, ана шу сараланган жангчилар Амир Темур кўшинида интизом ва ҳарбий тартиб ўрнатишга катта ҳисса қўшдилар⁴⁴.

Яхши таъминланган кўшин тузиб, ўз давлати пойтахти этиб Самарқандни танлаб, уни мустаҳкамлаб, унда қалъа қурганидан сўнг Амир Темур Хоразмни босиб олиш учун юриш бошлади. Кент шаҳрига ҳужум қилиб, у ерни қўлга киритгач, Урганч сари йўл олади, Хоразм хонини ўзи таклиф қилган сулҳни қабул қилишга ҳамда қизини катта ўғли Жаҳонгирга турмушга беришга мажбурлайди. 1376 йили қипчоқлар тахтига Тўхтамишнинг ўтиришига ёрдам беради. 1378 йили

у яна Хоразмга юриш қилиб, кейинги йил унинг пойтахти яхши мудофаа қилинганига қарамай, қўлга киритади ва бу давлатни батамом ўзига бўйсундиради. 1380 йил Хуросон фуқаролари ўз ҳокимларидан норози эканликларини эшитган Амир Темур уларнинг баъзилари билан тил бириктириб, бу давлатни босиб олиш учун йўл олади. Шу мақсадда у Амударё устига кўприк қурдиради ва ўз лашкарларини ундан олиб ўтиб, Балх сари йўл олади. Балхни қўлга киритгач, Андхуд ва Фушанж сари юриш қилади ва қўққисдан Хирот деворлари олдида пайдо бўлади. Хуросон ҳокими ва вилоят амирлари унга жангсиз таслим бўладилар. Тез орада Сеистон, Қандаҳор ва Афғонистон ҳам унга бўйсунди. Бошқа ҳокимлар ҳам шу йўсинда иш тутадилар ҳамда Мозандарон ва Қандаҳоргача бўлган ерларнинг ҳаммаси деярли жангсиз қўлга киритилади. Ўз қўшини таркибига босиб олинган давлатлардаги ҳарбий табақага мансуб кишиларни ҳам қўшиб олган Амир Темур бундан ҳам кўпроқ ерларни босиб олишни режалаштиради. 1383 йили у Мозандаронни забт этиб, у ердан Озарбайжон, Арманистон, Гуржистон (Грузия)га юриш қилади ва босиб олган ерларини Арзрум, Тифлис ва Дарбандгача етказди. У Гуржистондан Ван, Исфахон ва жанубий Эронгача бориб, Форс пойтахти Шероз шаҳрини бўйсундиради.

Бу ерда Амир Темур унинг ерларига Олтин Ўрда хонлигига ўзи томонидан ўтқазилган Тўхтамиш босиб кирганлиги ҳақида хабар олади⁴⁵. Тўхтамишхон ўз лашкарларининг бир қисмини Сирдарё ва Бухорога юбориб, қолган қисмини махфий иттифоқчилари бўлган Хоразмга Уст-Юрт орқали юборади. Тўхтамишнинг Бухорогача етиб келганини эшитган Амир Темур ўз фуқароларига ёрдам бериш мақсадида шошилинч ҳаракат қилиб, енгил

кўшинларини энг яқин йўллар билан Язд шаҳрига жўнатади, ўзи эса асосий кучлар билан Кермон шўрхок чўлларини айланиб ўтиб, Исфохон ва Тахтапулга (ҳозирги Теҳрон шаҳри бўлса керак) йўлади. Бу орада Амир Темур давлатига қарашли Амударё бўйларигача бўлган ерларнинг бир қисмини талон-торож қилишга улгурган Тўхтамишхон Амир Темур лашкарларининг асосий кучлари яқинлашиб келаётганини эшитиб, ўз лашкарларининг бир қисмини Хоразм орқали, бошқа қисмини Сирдарё орқали олиб чиқиб кетишга улгуради.

Самарқандга етиб келган Амир Темур Хоразм ҳокимлари Иликмиш Ўғлон ва Сулаймон Сўфи ҳамда Тошкент томонидан кучли кўшин юборганлар Тўхтамишхонга иттифоқчи бўлганликларини аниқлайди. Кўшин бошлиғи Анқотўра ўз кўшини билан Сирдарёгача бориб, Андигон (Андижон) шаҳрини қамаб қилади, лекин шаҳарни қўлга кирита олмай, қамабни тўхтатиб, ўз юртига қайтишга мажбур бўлади. Асосий душмани бўлган Олтин Ўрда хони билан уруш бошлашдан аввал Амир Темур ўзининг яқинидаги душманларини мағлуб этиши даркор эди. Чунки улкан Волга ва Дон бўйлари даштларига юриш чоғида улар Амир Темурга қарашли ерларга яна юриш қилишлари мумкин эди. Шунинг учун кечиктирмасдан ўз лашкарларини Хоразмга юборади. Амир Темур кўшинининг авонгори* Бағдодек дарёсига етиб келганида, у кичик отлиқ бўлинмани душман кучлари ҳақида маълумот тўплаб келиш учун юборади. Шедрис

* «Темур тузуқлари»ни форсчадан ўтирган А.Соғуний ва Х.Кароматовлар Темур кўшини илгорини «хировул» деб (форсча қандай бўлса ўшандай) келтирганлар. Аслида, Амир Темур илгорини авонгор деб атаганига Мирзо Улугбек ўзининг «Тарихи арбаъ улус» номи асарида гувоҳлик беради. Французча деб ҳисоблаб келинган «авангард» сўзи, аслида, туркийча «авонгор»нинг бузилиб айтилган шаклидир (*масъул муҳарр.*).

дарёсига яқинлашган Амир Темур Иликмиш билан Сулаймон Сўфи ўзларининг қимматбаҳо мол-мулкларини йиғиштириб, ўз қўшинлари билан Тўхтамиш паноҳига қочаётганларини билиб қолади ва ўз ўғли Мирзо Мироншоҳни бешта амир билан душманни таъқиб қилиш учун юборади. Улар Қумкент ва Қоз йўллари орқали жуда катта тезлик билан ҳаракат қилиб, Хоразм лашкарларини қувиб етадилар ва уларни тор-мор қилиб, мол-мулкларини тортиб олиб, Хоразмга қайтадилар. Амир Темур улар қайтиб келгач, Урганч шаҳрини босиб олиб, ер билан яксон қилади, шаҳар аҳолисини мол-мулки билан Самарқандга кўчиради. Урганч шаҳри ўрнини ҳайдаб, арпа экишни буюради. Бир неча йилдан сўнг Тўхтамишхонга қарши бўлган юришдан қайтгач, Амир Темур Хоразм халқига яна ўз ерларига қайтиш учун рухсат беради, аммо уларни кузатиб туриш мақсадида Кент ва Хива шаҳарларини қуриш ва мустаҳкамлашни буюради.

Хоразмликларнинг Чигатой хонлари ҳукмдорлигидан ажралиб чиқишлари, уларнинг Амир Темур билан бир неча маротаба олиб борган урушлари ва зўр бериб қилган қаршиликлари Хоразм бу даврда кучли давлат бўлганлигини, унинг аҳолиси ва майдони ҳозирги Хива хонлигиникидан кўпроқ ва каттароқ бўлиб, Амударё бўйларигача давом этганлигини, харобага айланган Урганч шаҳри у даврда жуда катта савдо маркази ҳисобланганлигини тасдиқлайди. Хоразмда Ҳалокухон, Чигатой ва Олтин Ўрда хонларининг авлодлари билан доимий савдо-сотик ишлари олиб борилаётгани бу давлат иқтисодиётига сезиларли таъсир кўрсатган. У даврда Ҳиндистон ва Хитой моллари ҳам Хоразм орқали шимолдаги давлатларга олиб бориларди. Хива ва Сирдарёнинг қуйи қисмидаги кўплаб пишиқ гиштдан ишланган қурилмалар ха-

робаларидан Амир Темурнинг Хоразмга юришларида қўшинлари Амударёдан тезда кечиб ўтиши учун қулай имконият топганидандан, яъни ўша даврда Хоразмда дарахт кўп бўлгани, Амударёда эса кўплаб кемалар сузиб юргани ҳақида хулоса чиқарса бўлади.

✻ Амир Темур Хоразмни таслим қилганидан сўнг ўз куралини қипчоқлар ўрдасининг ўзига энг яқин жойлашган шарқий қисмларидаги қўшинларига қаратди. У ўз қўшинларини Сирдарёнинг қуйи қисмига юбориб, авонгори Хоразм жангчилари бўлган руслар, черкаслар, булғорлар, қипчоқлар, қримликлар, юнонлар, Кафа ва Азов аҳолиси, бошқирлар ва ҳатто москваликлардан ташкил топган Тўхтамишхон лашкарларини тор-мор қилиб, бир қанча жанглардан сўнг уларни Ўрол тоғлари томонга қочишга мажбур этади. Бу муваффақиятдан сўнг Амир Темур 1389 йили унга Тўхтамишхон билан биргаликда ҳужум қилган Туғлуқ Темурнинг ўғли Хизр Хўжа Ўғлон, Анқотўралардан қасд олишга аҳд қилади. Амир Темур Сирдарёнинг қуйи қисмида Тўхтамишхон ҳаракатларини кузатиш учун етарли кучларни қолдириб, 100 мингдан ортиқ отлик аскар билан душманлари томон йўл олади. Юриш вақтида кўпгина отларнинг дармонсизлигини кўриб, ҳар ўнликдан учтадан одам ажратади, уларни Самарқандга қайтариб юборади ва отларини бошқа жангчиларга бўлиб беради. Шундай қилиб, ҳар бир жангчи захираси билан иккитадан отга эга бўлади.

Бу юриш чоғида Амир Темур ҳозирги Верная станциясига борувчи йўлдан ҳаракат қилган бўлса керак. Йўл давомида у катта бўлмаган қисмларни дараларда яширинган душманни тутиб, қириб ташлайди⁴⁶. Иртиш дарёсига бир неча кунлик йўл қолганида, Амир Темур Қора ғужурда қулай яйлов-

ларни топиб, отларни озиқлантириш мақсадида тўхтайдди ҳамда душманни топиш ва таъқиб қилиш учун 30 минг отлиқни Иртиш томонга жўнатди. Қўшин дарёга етиб келганидан сўнг қисмларга ажралиб, бир қисми Иртишнинг нариги соҳилига ўтиб, дарё бўйлаб ва ундаги оролардан душманни излай бошлайдди ҳамда уларни тор-мор қилиб, кўплаб ўлжа ва асирлар билан асосий кучлар ёнига қайтиб келадилар. Амир Темур ўлжа ва асирларни соқчилар кузатувида Самарқандга жўнатиб, ўзи асосий кучлар билан чўлни кесиб ўтади ва ўрда хонларининг пойтахти бўлмиш Сарой ўрда жойлашган Имам Гужу томон ҳаракат қилади⁴⁷. Бу ерда ўз қўшинларининг бошлиқлари ва чўлнинг шу қисмини ҳамда душман қаерга яширинишини яхши билган кишиларни чақиртириб, кенгаш ўтказди⁴⁸. Амир Темурнинг мақсади Тўхтамишга қарши юриши чоғида ўз ортида кучли душманни қолдирмаслик эди. Бу кенгашда қўшинларни беш қисмга бўлишга келишилади. Амир Темурнинг Андижон вилоятига ҳокимлик қилаётган ўғли Умаршайх бошчилигидаги биринчи қисм Дубашин Ондур ва Қорахўжа тоғларидан ўтиши керак эди; 30 минг отлиқдан иборат бўлган кейинги қисм Қора ўрт ва Шўруғлуқ томонга йўналтирилади; 20 минг отлиқдан иборат учинчи қисм Сағизгон, Суғулғонлиғ* ва Шовур тарафга йўл олади; 20 минг отлиққа эга тўртинчи қисм Ўритшўр йўлидан Букурга йўналди; ўз лашкарлари ва хос навкарларидан ташкил топган бешинчи қисмга Амир Темурнинг ўзи саркардалик қилиб, Улуғ кўл ва Сичқондабон сари борадиган бўлди.

Бундан ташқари, Тўхтамишга қарши борадиган қисмнинг бошлиғига Сирдарёдан шимол та-

* Аслида, бир жой номи бўлган «Суғулғонлиғ»ни муаллиф янгилиб, икки жой номи: «Сугулган ва Лиг» тарзида берган (*масъул муҳарр.*).

рафга қараб душманларни таъқиб қилиш ҳақида махсус фармон берилди. Бу қўшин Ўрдубод томонга юриб, Абейли дарёсини кечиб ўтганидан сўнг Чечаклик, Болойқон, Солужи орқали Мўлзуд томон йўналди. Йўлда Мўғулистон хони Хизр Хўжа Ўғлонга дуч келиб, унинг қўшини билан жангга киришдилар. Бу жанг қатъиятсизлик билан бошлангани учун икки тарафнинг ўзаро келишувига биноан тўхтатилди ва Амир Темур лашкарлари Юлдуз томон равона бўдилар. Аммо бу лашкарнинг бир қисми Қайту яқинида Амир Темурга етиб олиб, бўлиб ўтган жанг ҳақида хабар берди. Юлдузга етиб келган Амир Темур энг жасур жангчиларни танлаб олди-да, юкларни қолдириб, Улоқиеновар дарёсини кечиб ўтди* ва чўл орқали Қорабулоққа келди. У ердан Табар Тош орқали Қушун Қой томон юриб, душман қўшинига етиб олди ва уни тўзитиб юборди. Сўнгра Нойрин довонидан ўтиб, душманни Қоратошгача таъқиб қилиб борди ва Хизр Хўжахонни қочиб қутулишга мажбур қилди. Уни Қулон довонигача қувиб боргач, Ёлих, Кожиртон, Билажир орқали орқага қайтиб, Юлдуздаги ўз қўшинлари билан келишилган жойда бирлашди. Ҳар бир қисмга душман беркиниши мумкин бўлган ерларни кўрсатиб бера оладиган ишончли бошловчилар тайинланганлиги, қўшин ҳаракати йўналиши ҳамда ҳаракат доиралар аниқ белгилаб берилганлиги туфайли бу қисмлар ўз вазифаларини жуда муваффақиятли адо этдилар. Барча қисмларнинг йиғилиш жойи этиб Юлдуз водийси тайинланган эди, чунки бу ерда ажойиб яйловлар, тоза сув ва мўътадил иқлим мавжуд эди.

* Муаллиф бу ўринда янглишган. Бу ҳақда Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» номи асарида қўшиннинг Улоқиеновар гузаргоҳи (кечув жойи)да дарёдан кечиб ўтгани ҳақида сўз юритилган. Қаранг: «Зафарнома» б. 204 а (*масъул муҳарр.*).

Барча қисмлар ўтган ерлардан душманга тегишли чорва, мол-мулк, ҳатто асирларни ҳам ўзлари билан олиб кетиб, катта қарвон билан чўла ва даралар орқали юриб, Юлдуз водийсига тўпландилар. Бу ерда Амир Темур ўз одати бўйича жасорат кўрсатганларни тақдирлаб, жангчиларини турли ноз-неъматлар билан зиёфат қилди, уларни асирга олинган энг чиройли аёллар, қимматбаҳо идишларга қуйилган қимиз билан сийлади. Дам олганларидан сўнг Амир Темур ўғли Умаршайхга кучли қўшин билан Тангри Тоғ томонга ҳаракат қилишни, Калута деб номланган темир дарвозадан ўтиб, у ерда беркиниб ётган душманни тор-мор этишни, сўнг Кузон, Учтурфон ва Қашғар орқали Андижонга қайтишни буюрди. Умаршайх отасининг буйруғини жуда тез амалга оширди. Қўшинларнинг яна бир қисми Тангри Тоғнинг шимолий қисми бўйлаб борди. Амир Темур эса тўғридан юриб, икки ойлик қарвон йўлини 22 кун деганда босиб ўтиб, Самарқандга қайтиб келди.

Ёвуз душманларига берган жазосидан қониқмаган Амир Темур кейинги йил у ерга яна 25 минг отлик жангчи юборади. Бу қўшин душманни қириш пайтида уларнинг хони Қамариддиннинг изига тушиб, таъқиб қила бошлайди. Қамариддин Иртин дарёсининг нариги соҳилга ўтиб, Сибир ўрмонларида ғойиб бўганини эшитган Амир Темур қўшинлари олти ойлик юришдан сўнг Самарқандга қайтиб келадилар.

Душман мол-мулки талон-торож қилинган, кўп қисми асирга олинган бундай қирғин-барот урушлардан сўнг Амир Темур қарши томон бостириб келишидан олдин узоқ муддатга ўзининг хавфсизлигини таъминлади⁴⁹ ва натижада кўп минглаи кучга эга бўлган Олтин Ўрда хони Тўхтамишхон билан жанг қилиш имкониятига эга бўлди. Тўхтамиш

қўшинлари турган жойга етиб олиш учун чўл ерлардан 2 минг чақиримдан зиёд масофани босиб ўтиш лозим эди. Масофанинг узоқлиги ҳамда душман ҳаракатларининг моҳирона олиб борилиши урушнинг чўзилиб кетиши, натижада кўп минглаи қўшин озиқ-овқатсиз қолиб кетиши, бу эса, ўз навбатида, чекинишга олиб келиб, Амир Темур қўшини учун ҳалокатли бўлиши мумкин эди. Буни яхши тушунган Амир Темур Олтин Ўрда хоналиги ишларида мавқега эга, лекин Тўхтамишдан норози бўлган шахслар билан тил бириктиришга эришади. Улар билан махфий алоқада бўлган Амир Темур мушкул аҳволдан қутулиш ва ғалабага эришишга муяссар бўлди.

Амир Темурнинг бу ёки бошқа юришларини баён қилишдан аввал ўқувчини унинг ҳарбий қарорлари ва ҳарбий-сиёсий қоидалари билан таништириб ўтмоқчиман. Бу қоидаларни соҳибқироннинг ўзи авлодлари учун ёзиб қолдирган.

Ушбу қоидалар Чингизхон ёзиб кетган қоидаларни Амир Темур ўз даври руҳига мослаб, баъзи ўзгартиришлар киритиб, мукаммаллаштирган қоидалар бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Уларнинг қисқача баёни бизнинг мўғуллар ҳарбий санъати ҳақидаги тушунчамизни тўлдирди.

АМИР ТЕМУР ҚЎШИНЛАРИНИНГ ТАРКИБИ ВА ТУЗИЛИШИ

Амир Темур қўшинлари пиёда ва отлиқ аскарлардан ташкил топган эди. Лекин пиёдалар ҳам узоқ чўл сафарларида отлар билан таъминланар, отлиқ аскарларнинг катта қисми эса пиёда тартибда жанг қилишга ҳам ўргатилган эди. Улар камондан зарб билан беҳато отиш лозим бўлгандагина отдан тушиб, пиёда жангчиларга айланар-

дилар. Бироқ улар отда пиёда ҳаракат қилишдан кўра яхшироқ ҳаракат қилганлари, шубҳасиз, чунки кўчманчи халқлар ёшлик чоғлариданоқ отда юришни яхши ўзлаштириб олишади.*

¶ Отлиқ аскарлар оддий ва сараланган жангчиларга бўлиниб, енгил ва оғир отлиқ кўшинини ташкил этар эди. Бундан ташқари, Амир Темурнинг хос навқарлари ҳам бор эди.

※ Амир Темур лашкарларида асосий кўшин турларидан ташқари яна қуйидагилар мавжуд: 1) понтончилар (кўчма кўприклар қуриш ишлари билан шуғулланувчилар) ва кемачилар (улар, асосан, Аму ва Сирдарёда кемачилик билан шуғулланувчи кишилардан танлаб олиниб, кемалар ва кўприклар қуриш учун ишлатилади); 2) нафтандозлар (грегорьян ёки юнон оловини отувчилар); 3) қамал қилиш машиналари ва тош отувчи қуроолар билан ишлашни биладиган жангчилар. Амир Темур бошчилигида қамал қилинган кўплаб қалъаларнинг грегорьян оловларини отиш ва улоқтирувчи қуроолардан моҳирона фойдаланиши натижасида қўлга киритилганлиги кўшиннинг шу тури жуда катта малакага эга бўлганлигидан далолат беради. Қамал жараёнлари Амир Темур юнонлар ва римликлар қалъаларни ишғол қилиш учун қўллаган усулларни яхши билганини кўрсатади⁵⁰. Боязидга қарши бўлган жангда Амир Темур грегорьян оловини отувчи мосламаларни филлар устига ўрнатиб, жангга киритди; 4) Амир Темур тик қияликларга чиқа оладиган, тоғли ерларда бўладиган жангларга кўниккан, тоғ аҳолисидан ташкил топган махсус пиёда қисмга эга эди. Бу қисм жангчилари Амир Темур-

* Муаллиф доимо «кўчманчи халқлар» деб таъкидлайди. Асли Амир Темур кўшини кўпроқ ўтроқ халқлардан ташкил топган мунтазам кўшин бўлган. Чингиз кўшинидан Темур кўшинининг фарқларидан бири ҳам шунда (*масъул муҳарр.*).

га даралар, тоғ йўллари ва тоғларда жойлашган қалъаларни қўлга киритишда катта ёрдам берди.

Амир Темур қўшинлари Чингизхон қўшинлари каби ўнликлар, юзликлар, мингликлар, туманлар (10 минг ёки 12 минг жангчидан иборат қўшин) ва бошқаларга бўлиниб, уларга ўнбоши, юзбоши, мингбоши ва амирлар бошчилик қилардилар. Амирлар 12 даражага бўлинган эдилар. Улар турли қабилаларга бошчилик қилиб, уларнинг даражаси қабила томонидан берилган жангчилар сонига бораик бўлиши мумкин.

ҚУРОЛ-ЯРОҒ ВА ҲАРБИЙ ЮРИШ ЗАХИРАЛАРИ, УНВОН БЕРИШ, БОШЛИҚЛАР ҲУҚУҚИ ВА МАОШ ТАЙИНЛАШ

Амир Темур уруш бошлангандан аввал оддий отлик аскарлар ёки енгил отликлар камон, садоқ (ўқ-ёйлари билан), қилич, арра, бигиз, игна, тароқ, арқон, болта, ўқ учун 10 та пойнак, қоп, меш (дарёдан ўтиш ҳамда сув олиб юриш учун ишлатиладиган чармдан ишланган қоп) ва 2 та отга эга бўлишларини талаб қиларди. Бундан ташқари, ҳар 18 киши кигиздан ишланган ўтов олишлари шарт эди.

Сараланган жангчилар ёки обир отликлар дубула, қалқон, қилич, камон ва ўқ-ёйлари билан қуроланар эдилар. Уларнинг ҳар бири 2 та от ва ҳар 5 киши битта ўтов олишлари шарт эди (5 кишига 1 та ўтов олишнинг сабаби – сараланган жангчиларнинг қурол-анжомлари кўп жойни эгаллар ҳамда улар махсус хизматкорларга эга эдилар). Шунингдек, гурзи, ойболта, шамшир билан қуролланган махсус жангчилар бўлинмаси ҳам мавжуд бўлиб, отлари устига йўлбарс терисидан ёпингчиқ ёпиларди.

Бу жангчилар Амир Темурнинг хос навкарлари бўлса керак. Жангчилар қилични чап ёнларида, икки тигли шамширни эса ўнг ёнларида осиб юришлари лозим эди. Ҳар бир ўнбоши совут, қилич, камон ва ўқ-ёй билан қуроланган бўлиб, чодир ва 5 та отга эга бўлишлари керак эди. Юзбошиларда 10 та от, ўз ўтовлари, қуроладан эса қилич, камон ва ўқ-ёй, гурзи, чўқмор ва совут бўлиши мажбурий эди.

Мингбошилар ўз ўтовларида соябон ва бир қанча ортиқча қурол-яроғлар – совут, дубулға, найза, қалқон, қилич, садоқ ва ўқ-ёйлар сақдашлари керак эди.

Биринчи даражали амирлар 2 та ўтовга эга бўлиб, биринчиси оддий икки соябонли, иккинчиси эса заррин иплардан тикилиб безатилаган бўлиши лозим эди (бу ўтов бошлиқларни қабул қилиш ва зиёфатлар учун мўлжалланган бўлса керак). Улар оддий жангчиларни таъминлашга ҳам етадиган жуда кўп ортиқча қурол-яроғ ҳам сақлаш эдилар.

Иккинчи даражадан ўн иккинчи даражагача ёки бош қўмондонгача бўлган олий даражадаги амирлар янада кўпроқ қурол-яроғ ва от-араваларга эга бўлишлари зарур эди.

Биринчи амир ўзи билан 110 та от, иккинчиси 120 та, учинчиси 130 та ва ҳоказо, бош қўмондон эса 300 дан кам бўлмаган от олиб юриши шарт эди.

Пиёда жангчи шамшир, камон ва ўқларга эга бўлиб, жанг олдидан ўқлар сони махсус буйруққа биноан кўпайтирилиши мумкин эди⁵¹. Тўхтамишга қарши бўлган юришда ҳар бир жангчига 30 тадан ўқ олиш буюрилган эди.

Амир Темур юриш бошлагандан аввал ёки жанг олдидан кўшиннинг аҳволи, қандай жиҳозлангани, умуман, ҳолатини кўрикдан ўтказишга ниҳоятда жиддий амаал қиларди.

Ҳарбий унвон бериш. Ҳар бир ўнликда сараланган жангчилар орасидан мулоҳазакор ва мард жангчи танлаб олиниб, қолган 9 жангчининг розилигидан сўнг ўнбоши этиб сайланарди;⁵² ўнбошилардан эса фаолияти ва қобилиятига қараб юзбоши сайланарди; 10 та юзбошидан эса ҳарбий ишларда моҳир ва тажрибага эга амирлар фарзанди ёки асизодаalar авлодидан бўлган жасур кишилардан мингбоши тайинланарди. Ҳар бир бошлиқ керак бўлиб қолганда, ўрнини босиши мумкин бўлган ёрдамчига эга эди.

Бошлиқлар ҳуқуқи. Ўнбошилар қочиб кетган ёки ўлган жангчилар ўрнига бошқа жангчиларни қабул қилиш ҳуқуқига эга эдилар; юзбошилар ўз биродарлари танлаб олган жангчиларни ўнбошлик вазифасига, мингбошилар эса шу тарзда ўнбошилар ичидан танлаб олинганларни юзбошлик вазифасига тасдиқлар эдилар. Амир Темурга ўнбоши ва юзбошиларнинг фақатгина ўлган, қочиб кетгани ва ўрнига ким қўйилганлиги ҳақида маълумот берардилар. Оддий фуқаро (райят)ни бошқаришда ҳам унвон беришлар деярли шу тарзда бўлган. Ҳарбийлар орасида ҳам, райят орасида ҳам бошлиқларнинг вазифалари итоатсизларни жазолаш, ўз бурчларини бажара олмаганларни ҳайдаш ва уларнинг ўрнига бошқа кишиларни сайлашдан иборат эди. Амир Темур жисмоний жазо беришни ёқтирмагани учун уни тақиқлаб қўйган, ҳокимияти қамчи ва таёқдан кучсиз бўлган бошлиқ ўзи эгаллаб турган лавозимга лойиқ эмас, дер эди⁵³.

Шундай қилиб, оддий жангчилар ҳам ўнбоши ва юзбоши лавозимларига эришишлари мумкин эди. Лекин олий мансабларни эгаллаш учун юзбошилар алоҳида хизмат кўрсатишлари ёки алоҳида қобилиятга эга бўлишлари керак эди. Чунки юқорида қайд қилганимиздек, мингбошлик лавози-

мига, одатда, амирлар ва аслзодалар, яъни қабила бошлиқлари ва уларнинг фарзандлари кўтарилиши мумкин эди. Бинобарин, бу лавозимларга молдунёси мадрасаларда ўқиш учун имкон берувчи, сиёсий ҳокимиятга эга, аслзодаларга мансуб олий табақадаги кишилар сайланар эди. Амирларнинг 12 даражага бўлиниши, эҳтимол, уларнинг қўли остидагиларнинг кўп-камлигига боғлиқ эди. Масалан, биринчи даражадаги амир минг кишилик отликқа, иккинчи даражадаги амир 2 минг отликқа ва ҳоказо, ўн иккинчи даражадаги амир 12 минг ва ундан кўпроқ отликқа бошчилик қиларди.

Маош тайинлаш. Пул муносабатлари билан яхши таниш бўлмаган кўчманчи халқлар буюмлар қийматини, одатда, от, қўй, туя ва бошқа нарсаларнинг баҳоси билан ўлчардилар. Шу туфайли Амир Темур жангчи маошини шу жангчига тегишли отнинг нархига тенг қилиб белгиларди*. Аъло жангчи (баҳодир)ларнинг маоши 2 тадан 4 тагача от нархига тенг келса, йўлбошилар 10 та жангчи оладиган маошни⁵⁴, юзбошилар 2 та ўнбоши оладиган маошни, мингбошилар 3 та юзбошининг маошига тўғри келадиган маош олар эдилар. Жиноят қилган ҳар бир жангчи** ўз маошининг ўндан бир қисмидан маҳрум этиларди.

Амирлар маоши уларнинг даражасига қараб минг ва 10 минггача от нархи, Амир Темур авлодлариники эса 12 минггача от нархи билан белгиланиб, уларга вилоят ҳам ҳадя этиларди. Амир

* Бу ерда кўрсатилаган сабаб унча тўғри эмас. Амир Темур пул қадри ва нарх-наво ўзгарганда, жангчилар зарар кўрмасликлари учун маошни шундай тайинлаган. Нарх-наво ўзгариши туфайли қимматчилик бўлиб кетадиган ҳолларни назарда тутиб, от нархини маош учун мезон қилгани Амир Темурнинг иқтисодийетни ниҳоятда чуқур билишидан ва авом муҳофазасини ўйлаб иш юритганидан далолат беради (*масъул муҳарр.*).

** «Темур тузуқлари»да «уруш пайтида хатоликка йўл қўйган ҳар бир жангчи» дейилган (*масъул муҳарр.*).

Темурнинг бошқа фарзанд ва набиралари таъминоти уларнинг қариндошлик даражаси ва ёшига қараб камайиб борарди. Пиёда аскарлар, хизматчилар (амирлар, Амир Темурнинг қуроқбардорлари ва хос хизматчилари бўлса керак) ва чодирчилар 100 тадан мингтагача от нархига тенг маош олардилар. Пиёда аскарлар сараланган ва синалган жангчилардан иборат бўлганлиги ҳамда уларни таъминлаш қимматга тушиши сабабли кўп сонли бўла олмас эди.*

Қўшинлар маоши махсус бошлиқлар томонидан бошқариладиган, ҳарбий вилоятларга бўлинган ерлар ҳисобидан ҳамда баъзи шаҳар ва вилоятлар даромадларидан белгиланарди. Амир Темур ўзи танга зарб этгани туфайли ўтроқ халқлар орасидан чиққан ва пул муносабатлари билан таниш бўлган жангчиларга пул билан маош тўларди. Бошқаларга маош арпа ва бошқа дон маҳсулотлари билан тўланарди. Аммо от маош тўлашда қиймат бирлиги сифатида қабул қилинган эди.

Жанговар хизмат кўрсатган жангчиларга мукофотлар шарафлаш, маошни ошириш, ўлжа бўлишда улушнинг оширилиши, юқори мансабга кўтариш, фахрий унвон бериш, баҳодир, жасур, ботир ва бошқа шу каби номлар билан аташ сифатида берилса,⁵⁵ бутун қўшинлар қисмига – ногора, байроқ билан тақдирлаш ва ҳоказолар сифатида бериларди.

* Муаллиф бу ўринда янглишган. «Тузуклар»да пиёдалар ва хизматчилар маоши 100 тангадан 1000 тагача бўлиши лозимлиги таъкидланган. Темур лашкарларида пиёдаларнинг анча кам бўлишига асосий сабаб эса унинг аскарлари аксарият ўтроқ ва яқинда ўтроқлашган халқлар вакиллари бўлганлиги ҳамда у олиб борган жангларнинг аксарияти кенг ва очик ерларда (чўллар, даштларда) бўлганлигида ва бундай жангларда тезкорлик ҳамда чакконлик талаб қилинишида бўлса керак; бундан бошқа бир неча сабаблари ҳам бўлиши, эҳтимол (*масъул муҳарр.*).

АМИР ТЕМУР ҚҰШИНЛАРИ МУНТАЗАМЛИГИНИНГ АСОСИ

Амир Темур қўшинларининг бундай ташкил этилиши уларнинг у ёки бу даражада сафларга бўлинганлиги, ҳар бир жангчи ўналикда ўз жойини билиши, ўнаиклар юзликда, юзликлар эса мингликда (ва ҳоказо) қайси тарзда жойлашишлари кераклигини билишлари лозим бўлганлигини кўрсатади. Қаттиқ интизом ва уюшқоқлик ҳукм сурган юз минглик қўшинларда аниқлик, тўғрилиқ ва ҳаракатнинг тезлигига аниқ риоя этилиши, деярли бир зайлда саф тортиш ва доимий мунтазамлик бўлиши талаб этиларди. Шарафиддин Али Яздийнинг ёзишича, Амир Темур қўшинлари ҳаракатлари аниқлик билан олиб борилар, Боязид билан бўладиган жангдан аввал Самарқанддан келган ҳар бир қисм жангчилари махсус рангга кийимбош кийган эдилар. Масалан, қизил байроққа эга қисмлар шу рангдаги қалқон, эгар, жабдуқ, ўқдон, камар, найза, гурзи ва бошқа аслаҳаларга эга бўлсалар, сарик, оқ ва ҳоказо рангда кийинган қисмлар жангчилари шу рангдаги қурол-яроғ ва бошқа аслаҳалар билан таъминланган эдилар. Қисмлар қуролиларининг хиллари билан ажралиб турарди.

Шундай қилиб, Амир Темур пиёда ва отлик аскарларга эга эди. Пиёдалар енгил қуроланган бўлиб, жарликлар ва ўрмонлардаги жангларга мўлжалланган, тоғ ва ўрмонлар бўйлаб юрилган кезларда қўшинни кўкқисдан бўладиган ҳужумлардан сақлар, қамал пайтида ҳужум қилиш ва бошқа ишларда фойдаланиларди. Отлик аскарлар енгил ва офир қисмларга бўлинган эди.

АМИР ТЕМУРНИНГ ЖАНГДАГИ ХАРАКАТЛАРДА ҚўЛЛАГАН ТАКТИК ҚОЙДАЛАРИ ВА ЖАНГОВАР САФЛАРИ

Амир Темур қўшинларида қўлланилган тактик қойдалар ва жанг олиб бориш тартиблари ҳақида тушунча бериш учун мен бу ерда Амир Темурнинг уруш ва жанглар, ҳужум ва чекиниш, жанг тартиби ва душманни яқсон қилиш қойдаларини баён қиламоқчиман.⁵⁶ Бунда иложи борича Амир Темурнинг ўз сўзлари билан баён қилишга ҳаракат қиламан.

12 МИНГДАН ОРТИҚ БўЛМАГАН ОТЛИҚ АСКАРЛАР БўЛИМИ УЧУН

Агар душман қўшини сони 12 мингдан ошмаса, Амир Темур уларга қарши тегишли ўнликлар, юзликлар ва мингаикларга эга бўлган 12 минг отлиқ аскар юборар эди. Бу аскарларга бошчилик қилаётган амир (амир ул-умаро) душман турган ерга бир манзил қолганда, Амир Темурга бу ҳақда хабар бериши лозим эди. Амир Темурнинг талаби бўйича, ушбу лашкар қуйидаги 9 қисм (фавж)га бўлиниши керак эди.⁵⁷ Асосий корпус ёки резерв (қўл) бир қисмни, ўнг қанот (баронғор) уч қисмни, сўл қанот (жавонғор) уч қисмни, илғор фавж (авонғор) бир қисмни, олдинги постлар (қоровул) бир қисмни ташкил этарди. Ўнг ва сўл қанотлар (баронғор ва жавонғор)нинг ҳар бири 3 қисмдан иборат бўлиб, илғор қисмлар, ўнг ва чап ёки биринчи ва иккинчи бўлинмаларга (авонғор, чоповул ва шиғовулга) бўлинар эди.

Жанг бўладиган ерни танлашда, қуйидагилар эътиборга олиниши керак эди: 1) сув; 2) лашкарни жойлаш ва сақлаш учун қулай бўлган жой⁵⁸; 3)

жанг учун танланган ерда душман устидан устунлик қилиш мумкин бўлиши ва айниқса, юз ва кўзга қуёш тушмаслиги; 4) жанг майдони кенг ва текис бўлиши.

Жанг олдидан амир қўшнлар текис ҳаракат билан юришлари учун ҳар бир сафнинг жойини тайин қилар эди. Қўшин ўз отларини ўнга ҳам, сўлга ҳам бурмасдан, тўғри боришлари, душман билан тўқнашганда, шиддат билан унга ташланишлари керак эди. Бу тadbир сафда турган қўшнларнинг беҳуда отишма билан шуғуланмасдан, шиддатли ҳужум қилишларига қаратишган эди. Асосий қўшнлардан илгарироққа юборилган, енгил қўшнлардан тайинланган қоровулар ўқ-ёй ва найзалар отиб, жангни бошлаб юборишлари лозим эди.

Тажрибага эга ва моҳир саркарда жанг олдидан жанг майдонини синчиклаб кўздан кечириши, душманнинг қайси тарафдан устун эканлигини ўрганиши, ўз нуқсонларини тез орада йўқота олиши, душман алоҳида ажратилган қисмлар билан ҳужумга ўтаётгани ёки бор қўшнларини бирваракайига жангга киритганлигини кузатиши, унга қарши ишонч билан ҳаракат қилиши, муваффақиятга эришиш учун махфий режалари бор-йўқлигини билиши керак эди. Амир Темурнинг айтишича, душман ҳужум қилиши ёки чекинмоқчи эканлигини, ҳужумни такрорламоқчилиги ёки биринчи ҳужум билан қаноатланаётганлигини кузатиш ва тезда уқиб олиш катта санъат ҳисобланади. Саркарда жанг пайтида ўзини йўқотмаслиги керак. Курашчи ўз танаси қисмларидан – қўллари, оёқлари, боши ва шу кабилардан қурол сифатида қандай фойдаланса, саркарда ҳам ўз жангчиларининг лозим бўлганда, камон, ойболта, гурзи ва қилич-ни шундай ўз ўрнида ишлатишларини кузатиб ва бошқариб туриши лозим.

Жангга қоровулардан сўнг авонғор кирарди. Марказий авонғорга мадад керак бўлганда, жангга, аввало, ўнг қанот авонғори (баронғор авонғори) кирар эди.⁵⁹ Агар мадад кучига яна эҳтиёж сезилса, унда жангга ўнг қанотнинг чап бўлаги (баронғорнинг биринчи фавжи) ва сўл қанотнинг ўнг бўлаги (жавонғорнинг биринчи фавжи) кирар эди. Агар улар ҳам етарли бўлмаса, жангга икки қанотнинг қолган қисмлари (баронғорнинг иккинчи фавжи ва жавонғорнинг иккинчи фавжи) кириб, ўша заҳоти бу ҳақда Амир Темурга хабар бериларди. У моҳир саркарда сифатида душманнинг ҳужум қилиш усуллари ва хусусиятларини билиш учун ёки бошқа бирор мақсадни кўзлаб, катта бўлмаган қисмларни олдинма-кетин жангга киритар эди. Агар бу ҳаракатлар ҳам натижа бермаса, амир охириги ҳужум муваффақиятли бўлишига ишонган ҳолда, асосий кучларга қўшилиб, қўл (эҳтиёт қисм) билан ўзи жангга кириши лозим эди.

Ўша даврларда деярли барча халқлар уруш вақтида тартибли сафларда тизилмасдан, тўда-тўда бўлиб, тактик мулоҳазаларсиз жанг қиладиган, ўз жасуралигига берилиб кетиб, душманга тартибсиз равишда ташланадиган бир вақтда Амир Темур лашкарлари тартибли сафларга тизилган ва бир неча қисмлардан иборат бўлар ҳамда улар жангга бирин-кетин киритилиб, ниҳоят, сўнгги ҳужумлар билан душман кучсизлантирилиб, ҳолдан тойдирилагач, энг сараланган жангчилардан тузилган, ҳар доим ғалабани таъминлаши мумкин бўлган, кучли ва бардам резерв жангга киритиларди. Шунини қайд қилиш керакки, олдинги қатор жангчилари унчалик кўп бўлмасдан, душман ҳужумига бас кела олмас эди. Амир Темур уларга мадад бериш учун аввал икки қанот ўртасидаги, кейин эса ён томондаги аскарларни юборарди.

Ушбу жанговар тартиб Ўрта Осиё текисликлари учун қулай эди. Текис ерларда жанг олиб боришнинг қулайлиги шунда эдики, мўғул ва Ўрта Осиё отлиқ аскарлари мағлубиятга учраганда, қирилиб кетишдан халос бўлиш учун тарқалиб қочиб, кейин эса келишилган жойда учрашиб, деярли ҳар доим пистирмадан фойдаланиш оқибатида душманни таҳликада ушлаб туришар, бундай таҳлика уларни мағлубият келтирувчи шиддатли ва кучли таъқибдан сақлаб турарди. Бу усуллар шунчалик пухта ўйланганки, улар олиб борган жангларнинг деярли ҳаммаси ҳал қилувчи бўлиб, душман қўшинларининг тор-мор бўлишига олиб келди.

12 МИНГДАН 40 МИНГГАЧА БЎЛГАН ОТЛИҚ БИРИКМА УЧУН

Агарда душман 12 мингдан кўп, лекин 40 мингдан камроқ қўшинга эга бўлса, Амир Темур уларга қарши 40 мингдан кам бўлмаган қўшин юборар эди. Қўшинга бошчилик қилишни ўғилларидан бирига топшириб, унга ёрдамчи сифатида иккита амир (беглар беги) ва бошқа бошлиқларни қўшиб берарди. Бу қўшинларнинг жанговар тартиби қуйидагича бўлган: қўшинлар 14 қисмга бўлинган бўлиб, $1/3$ дан кам бўлмаган қисми саркарданинг шахсий бошчилигидаги резерв (қўл)ни ташкил этарди; ҳар бири 3 қисмдан иборат бўлган ўнг (баронғор) ва сўл (жавонғор) қанот жангчилари иккинчи қанотни ташкил этиб, улардан бири бу қанотлар авонғори (баронғор авонғори ва жавонғор авонғори)ни, қолган иккитаси ҳар бир қанотнинг ўнг ва сўл ярми (биринчи ва иккинчи фавжлар)ни ташкил этарди. Иккинчи қатор ўнг ва сўл қанотлари авонғори олдига биринчи қаторни

ташкил этувчи яна 3 тадан қисм (чоповуа ва шифовуа) қўйиларди. Уларнинг ҳар биридан биттадан авонгор (чоповуа авонгори ва шифовуа авонгори) ажратиларди. Олдига қолган қисмлардан авонгор қўйиларди. Авонгорга қилич, найза ҳамда камон билан қуроланган довюррак ва жасур жангчилар тайинланарди. Улар жуда кучли ҳайқирик билан жанг олиб бориб, душман авонгори тартибини бузишлари керак эди. Авонгор олдига қоровуалар қўйиларди.

Амир Темур қоидаларига кўра, лашкарбоши душман қўшини сонини билиб олгач, унга қарши ўз қўшинларини тўғри қўя билиши, душман нима қилаётганини кузатиши, душман ўқчилари, найзабозлари, қиличбозларининг ҳолати қандайлигини билиши, улар жангга бирваракайига ёки қисмларга бўлиниб, аста ёки шиддатли равишда қираётганлигини кўра билиши, жанг майдонидаги ҳужум ва чекиниш учун мумкин бўлган кириш ва чиқиш жойларини белгилаши ҳамда душмanning жанг қилиш тартиби ва кўзлаган мақсадини фаҳмлай олиши керак эди. У душман айёрликларига учиб, қуршовга тушиб қолмаслик учун эҳтиёткор бўлиши лозим эди. Моҳир лашкарбоши жангларнинг умумий механизмига яхши тушуниши, айнан қайси қўшинларни жангга киритиш лозимлигини билиши, душман режаларини пайқай олиши ва режаларини амалга оширмаслик учун ҳар қандай чора-тадбирлардан фойдалана олиши керак эди.

БҮТҮН БИР ҚЎШИН УЧУН

Душман қўшини сони 40 мингдан кўпроқ бўганида, унга қарши Амир Темурнинг ўзи борарди. Бундай пайтда унинг қўшинлари жангга қуйидаги тартибда бўлинарди: 40 та бўлинма бевосита Амир Темур ихтиёрида бўларди (қўл). Улардан энг сараланган 12 та бўлинма биринчи қаторни, қолган 28 таси эса иккинчи ва учинчи қаторларни эгалларди. Амир Темурнинг ўғиллари ва набиралари бошчилик қилаётган қўшиналар кўрсатилган 40 та бўлинма ўнг томоннинг олд қисмида, қариндошлари ва иттифоқчилари бошчилик қилаётган қўшинлар эса унинг чап томоннинг олд қисмида жойлашарди. Барча қисмлар резерв (тарх)ни ташкил этиб, қаерга мадад керак бўлса, ўша ерга борарди.

Олитта бўлинма ўнг қанотнинг (баронфорнинг) асосини ёки унинг иккинчи сафини ва 1 та бўлинма авонфорини, яна шунча бўлинма шу асосда чап қанот асоси (жавонфор)ни ташкил этарди. Иккинчи сафнинг икки қаноти олдида худди шу тартибда ва шу сонли қисмлар билан биринчи қатор (чоповул ва шифовул) жойлашарди. Биринчи қатор олдидаги илфорда (фронгда) шунча бўлинмага эга малакали бошлиқлар ва жасур жангчилардан тuzилган катта авонфор жойлашарди. Бу авонфорнинг олдида ҳам ўз авонфори (авонфорининг авонфори) бор эди.⁶⁰ Енгил қуролланган икки бўлинма (сўл ва ўнг қанотлар қоровуллари) жангчилари олдиндаги соқчилар ва эҳтиёткорлик учун айғоқчилик (разведка)ка юбориладиган кичкина отлик бўлинмалар ёрдамида қўшинларни кўкқисдан бўладиган ҳужумдан сақлар ва душман ҳаракатини кузатиб борардилар.

Жангни енгил қуролланган жангчилар (қоровуллар) ва авонфорнинг авонфори бошлаб берар-

ди. Катта авонгор амири уларга ёрдамга келиб, ўз жангчиларини жангга киритарди. Шу тариқа ёрдам керак бўлганда, жанг қилаётганларга кўмак сифатида аста-секин биринчи, кейинроқ иккинчи қаторлар жангга кирарди. Агар бу ёрдамлар ҳам камлик қилса, резерв (тарх)нинг сўла ва ўнг қанотлари, яъни Амир Темурнинг ўғиллари, набиралари, қариндошлари ва иттифоқчилари жангга кирарди. Уларнинг асосий вазифаси – душман бош қўмондонига ҳамма қилиб, асирга олиш ва байроғини қўлга киритишдан иборат эди. Агар бу ҳаракатлар ҳам талаба олиб келмаса, бутун қолган резерв қисмлар (қўла) ишга тушиб, қатъийлик билан ҳужум олиб борарди. Форс тилида битилган аса нусхадан инглиз тилига қилинган майор Доу таржимасида бутун қўшин учун бўлган жанговар тартиб қуйидаги кўринишда алоҳида жадвал сифатида берилган:

Амир Темур ўзи бошқарган, 40 миңдан ортиқ отлиққа эга бўлган қўшиннинг жанговар тартиби ва тузилишини кўрсатувчи

ЖАДВАЛ

Сўла қанот
қоровули

Ўнг қанот
қоровули

Авонгорнинг
авонгори

Катта авонгор
6. 5. 4. 3. 2. 1.

Шифовулнинг
авонгори
Шифовулнинг
1 – 6-фавжлари
6. 5. 4. 3. 2. 1.

Чоповулнинг
авонгори
Чоповулнинг
1 – 6-фавжлари
6. 5. 4. 3. 2. 1.

Жавонғорнинг
авонғори
Жавонғорнинг
1 – 6-фавжлари
6. 5. 4. 3. 2. 1.

Баронғорнинг
авонғори
Баронғорнинг
1 – 6-фавжлари
6. 5. 4. 3. 2. 1.

РЕЗЕРВ

(ТАРҲ)

Амир Темур қариндошлари
ва иттифоқчиларининг
қўшини

Амир Темур
ўғиллари ва
набираларининг
қўшини

Қўл

Бевосита Амир Темур ихтиёрида бўлган қўшинлар: булардан 12 та ўрта бўлинма (полк) олдинда бўлиб, улар бош байроққа эга, иккита орқа қаторда эса қолган 28 та ўрта бўлинма (полк) жойлашган.

1-изоҳ. 1 дан 6 гача бўлган сонлар ҳар бир қатордаги қўшин қисмлари сонини билдиради. Улар қўшиннинг катта-кичиклигига қараб мустақил қисмларни ташкил қилган бўлиши мумкин.

2-изоҳ. Резервдаги полк сўзини (*французча таржимада шундай ёзилган*) қўшинларнинг мустақил қисми деб тушуниш керак, лекин бунда ҳар бир қисмда қанчадан жангчи бўлгани номаълум.

Юқорида келтирилган Амир Темур эга бўлган уч турдаги отлиқ аскарлар кўрсатилган чизмалардан кўринадики, жанговар қаторларнинг маркази кучсиз эди. Бу билан Амир Темур марказни атайин кучсизлантириш натижасида душманни резерв томонга жалб қилиб ва қуршаб олиб, ян-

чиб ташлаш учун шундай қилганми ёки кучли резервга эга бўлагани учун (ўша пайтдаги халқларда бу ҳақда тушунча ҳам деярли йўқ эди) атайин ён томонларни чўзиш натижасида душман ҳам шундай қилиши, кейин эса резерв билан ўртага ҳужум қилиб, унинг сафларини бузиб, парчалаб ташлаш учун шундай қилганми, ёки бу тартиб шунчаки қўлланма сифатида хизмат қилганми (чунки Амир Темурнинг баъзи жангларида қўшинлар чап ва ўнг қанотлар ўртасида иккита жанговар қаторга жойлашганлиги ҳам маълум ва биз қуйида бунни кўрамиз), буниси бизга қоронғи. Ангор яқинидаги Боязид билан бўлган жангда эса марказга филлар жойлаштирилган эди. Бу пайтда пиёда аскарлар қаерда жойлашганлиги, улар марказда бўлганми ёки от-араваларни сақлаш учун манзилгоҳда қолганми, бунни ҳам аниқлай олмадим. Тўхтамиш билан бўлган бир жангда эса Амир Темур пиёдаларни олдинги қаторга жойлаштирган эди.⁶¹

ЎРДУЛАРДА ЖОЙЛАШИШ ҲАҚИДА

Ўрду (лагер) бўлиб жойлашганда ва тунашга ётишда Амир Темур аскарлари манзилгоҳи маҳсус соқчилар томонидан қўриқланарди. Амир Темурнинг ўзи қўшинларга бошчилик қилганда, манзилгоҳни қўққисдан бўладиган ҳужумлардан сақлаш учун 12 минг отлиқ тайинларди. Улар 3 мингтадан ҳар тўрт тарафга жойлаштирилар эди. (Амир Темур қароргоҳи атрофи хавф туғилганда, хандақ қазиб ўралар, хода ва қалқонлар билан мустаҳкамланар эди). Бу қўшинлар манзилгоҳдан ярим фарсанг⁶² масофада жойлашиб, етакчи постларга, улар эса, ўз навбатида, соқчиларга эга бўлиб, бир-бирлари билан мунтазам алоқа бовлаб туришар, душман ҳақидаги барча маълумотларни

манзилгоҳга етказишар эди. Манзилгоҳда махсус миршаблар бўлиб, улар тартиб-интизом, марки-тантлар (қўшин билан бирга юриб, озиқ-овқат савдоси билан шуғулланувчи савдогарлар) фаолияти, озиқ-овқатлар нархи ва манзилгоҳда рўй бериши мумкин бўлган ўғриликларга жавобгар эди. Тўртта махсус қисм манзилгоҳ ташқарисидаги жангчилар хавфсизлигини кузатарди. Агарда манзилгоҳдан 4 фарсанг масофада ҳам кимдир ярадор бўлган, ўлган ёки талаб кетилган бўлса, бу жиноятлар учун мана шу қисмлар жавобгар эди:

КРИМ-ТАТАРЛАРНИНГ САФ ТОРТИШ ВА ҲАРАКАТЛАРИ ТАРТИБИ ҲАМДА УКРАИНАГА ҚИЛГАН БОСҚИНЛАРИДАГИ ТАДБИРЛАРИ

Мўғул-татарларнинг жанговар сафлари ва урушиш санъати ҳамда ҳарбий юришлар чоғида қўллаган қоидалари ҳақида ҳеч қандай маълумот тўплай олмадим. Лекин бу ҳақда биров маълумот бериш ниятида крим-татарларнинг XVII асрда Украинага қилган bosқинларидаги ҳаракатлари ҳақида тўхталиб ўтмоқчиман.⁶³ Бу даврда гарчи улар ўз аجدодларининг жанговарлик хусусиятлари, Чингизхон ва унинг биринчи авлодлари таъсис қилган тузум шаклларини йўқотган бўлсалар-да, шу шаклларнинг сақланиб қолган баъзи бир кўринишларида мўғулларнинг* Амир Темур давридаги ҳарбий санъати ҳақида хулоса чиқарсак бўлади. Бунга шуни қўшимча қилса бўладики, крим-татарлар bosқинларидаги саф тортиш ва ҳаракатлар тартиби чўл ерларига, кўчманчи халқлар турмуш тарзига, уларнинг олиб борган урушлари хусусиятларига шунчалик мувофиқлантирилганки, бу ҳаракатлар-

* Аслида, «ўрта осийликларнинг» бўлиши керак (*масъул муҳарр.*).

ни Ўрта Осиёдаги ҳамма кўчманчи халқлар учун умумий деб олишимиз мумкин. Бинобарин, бу ҳаракатлар Чингизхон ва Амир Темур қўшинларида ҳам яхшироқ, ҳам мукаммалроқ ҳолда бўлган, деб ҳулоса қилсак, катта хато қилмаган бўламиз.

Бопланнинг сўзларига қараганда, қрим-татарлар 80 минггача жангчи бўлган қўшин билан ҳаракат қилганларида, жангга хоннинг ўзи бошчилик қилса, 40 минг кишилик қўшинга унинг мирзаси бош бўларкан. Бундай катта куч билан бўладиган юришлар дарё ва ботқоқликлар ҳаракатини қийинлаштирмасликлари учун фақатгина қиш пайтлари амалга оширилар эди. Одатда, бундай юриш олдидан қўшин кўрикдан ўтказиларди.⁶⁴ Татарлар учун бир кунда 25 чақирим масофани босиб ўтиш белгиланган эди. Душман ҳаракатларини ўрганиш ҳамда «тил»ни қўлга киритиш мақсадида олдинга энг абжир ва малакали суворилар юборилар эди. Жанг пайтида татарлар қўшини энига 300 дан минг қадамгача бўлган масофани эгалларди. Бунда отликлар сони мингга бўлиб, улар ўзлари билан керак бўлганда алмаштириш учун қўшимча 2 та от олишлари керак эди. Жанговар сафлар қўшин сонига қараб 800 тадан мингтагача бўлиб, ичкарига 12, 15 ва ҳатто 40 чақирим масофага чўзилиши мумкин эди. Бундай тартиб билан қилинган ҳаракат пайтида қўшимча олинган кўплаб отлар жанг пайтида ноқулайликлар туғдирарди. Бопланнинг айтишича, босқин пайтида татарлар ўзларига тенг қўшин билан тўқнашишга чап бериб, фақатгина душман қўшинидан 10 баробар кучли бўлганларидагина жангга киришар эдилар.⁶⁵

Чегарага яқинлашганда, улар қўшинни учта қисмга бўлардилар. Уларнинг 2/3 қисми қўшин асосини – марказни (корпусни), қолган 1/3 қисми чап ва ўнг қанотни ташкил этарди. Шундан сўнг

татарлар кеча-кундуз тез ҳаракат қилиб, вақти-вақти билан ярим ё чорак соатгина тўхташар, отларни озиқлантириш учун эса бир соатгина вақт берилар эди. Сўл ва ўнг қанотлар 500 – 600 кишилик бўлинма (отряд)ларга бўлиниб, асосий кучлардан алоҳида ҳаракат қилардилар. Улар аҳоли яшайдиган ерларга тарқаб, ҳар тарафдан ўраб олар, бу ҳаракатларни кечаси амалга ошириб, ҳеч ким чиқиб кетмаслиги учун қишлоқ атрофида аланга ёқишарди. Асосий кучлардан 40 – 50 чақиримдан узоққа кетмайдиган бу бўлинмалар ўлжани қўлга киритишлари билан асосий кучлар турган жойга қайтиб келардилар. Шундан сўнг бошқа жангчилардан янги қанотлар тузилиб, улар ҳам худди олдингиларидек ҳаракат қилишарди. Таъқибдан қочиш ниятида татарлар доимо янги йўллар орқали чекинарди.

Казаклар чўлларда соқчи постлари қўйишлари мумкин бўлган ёз пайтларида босқин бошламоқчи бўлган татарлар ўз қўшинлари сонини яшириш мақсадида чегарадан 100 чақирим берида мингтадан отликқа эга бўлган бўлинмаларга бўлинардилар. Улар бир-биридан 5 чақирим ва ундан ортиқ масофа узоқликда бўлиб, шунча масофа олдинга душман ҳақида маълумот тўплаш учун суворилар юборар, улар тўплаган маълумотга асосланиб, ўз ҳаракатини режалаштирар эди. Татарлар бир-бирлари билан алоқа ўрнатилш учун махсус шартли белгилардан фойдаланарди. Масалан, отда айлана бўйлаб ҳаракат қилиш⁶⁶, чақмоқтошдан ўт чиқариш, ёқилган латгани доира бўйлаб айлантириш ва бошқалар (бу белгилар босқин ёки ўғрилиққа кетаётган қирғизлар (қозоқлар)да ҳанузгача кенг қўлланилади).

Бўлинмалар ўз босқинларини яшириш учун жарликлардан кўп фойдаланарди. Улар чегарага келгач, келишилган вақтда махсус жойда учра-

шиб, босқинни бошлаарди. Қўшиннинг ҳақиқий сонини ҳам, йиғилиш жойи ва вақтини ҳам билмаган казаклар душман ҳужумини қайтариш учун ожиз бўларди.

Таъқибга учраган татарлар изларини йўқотиш учун қуйидаги ҳийлани қўлларди: тунадан сўнг бўлинмаларга бўлиниб, жануб, шимол, ғарб ва шарқ томон юришар, 5 чақиримдан сўнг ҳар бир бўлинма яна 3 қисмга бўлиниб, улар ҳам ҳар тарафга ҳаракат қилишар, кейин эса келишиб олинган йиғилиш жойига юришар, яна 3 чақирим юргандан сўнг бу тўдалар яна 3 қисмга бўлинишар, кейин эса келишилган ерда, тунаган жойларидан 40 – 50 чақирим узоқликдаги бирор-бир жерда тўпланишар эди. Тарқаб қочиш от чоптириш йўли билан бор-йўғи бир ярим соат орасида амалга ошириларди (бу ҳол тезлик билан амалга оширилмаган тақдирда казаклар уларни қувиб етиб, янчиб ташлашлари мумкин эди). Унчалик кўп бўлмаган отлар топтаб ўтган ўт-ўланлар кейинги кун жонланиб кўтарилар, шундай қилиб, татарларнинг излари йўқолар эди. Душман ҳужумига бас кела олмаган тақдирда татарлар отда қоча туриб, ёйларидан ўқ отишар, ўта мерганликлари сабабли шундай ҳолатда ҳам 60 – 100 қадам масофадан нишонга бехато ура олар эдилар. Бир неча чақирим масофа қочиб боргандан сўнг улар яна бирлашишар, тартиб билан сафга тизилиб, душманни қарши олардилар. Бундай шароитда улар қуёшга орқалари билан туриб, шамол ёрдамидан фойдаланишга, душманни эса қуёш нурлари ва шамолга қарши қилиб қўйишга ҳаракат қилардилар. Агарда бу тўқнашиш ҳам муваффақиятсиз бўлса, юқорида айтилган ҳамма ҳаракатлар қайтадан такрорланарди. Татарлар камондан ўқ отишни чап елкалари билан амалга оширардилар⁶⁷.

Дарёни (ҳатто Днепрни ҳам) сузиш йўли билан кечиб ўтишарди. Бунинг учун улар икки боғ қамиш ёки шох-шаббани кўндаланг ёгочлар билан боғлаб, кичик сол каби қурилма ясашар, унга эгар-жабдуқ, қурол-яроғ ва кийимларни боғлаб, ўзлари яланғоч ҳолда от ёли ёки думидан ушлаб, дарёни кечиб ўтардилар. Кечиб ўтишни бутун қўшин саф бўлиб, бир вақтда амалга ошириши туфайли баъзан улар эгаллаган масофа 2 чақиримгача чўзилар эди.

КЎЧМАНЧИ ХАЛҚЛАРНИНГ УРУШГА, АЙНИҚСА, КИЧИК УРУШЛАРГА БЎЛГАН ЛАЁҚАТИ ҲАҚИДА

Кўчманчи халқлар (шу жумладан, мўғул-татарлар ҳам) кичик уруш олиб бориш учун алоҳида қобилиятга эга эди. Улар доимо (ёзда ҳар 3-4 кундан сўнг, қишда камроқ) бир жойдан иккинчи жойга кўчиб юришга ёшлик чоғларидан ўрганиб қолишганди. Кўчманчилар йўл хотираларини ниҳоят даражада ривожлантиришга, қуёш, ой, юлдузлар, тепаликлар, водийлар, дарёлар, жарликлар, тоғ даралари, кўллар ва бошқа нарсаларга қараб, ўз турган жойлари ва ҳаракатларини аниқлаб олишга ўрганган эди. Улар учун ҳамма нарса – қўрғон, тош, бута, сувнинг йўналиши, унинг мазаси, ўтларнинг хоссалари, уларнинг эзилганлиги, шамол йўналиши ва ҳоказолар белги бўлиб хизмат қиларди.

Менга бир қирғиз (қозоқ) йўлбошчиси ҳақида гапириб беришганди. Қишда қор ёруғидан кўзи қамалиб, кўрмай қолган йўлбошчи бизнинг казакларимизни 200 чақирим масофагача тўғри бошлаб борган. Унинг учун фақат жойнинг хусусияти, қўрғон ва қабрларнинг жойлашиши, шамолнинг қайси тарафдан (шимолданми, жанубданми ва

ҳ. к.) эсиши ҳақида айтиб туришигина йўналишни тўғри олиш учун етарли эди. Яхши йўлбошчи кўчманчи халқлар учун тирик компасдир, десак янглишмаймиз. У одамларни қоронғи кечада ҳам керакли йўналишда ўз кетидан бошлаб бориб, жуда камдан-кам ҳолларда янглишиши мумкин. Қирғизларнинг (қозоқларнинг) жойларни аниқлаш қобилияти чегарадаги казакларни ҳам ҳайратга солади. Улар қирғизлар худди бўрилар каби кечаси ҳам худди кундузидек кўриш қобилиятига эга деб ўйлайдилар. Улар кўзининг ўткирлиги кишини ҳайратга солади: қирғизлар 5 – 6 чақирим узоқликдаги бута ёки тош орқасига яшириниб олган одамни кўришлари ёки шу масофадан туриб, бошқирд билан казакни бир-биридан ажрата олишлари мумкин. Улар узоқ масофадан ёнаётган гулхан тутуни, қайнаётган сувдан кўтарилаётган буғ ва ҳоказоларни кўришлари мумкин. Кўчманчи халқларнинг эшитиш қобилияти ҳам бизларникидан нозикроқ⁶⁸.

Кўчманчи халқларнинг кичик урушларга лаёқатлилиги қулай шароит бўлганда, улардан енгил отлиқ аскарлар тузишга имкон беради. Улар мўғул енгил отлиқ жангчилари сингари асосий кучларни душманнинг қўққисдан қиладиган ҳужумидан сақлаш ва бош кучлар ҳаракати йўналишини яшириш ниятида асосий кучлардан икки кун аввал душман тарафга юборилиши мумкин.

Лекин тарихдан маълумки, улардан фақат енгил отлиқ аскарларгина эмас, балки оғир ва ўрта (бизнинг драгуналаримиз каби) отлиқ аскарлар ҳам ташкил қилса бўларди ва вақти келганда, бу отлиқ аскарлар катта қалқонлар ёрдамида ҳимояланиб, камонлар ва бошқа қуроолар билан пиёда ҳолда жангга киришишга ҳам лаёқатли эди. Бу аскарларга тоғлар ҳам, дарёлар ҳам тўсиқ бўла олмас-

ди, улар яничарларнинг ажойиб пиёда аскарларини ҳам, григорьян олови отувчи қуро, ракета* ва филлар қучи билан ҳаракат қилувчи ҳинд пиёдаларини ҳам таслим қилишга эришганлар.

ҚИРҒИЗЛАРНИНГ (ҚОЗОҚЛАРНИНГ) ЧЕГАРА ЧИЗИҚЛАРИДАН ЧОРВА МОЛЛАРИНИ ҲАЙДАБ КЕТИШ УЧУН ҚўЛЛАЙДИГАН ҲИЙЛАЛАРИ

Мўғул-татарларнинг кичик урушлари ҳамда душман қўшинлари, маълумот тўплаш усуллари тўғрисида тушунча беришдан олдин қирғизларнинг (улар мўғуллар лашкарида енгил қўшин ташкил қилганликларига шубҳа йўқ) чегара чизиқларига ҳужум қилиб, от ва бошқа чорва молларини ҳайдаб кетиш учун ишлатган ҳийла-найрангларини баён қилишни лозим топдим. Ўтган даврларда қирғизлар катта қучлар билан бизнинг ерларимизга бостириб кирганларида, қрим-татарлар қўллаган ҳийлаларни қўллардилар. Улар чегарага яқинлашиб бориб, тўс-тўполон билан бир ёки бир нечта аҳоли яшовчи қишлоқларга қазакарнинг эътиборини жалб қилиш ниятида сохта ҳужумлар уюштиришар, ҳақиқий ҳужумни эса бошқа тарафдан ташкил этишарди. Шу асрнинг 20-йилларидан бошлаб улар бундай босқинлар қилмай қўйдилар, аммо уларнинг босқинлари одамларни олиб қочиш, отларни ҳайдаб кетиш каби яширин тус олди, тўғрироғи, ўғрилиқка айланди. Улар бир-бирларининг чорва молларини – от, туя, қўй ва бошқаларни олиб кетиш (баранта) билан ҳам шуғуланардилар. Бундай ўғриликни амалга ошириш учун эллиқка яқин овчи чегара чизирига⁶⁹ махфий йўллар билан яқинлашиб борар, бунда

* Ерга тушиб, қўлаб маротаба зарба бера оладиган темир пойнакли қуро; ҳинд қўшинларида бўлган (*масъул муҳарр.*).

сир очилиб қолмаслиги учун ҳеч кимга, ҳаттоки ўз қабиладолларига ҳам кўринмасликка ҳаракат қилардилар. Чегара чизигига 50 – 60 чақирим масофа қолганда, улар пана ерга жойлашиб, ичларидан жасур, тажрибали, жойни яхши билувчи 10 кишини энг яхши отларга миндириб, олдинга юборишар, улар, ўз навбатида, чегара чизикларига жарлик ва чуқурликлар орқали эҳтиёткорлик билан яқинлашардилар. Чегара чизигига саккиз ёки ўн чақирим масофа қолганда, улардан бири отдан тушиб, яқин орадаги тепаликка кўтарилар ва ўша ердаги тош, ўт ёки бута орқасига яшири-ниб, чегара чизигида нима бўлаётганини кузатарди. Агарда казаклар, бошқирлар чегара чизиги атрофида яшовчи бошқа аҳоли ёки чизик атрофида кўчиб яшовчи қирғизларни (қозоқларни) қўлга туширишга эришадиган бўлсалар, улардан чегара чизиги ҳолати ҳақида суриштирар, чегара соқчиларининг сони, казакларнинг отлари қандайлиги, отлиқ бўлинмалар қайси пайтда чегарани айланишлари, соқчиларнинг сони ва қўйиладиган жойи, подачиларнинг бор-йўқлиги, уларнинг сони, қуролланганлиги ва ҳоказоларни билишга ҳаракат қилишарди. Тунда барантачилардан бир нечтаси чегара чизигидан ичкарига ўтишар, қолганлари эса жойларида туриб, чегара соқчилари ҳаракатини кузатишар, керак бўлиб қолганда, бир-бирларига дарак бериш учун махсус белгилардан фойдаланиш ҳақида олдиндан келишиб олардилар. Чегарадан ичкарига ўтган қирғизлар (қозоқлар) эрталабки соқчи бўлинма уларни пайқаб, ваҳима солмасликлари учун из қолдирмасликка ҳаракат қилишарди. Бунинг учун қош қораймасдан жойни яхшилаб ўрганишар, тошли ерлардан ёки йўлдан юришни мўлжаллашар, из қолдирадиган бўлсалар, эрталабгача шамол ўчириб ташлаши мумкин бў-

лиши учун бу йўлни кечқурун босиб ўтишга ҳаракат қиларди. Чегара ичкарисига кириш ҳамда ўғриликни, асосан, ёмғир ёғаётган ва шамол бўлаётган кунларда амалга оширишарди⁷⁰. Чегара чизиги ичкарисидан улар аҳоли яшамайдиган пинҳона йўллардан юришар, отлар уюри турган ерни аниқлаб, атрофни кузатишар, қоронғи тушиши билан ҳушёрликни ёқтирган подачиларга ташланиб, уларни боғлашар ёки ўлдиришар ва зудлик билан подани ҳайдаб кетишарди. Пода керакли томонга юриши учун қирғизлардан (қозоқлардан) бири олдинда бошлаб борар, қолганлари эса орқадан уни ҳайдаб боришарди. Қирғизлар (қозоқлар) чўлда қолган биродарларидан бизнинг чегарамизни текшириб юрувчи отлик бўлинма келаётгани ҳақида хабар олишлари билан ўша кечанинг ўзидан подани бошқа ерга ҳайдаб кетишга ҳаракат қилардилар. Агар ўғрилик чегара чизигидан анча узоқда содир бўлиб, подани ярим кечага қадар ҳайдаб олиб кетишга улгура олмайдиган бўлсалар, унда подани чегара чизигидан 15 чақиримча узоқликда, қўлга тушишлари мумкин бўлмаган ерларда ўтлатиб туришар, қош қорайиши билан уни чегара томонга ҳайдашар, бунда чегарани текширувчи соқчилар бўлинмага дуч келишдан эҳтиёт бўлишар, шовқин-сурон кўтармасдан чегарани соқчи пости турадиган ердан узоқроқда кесиб ўтишарди. Қирғизлар (қозоқлар) дарёларни кечиб ўтишар, баландлиги 2 – 3 саржин бўлган соҳил ва унинг тиккалиги ҳам уларни тўхтага олмасди. Улар ана шундай баландликлардан отда ўтирган ҳолда сувга сакрашар, ўша ерда дарё етарлича чуқур бўлиши кифоя эди. Отлар уюри қияликка яқинлашиши билан ён тарафга қочиб кетмасликлари учун қирғизлар (қозоқлар) дарё соҳилига яқинлашган отлардан бирига найза санчиб, қон чиқаришарди.

Қонни кўрган бошқа отлар соҳилнинг қиялиги ва дарёнинг кенглигига қарамасдан, кўркувдан ўзларини сувга ташлашар ва қарши соҳилга сузиб ўтардилар⁷¹. Қарши соҳилда ҳам улар изларини йўқотиш, жуда бўлмаганда, изларини казаклар бир неча соат давомида аниқлай олмасликлари йўлини қилишарди. Агарда олти ёки саккиз соат вақтни ютишга муваффақ бўлсалар, унда отларни ҳайдаб кетиш деярли ҳар доим муваффақиятга амалга ошарди. Бу вақт ичида улар подани 50 – 60 чақирим масофага ҳайдаб кетишга улгурардилар. Келишиланган жойда эса уларни биродарлари кутиб олиб, ўлжани пана қилишга ёрдам берардилар. Қочиш пайтида ўз изларини яхшироқ яшириш мақсадида улар худди қрим-татарлар сингари ҳар томонга тарқалиб қочишар, кейин эса келишиланган ерда яна бирлашишар ёки бўлмаса ўрмон, бутазор, қаттиқ ерлар, тошлоқлар орқали ёки кўп отларга эга бўлган бошқа ерларга кўчиб кетган овулар юрган йўллардан юришарди. Бундай ҳолда қочоқлар отларининг туёқ излари унчалик сезилмас, уларнинг йўналишини ҳам аниқлаш қийин бўларди. Улар бир неча чақирим йўл юрганларидан сўнг бирон-бир жарликка тушиб олишади ва шу жарлик бўйлаб йўлни давом эттирардилар. Агар улар кам сонли бўлсалар, унда қувғинни секинлаштириш учун қуйидаги ҳийладан фойдаланардилар: бир йўналишда бир неча чақирим от чоптириб, кейин кескин равишда отларни орқага буришар ва ўша йўлдан маълум масофа орқага юриб, кейин ён томонга юрардилар. Бунда бир нечагина от туёқлари босиб ўтган ўт-ўланлар озгина эзилган бўлиб, излар фақатгина ўша излардан юрилгандагина сезиларли бўларди (маҳаллий ибора билан айтганда «шлях», яъни қатнашган йўл). Шу йўлдан кетаётганлар, одатда, ўз олдиларига қараб юришлари

туфайли ён томондаги изни пайқамай қоладилар. Бунинг натижасида казаклар кўпинча унинг ёнидан ўтиб кетиб, тўғрига қараб кетган изларнинг охиригача борганларида, уни йўқотиб қўйишар, топиш учун орқага қайтишга мажбур бўлишар, ён томонга кетган, базўр кўринаётган изни қидириб топиш учун улар секинлик билан ҳаракат қилишга мажбур бўлардилар. Бу из бир неча соат қидиришдан сўнг бутунлай йўқолар, казаклар изни шу йўсинда қидириб топгунарига қадар бир неча соат вақт ўтишидан фойдаланган қирғизлар (қозоқлар) бир неча чақирим масофага қочиб кетишга муваффақ бўлардилар. Шу каби ҳийлалар ёрдамида кўпинча улар ҳеч қандай жазосиз чегара атрофида яшовчи аҳолига тегишли отлар ва ҳатто қорамол ёки қўй-эчкилар подаларини ҳайдаб кетардилар. Мўғул-татарлар ҳам Ўрта Осиёдаги кўчманчи халқ бўлганлари сабабли* ўзларининг кичик урушлар олиб бориш учун қилган ҳаракатларида худди шу каби айёрлик ва ҳийла-найрангларни қўллаганликлари, шубҳасиз.

Бу чекинишдан сўнг Амир Темур қўшни давлатлар ҳолати ҳақида маълумот тўплаш учун қўллаган воситаларини баён қилишни ўринли деб биламан.

АМИР ТЕМУРНИНГ БОШҚА ДАВЛАТЛАР ҲАҚИДА МАЪЛУМОТ ТўПЛАШ УЧУН ҚўЛЛАГАН ВОСИТАЛАРИ

Чегарадош давлатлар тўғрисидаги керакли маълумотни Амир Темур минг кишилик енгил бўлинмалар воситасида тўпларди. Бу бўлинмалар сувсиз чўл ерларида туя миниб, бошқа жойлардан эса от-

* Бу жумлани муаллиф янгилиқ ёзган. Бу ўринда «Ўрта Осиёдаги кўчманчи халқ бўлганлари сабабли» жумласи нотўғри ва ортиқча (*масъул муҳарр.*).

лик ва шийда ҳолда ҳаракат қилардилар. Қўшни чегарадош давлатлар ҳақида маълумот тўплаш ниятида улар, албатта, юқорида баён қилинганга ўхшаш ҳийла-найранглари ишлатишар, қўшни давлатлар кимга қарши ва қачон уруш бошлаш ниятлари борлигига, шу давлат ҳокимларининг мақсадларини билиб олишга ҳаракат қилардилар. Мазкур бўлинмалар келтирган маълумотларга қараб, Амир Темур тегишли чора-тадбирлар қўрарди.

Бундай маълумотлар савдо муносабатлари баҳонасида ҳам тўпланиши мумкин эди. Амир Темур Чингизхон сингари савдо карвоналарини Ўрта Осиёнинг турли ўлкаларига, Хитой, Ҳиндистон, Миср, Саудия Арабистони, Сурия, Гуржистон ва ҳатто Европа давлатларига ҳам юборар эди. Карвон қайтиб келганидан кейин дарвиш кўринишида савдогарлар билан карвонга қўшилган аъёнлар йўл давомида кўрган давлатларидаги шарт-шароит, шу давлатда яшовчи халқ урф-одатлари, энг асосийси, ўша давлат ҳукмдорларининг ўз фуқароларига бўлган муносабатлари ҳақида маълумот берардилар.

Амир Темур саёҳатчиларга, савдогар ва карвонбошиларга алоҳида ҳомийлик қилар, улардан ўзлари кўрган мамлакатларининг ҳолати ҳақида муҳим маълумотларни билиб оларди. Улардан лозим бўлган маълумотни олиш учун Амир Темур махсус ишончли амалдорлар тайин қилган эди. Бу амалдорлар мол айирбошлаш, чет эллик саёҳатчи ва олимларнинг асал ниятлари ҳақида аниқ маълумотларни тўплашлари, айғоқчилар ёрдамида ўзга давлатлар бошлиқларининг Амир Темурга бўлган муносабатларини ўрганишлари, бу маълумотларни тез ва аниқ қилиб унга етказишлари лозим эди. Агар бу маълумотлар ҳам етарли бўлмаса, элчилар юборар, улар эса, ўз навбатида, унга керакли маъ-

думотларни етказишлари шарт эди. Баъзида эса керакли маълумотларни тўплаш учун дарвишларни жўнатарди.

ЗАХИРАЛАР КАРВОНИ ВА ТАЪМИНОТ УСУЛЛАРИ ҲАҚИДА

Юқорида баён қилинган, юришларда жангчилар ўзлари билан олиб юрадиган қуроол захиралари, чодир ва бошқа буюмлар рўйхатидан кўринадикки, Амир Темур кўшиналари кетидан жуда кўплаб аравалар, бевосита жангда қатнашмайдиган амалдорлар, кўшин сонидан деярли 3 марта кўп бўлган отлар бориши керак эди. Кўшимча қуроол-яроғ, афтидан, юкчи от ва туяларга юклатиларди. Ўзининг охириги юришларида Амир Темур кўшинида григорьян олови, тош ва бошқа нарсаларни улоқтирувчи мис қозонлар (мортиралар (қисқи стволли тўплар) бўлса керак), манжаниқ (катапульта), қамал учун ишлатиладиган мосламаларни ўргатиш учун керакли асбоб-ускуналар бор эди. Буларга яна талон-торож қилинган мол-мулклар, асирлар ва чорва молларини ҳам қўшадиган бўлсак, кўшин кетидан қанчалик кўп аравалар боришини тасаввур қилса бўлади. Амир Темур сафарларини баён этганда, мен бу аравалар, сафлар учун керакли озиқ-овқат ва бошқа захиралар ҳақида яна тўхталиб ўтаман.

Лекин кўшинлар уруш пайтида қандай қилиб бу улкан аваралар карвони, кўплаб йилқилар ва бошқа юклар билан бир жойдан иккинчи жойга кўчиб, ўз овулларида узокда ва душман орасида ҳаракат қила олганлар? Гарчи улар душман кучларидан устунроқ кучларга эга бўлиб, бу кучларнинг бир қисмини аравалар карвонини ҳимоя қилиш учун ажратишган, деб тахмин қиладиган бўлсак ҳам,

аммо кўчманчи халқларнинг кўп сонли йилқилар ва чорва молларини кўчириб юришларига ҳамда озиқ-овқат, қурол-яроғ ва бошқа керакли анжомларни ташиб юришларига, хавф турилганда, уларни душман ҳужумидан ҳимоя қилишларига, сув ва ем етишмаганда, чорва молларини сақдай олганликларига қойил қолса бўлади. Бу ҳолни кўчманчи халқларнинг кичик урушларга ниҳоятда лаёқатлилиги билан изоҳлаш мумкин.

МАЪЛУМОТЛИ ЎТРОҚ ХАЛҚЛАРНИНГ ҲАРБИЙ УСУЛЛАРИ, УРУШ ОЛИБ БОРИШ ХУСУСИЯТЛАРИ ВА ҲАРБИЙ-СИЁСИЙ ҚОИДАЛАРИНИ ХУДДИ ШУНДАЙ КЎЧМАНЧИ ХАЛҚЛАРНИКИ БИЛАН ҚИЁСЛАШ

Кўчманчи халқларнинг уруш олиб бориш хусусиятлари ҳамда ҳарбий-сиёсий қоидалари уларнинг турмуш тарзи ва улар яшайдиган чўллар табиатига боғлиқ. Шунинг учун мўғул-татарлар ва Ўрта Осиё халқларининг ҳарбий санъати ҳақида тўлиқ тушунчага эга бўлиш мақсадида юқорида қайд этилган маълумотларни қисқача таҳлил этиб чиқамиз.

Ўтроқ ва ўқимишли халқларда кўчмас мулкка эгаллик қилиш ҳуқуқи ҳамда ерга ишлов бериш, савдо-сотик, мануфактура, завод саноати ҳисобида яшаш усули юзага келган халқларда инсон бир жойга боғланиб қолиб, қонуний равишда табақалар: деҳқонлар, ҳунармандлар, савдогарлар, санъаткор ва бошқаларнинг кўп сонли синфлари юзага келадиги, булар орасида ҳарбий табақа жуда кам сонли бўлади. Масалан, Август ҳукмдорлиги даврида 120 миллион аҳолига* римликлар гарчи де-

* Бу соннинг қанчалик ишончли эканлигини аниқлаш керак (*масъул муҳарр.*).

ярли барча мустамлакаларини қуроол кучи билан қўлга киритган бўлсалар-да, бор-йўти 450 минг кишилик қўшинга эга эдилар.

Ўтроқ халқларнинг ўтроқ халқлар томонидан бо-сиб олинishi, уларнинг уюшган ҳарбий кучларини тор-мор қилиб йўқотиш, мустаҳкам истеҳкомлар-ни қўлга киритиш, кейин эса партизанлар уруши бошланган тақдирда қуроол кучи ва керакли сиёсат юритиб, халқ урушига барҳам бериш йўллари би-лан олиб борилади. Ўтроқ халқни итоатда ушлаб туриш қўшин қисмларининг улар ерларида жой-лашиши, янги қалъалар барпо қилиш учун керак-ли жойни танлаш, аҳолиси кўп бўлган шаҳарларда ҳарбий кўргонлар қуриш, аҳолининг маълум қис-мини бошқа ерларга кўчириш ва, ниҳоят, итоат-да бўлган халққа хусусий мулкка эгаллик ҳуқуқи ва қисман сиёсий ҳуқуқлар берилиши билан амалга оширилиши мумкин. Фақат шундагина ақл билан бошқариш натижасида, ҳатто сиёсий жиҳатдан қўшинамасдан туриб ҳам уларни итоатда ушлаб ту-риш мумкин.

Қалъа, шаҳар ва қишлоқларга эга, ўрмон ва ботқоқликлар, дарёлар, ариқлар ва шу каби бош-қа табиий ҳамда сунъий тўсиқлар бўлган ўтроқ халқлар жойлашган ерлар кўпроқ ҳимояда бўлиб, отлик аскарлардан кўра пиёдаларнинг ҳаракатла-ри учун қулайроқдир ҳамда ҳарбий жиҳатдан чўл-ларда олиб бориладиган уруш тушунчалари ва қо-идаларидан фарқ қилувчи уруш тушунчалари ва қо-идаларини талаб қилади.

Кўчмас мулкка эгаллик қилиш, савдо муносабат-лари, фабрика ва заводларнинг қурилиши ва бош-қа саноат корхоналарининг юзага келиши ақлий қобилиятнинг ривожланишига олиб келиб, ҳуқуқ тўғрисида яхшироқ тушунчаларни туғдиради, қо-нунчилиқни юзага келтиради, қизиқишларимизни

фақатгина урушга эмас, балки халқлар манфаати учун фойдалироқ бўлган соҳаларга қаратишга олиб келади. Умуман, ўқимишлилик, маорифнинг шаклланиши, ахлоқ-одобнинг яхшиланиши ва халқ ақлий фаолиятининг ривожланиши халқларга ўзига керакли озукани урушдан бошқа соҳалардан топишга ундайди. Шу сабабларга кўра, маълумотли халқлар ўртасидаги шартномалар анча мустаҳкамроқ бўлади ва уларга яхшироқ амал қилинади.

Кўчманчи халқларда эса буларни кўрмаймиз. Уларда хусусий мулкка эгаллик кўчувчи мулкдан – кийим, қурол, қимматбаҳо буюмлар, чодир, чорва молларидан иборат бўлиб, сув ва ер бизда ҳаво ҳамманики бўлгани каби умумий ҳисобланади⁷². Улар бу ердаги яйловни қуритишлари билан бошқа ерга кўчиб ўтадилар. Кўплаб подалари бўлгани ҳамда доимо бир ердан иккинчи ерга кўчиб юрганликлари туфайли улар катта ем захиралари тайёрлашга қодир эмаслар. Уларга ҳарбий мақсадларда фойдаланиш учун кўплаб отлар ва отлар учун яйловлар керак. Кўчиб юришнинг ва демакки, отлиқлар ҳаракатининг хавфсизлигини таъминлаш учун текис ва очиқ чўллар бўлиши лозим. Кўчманчи халқлар хўжалиги, асосан, чорва боқибдан иборат бўлиб, эҳтиёжлари чекланганлиги сабабли уларнинг бирдан-бир асосий табақаси подачиларни ташкил этади. Подачилар доимо бир жойда иккинчи жойга кўчиб юришлари, ёшлик чоғларидан от минишга ўрганганликлари, уларнинг толиқмас чавандоз бўлиб етишишлари, от, туя ва бошқа ҳайвонлар хусусиятларини яхши билишлари улардан яхши жангчилар етишиб чиқишига асос бўлади. Эҳтиёж ва болаликданоқ меҳнатга киришиш, доимо очиқ ҳавода бўлиш уларни урушнинг ҳамма қийинчиликларига, об-ҳаво инжиқликларига, узоқ

очликка ва шу кабиларга чидамли қилиб тарбияларди. Мўғул-татарлар ҳукмдорлиги даврида уларнинг асосий машғулоти пода боқиш, ов қилиш ва урушдан иборат эди. Ёшлик чоғлариданоқ камондан ўқ отишга ўрганганликлари учун улар 12 – 13 ёшларидан бошлабоқ юришларда қатнашишар ва кичик урушларда иштирок этардилар. Чингизхон ва Амир Темур ҳам ўз ҳарбий фаолиятларини айнан шу ёшларида бошлаганлар*.

Кўчманчи халқлар уруш пайтларида ҳар бир ўтовдан, яъни оиладан битта отлиқ жангчини урушга юборишлари мумкин эди. Агарда бир нечта катта қабилалар бирор сабабга кўра, бир неча юз минг ўтовга эга бир иттифоққа бирлашсалар, улар урушда қанчалик даҳшатли кучлар билан иштирок этишлари мумкинлигини фараз қилсак бўлади! Бундан Ўрта Осиё даштларида келажакда дунёда тўнтаришлар қилиш учун қулай вақтни кутиб ётган қандай даҳшатли жанговар кучлар кўри (захиралари) мавжудлигини кўриш мумкин.

Кўчманчи халқларнинг кўшинлари, асосан, отлиқ аскарлардан ташкил топган бўлиб, улар кўпроқ ҳужум қилиш учун лаёқатлидирлар. Бунинг устига уларнинг ҳаёт тарзи ҳам ҳужумкор урушларни талаб этади. Чорва моллари ва, айниқса, отлар унинг хўжалиги ва уруш олиб бориш воситаларинигина ташкил этмасдан, балки бирдан-бир бойлиги ҳамдир. Чорва моллари ва отларни ҳайдаб кетиш осон, бинобарин, агар шундай ҳол рўй берса, бу халқлар нафақат тирикчилик воситалари, балки мустақилликларидан ҳам маҳрум бўлишлари мумкин. Биргина муваффақиятли зарба кучли қабилани яксон қилиши мумкин, чунки уни ўтроқ халқларни ҳимоя қилгани каби на ҳужум қилувчи учун тўсиқ

* Бу сўзни қўллаши муаллифнинг мазкур халқларга нисбатан беписанд муносабатидан далолатдир (*масъул муҳарр.*).

бўдувчи, мушғулотлар туғдирувчи ер-жойлар, на кейинчалик урушни қайта бошлаш учун яшири-
ниб олиш мумкин бўлган мустақкам қалъалар ҳи-
моя қилмайди. Хуллас, кўчманчи халқлар бир та-
рафдан катта ҳарбий воситаларга эга бўлиб, ўз ху-
сусиятларига кўра, фақат ҳужумкор урушларга ла-
ёқатли бўлсалар, бошқа тарафдан уларнинг ҳимоя
кучлари анчагина заиф бўлади. Уларнинг устун-
лиги – ажойиб соқчилик хизмати, кичик урушлар
олиб боришдаги моҳирлиги, даштларнинг бепоён-
лиги ва сувсизлигида эди.

Шундай қилиб, мўғул-татарлар ўзларини тўсат-
дан бўладиган ҳужумдан сақлаш учун улуснинг
асосий қисмидан, яъни хон қароргоҳи жойлаш-
ган ердан ҳар тарафга кичик бўлинма юборар,
ўз навбатида, бу бўлинмалардан қоровулар юбо-
риларди. Мўғул-татарлар бир жойдан иккинчи
жойга шу тартибда кўчиб ўтишар, эҳтиёткорлик
чораларини бизнинг армиямиз уруш пайтларида
қишлоқ жойларида ёки душман ерларида ҳаракат
қилганларидек қоровулар тизимлари ёрдамида,
аммо бундан анча катта кўламда амалга ошири-
шар эди. Масалан, Ботухон Волга бўйларида юр-
ганда, унинг қоровуллари Днепр дарёлари бўйида,
яъни бош қароргоҳ жойлашган ердан бир ойлик
масофада жойлашган эди. Лекин фақат катта кўч-
манчи давлатларгина бундай имкониятга эга бў-
лишлари мумкин.

Юқоридагилардан иккита бир-бирига душман
кўчманчи қабилалар ёнма-ён яшай олмасликлари-
ни, уларни бепоён чўллар ажратиб туриши шартаи-
гини англаш қийин эмас. Кўчманчи халқлар яша-
ши учун ўтроқ халқларга нисбатан кўпроқ май-
дон талаб этилиши ҳам маълум. Бундай халқлар
ва улар чорваларининг кўпайиб боришининг ўзи
янги қудай кўчиш манзилгоҳларини талаб этади.

Бу эса, ўз навбатида, фақатгина қўшинлар иштирокида эмас, балки бутун бир халқлар ўртасида бўладиган даҳшатли урушларга олиб келади. Агар бунга фақат қон тўкиш билан қондирилиши мумкин бўлган ва ваҳшийларнинг авлоддан-авлодга ўтадиган ўч олишга ташналигини, шафқатсиз феълларини, ҳимоя воситаларининг заифлиги туфайли уларга хос бўлган шубҳа қилишни қўшадиган бўлсак, нима сабабдан Чингизхоннинг душман устидан тўла ғалаба қозонмасдан у билан тинчлик шартномасини тузмаслигини тушуниш мумкин. Чингизхоннинг душманни кучсизлантириб, ўзига нисбатан зарарсизлантириши кўрсатилган сабабларга кўра, ўз-ўзини сақлаш ҳиссасига асосланган эди.

Энди қандайдир вазият сабабли кўчманчи халқлар жанговар бўлишга эришиб, ривожланган ўтроқ қўшни давлатлардан ҳарбий ишга оид билимларни ўзлаштириб олди, уруш учун керакли қурол-яроғларга эга бўлиб, шу халқ орасидан Чингизхон каби буюк саркарда етишиб чиқди, деб фараз қилайлик. Бундай шароитда қўшни қабилалар ё мазкур қабилага қўшилиб, бир улусга бирлашиши ё ҳалок бўлиши ёки бўлмаса, узоқ ерларга, тоғ дараларига ва ўтиб бўлмас ўрмонларга кетишлари керак эди. Кўчманчи қабилалар озодликни астойдил севганликлари учун бирор муҳим сабабсиз ҳеч қачон ўзга ҳокимиятга бўйсунмайдилар. Масалан, бошқирдлар биз томондан уларга бир неча бор қилинган шафқатсиз жазолардан кейингина, шунда ҳам серҳосил ерларда кўчманчилик қилишлари ва ҳар тарафдан бизга тегишли ерлар билан ўраб олинганлари ҳамда қозоқлар уларга душманлик руҳида бўлганликлари учун қирғиз-қайсоқ чўлларида кўчиб бора олмасликлари ва у ерлар унумсизроқ эканлиги туфайли бизларга бўйсунушга

мажбур бўлдилар. Лекин Урал ва Волга дарёлари орасида кўчиб юрувчи қалмоқлар уларни аскарликка олиш тўғрисида тарқатилган биргина ёлғон хабарга асосланиб, уларга душман қирғиз (қозоқ) ерлари орқали 3 минг чақирим масофа босиб, Хитойга тегишли ерларда яшовчи ўз қабиладошлари олдига кўчиб кетишди.

Кўчманчи халқлар ўртасидаги шартномалар ишончли бўлмагани, буткул бўйсундириш учун ўтроқ халқларга қарши қўлланиладиган воситалардан фойдалана олмаганиклари туфайли ғолиб кўчманчи халқ мағлуб кўчманчи халқни ўз улусларига кўшиб олишдан бошқа йўл йўқ эди. Агарда қабила кучли бўлса, унинг қуроли кўтаришга қодир аҳолисининг маълум қисмини қириб ташлаш, аёллари ва фарзандларини асирга олиш, умуман, бутун қабилани деярли тутқунликда сақлаш керак эди. Акс ҳолда, бундай қабила узоқ ва етиб бўлмас ерларга кетиб қолиши мумкин эди.

Хўш, ўз даштларидан узоқда ва жуда катта ерларни босиб олишга муваффақ бўлган кўчманчи халқлар қандай қилиб кўплаб кўчманчи қабилаларни бир тугунга бирлаштира олган? Тарихий маълумотлар, Чингизхон ва Амир Темурнинг бизгача етиб келган узук-юлуқ қондаларидан бунинг учун қуйидаги тадбирлар ишлатилган дея оламиз:

1. Таслим бўлган қабила бошлиқлари билан қудандачилик иттифоқини тузиш. Лекин бу чора фақатгина иккинчи даражали эди, чунки бизда ҳам бу чора қўлланилишидан биламизки, унинг оқибатида ғолиб ва таслим бўлган давлатлар ўртасида доимо тотувлик бўлавермайди. Кўп хотинлилик одат бўлган кўчманчи халқларда эса бу чора яна ҳам ишончсизроқ эди.

2. Чингизхон қонунига кўра, уруш тугагач, барча жангчиларнинг қуроллари олиб қўйилиб,

аслаҳахоналарда сақланар эди. Таслим қилинган халқни итоатда ушлаб туриш учун қўлланиладиган бу эҳтиёт чорасига фақатгина мағлуб халқ голиб халқ улусида бўлганида, босиб олинган ерлар жуда узоқларга чўзилиб кетмаган ҳолларда амал қилса бўларди.

3. Оқсоқоллар мажлиси, яъни қурултой чақириш. Бундай мажлис маълум вақтларда ўтказилиб, унда қўшин бошлиқлари, қабила ва вилоят ҳокимлари муҳим муаммоларни ҳал қилишлари, хон ўлганида эса унга ворис сайлашлари керак эди. Бироқ босиб олинган ерлар жуда катта бўлганида, бундай мажлисларни тез-тез ўтказиб туриш жуда қийин бўлар эди.

4. Қабилаларни итоатда ушлаб туришнинг энг ишончли ва табиий усули – хавфли кўринган, ақли ёки жасурлиги билан ажралиб турувчи кишиларни қириб ташлаш, халқнинг маълум қисмини асирга олиш, болаларни эса ўз улусларида тарбия қилиш эди. Қирғиндан омон қолган, умуман, ўз хоҳиши билан қўшилаган қабила аҳолисини итоатда тутиш омонат олиш, қабила оқсоқоллари ва бошлиқларини сайлаш, уларни мажлисга чақириш, давлат ишларига аралаштириш, совға-саломлар бериш йўли билан, халққа эса ўз хусусий мулкларидан фойдалана олиш ҳуқуқини бериш, умумий душманга қарши биргалашиб курашиш, уруш оқибатида қўлга киритилган ўлжани тенг бўлиш ва бошқа йўллар билан амалга ошириларди. Умуман, бундай қабила аҳолиси, Амир Темур сўзлари билан айтганда, қўрқув ва умид ўртасида тутиларди. Бу тадбир қабила аҳолисини итоатда ушлаб туришдаги энг тўғри тадбир эди. Масалан, Ботухон Россия ва Европанинг бошқа давлатларини босиб олишда 600 минг жангчига эга бўлган бўлса, мўғуллар шулардан, нари борса, 4 мингни, Чингизхон таслим

қилган қабила авлодлари эса 160 мингни ташкил қилган, қолган кўшинлар эса Ботухон таслим қилиб, ўз улусига кўшиб олган халқ ҳисобидан эди. Кўшиб олиш эса ушбу халқларга ажойиб даштларни инъом қилиш, уруш туфайли қўлга киритилган душман молларини талаш ҳисобидан бойлик орттириш билан бирга амалга оширилган.

Шубҳасиз, бу тадбирлар кўчманчи халқлар босиб олган ерлар ҳаддан ташқари катталашганда, етарли бўлмай қолади ва босиб олинган ерларнинг борган сари кенгайиб бориши бундай давлатнинг ичидан кучсизланишига сабаб бўлади. Босиб олинган ерларнинг кўпайиб бориши марказий ҳукуматдан узоқда бўлган алоҳида улусларнинг ҳам кўпайиб боришига олиб келарди. Янги, қулай ерларда жойлашган бу улуслар яқин ўзаро муносабатлар ўрнатиш учун сабаб бўлмагани туфайли бош қароргоҳ улусидан узоқлашиб, яъни ўз илдизларидан борган сари ажраб борардилар. Бинобарин, бундай давлатлар тез орада парчаланиб кетишлари муқаррар эди.

Кўчманчи халқларга даҳшат солиб, уларни қириб ташлаш йўли билан ўз ҳокимиятларини мустаҳкамлаб борган мўғул-татарлар ўз қондаларини ўтроқ халқларга ҳам қўллай олармидилар? Ўтроқ яшашдан жирканган мўғул-татарлар шаҳар ва истехкомларда ҳеч қачон яшай олмасдилар⁷³. Масалан, Россия, Польша ва Венгрияни вайрон қилган Ботухон таслим бўлган халқни итоатда ушлаб туриш учун ўз кўшинларини гарнизонларда қолдириб кетмади. Унинг учун ҳокимиятни мустаҳкамлашнинг энг тўғри йўли – халқнинг қуроқ қўтарган қисмини йўқ қилиш ёки асирга олиш, шаҳар ва қалъаларни вайрон қилиш, қирғиндан омон қолган халқни эса қўрқув воситасида қўликда ушлаб туриш эди.

Асосан, отлиқлардан ташкил топган қўшинларга эга мўғул-татарлар очиқ майдонларда жанг қилишни афзал кўришар, бундан мақсадлари – асосий жангда душман қўшинларини тор-мор қилиш билан қалъаларни тез орада таслим бўлишга мажбур этиш эди. Улар қамал ишларида асирга олинган душман қўшинлари орасидаги ишчи ва ҳунармандлар кучидан ҳам фойдаланар эдилар. Шаҳарни қамал қилиш катта ўлжани қўлга киритиш ниятида олиб бориларди. Чунки уруш пайтида халқ бойлиги, асосан, шаҳарга олиб кириларди.

Ўзларига ўхшаш отлиқ аскарларга эга, от чоптириб бораётиб ҳам камонда беҳато ота оладиган кўчманчи халқлар билан уруш олиб боришда, мўғул-татарлар ўткир фикр-мулоҳаза юритмасалар, уруш жуда ҳам чўзилиб кетиши мумкин эди. Чингизхон уруш мактаби деб атаган ҳайвон ови улар учун яхши тайёргарлик кўриш мактаби бўлиб хизмат қиларди. Улар душманга қарши кўпроқ ва кучлироқ қўшин билан ҳаракат қилиб, стратегия қоидаларига амал қилишар – душман кучларини қисмларга бўлиб, яқсон қилишар, уларни худди овда ўраб олгандек қуршаб олишар, чекиниш ноқулай бўлган ерларга ва пистирмаларга ҳайдаб бориб, қириб ташлашар эди. Жангда қолиб чиқиш учун улар, асосан, очиқ ва текис жойни танлашар эди. Шунинг учун уларнинг ўша даврдаги деярли барча жанглари ҳал қилувчи бўлиб, душманни мағлубиятга олиб келган. У пайтда жангни бой бериш бутун қўшинни йўқотиш билан тенг эди. Мағлуб бўлганлар ўлимга, асирликка ёки душман қўшинлари сафида ҳаракат қилишга маҳкум эдилар.

Кўчманчи қабиаларнинг ўтроқ халқлар билан олиб борган урушлари характери эса қуйидагича: уруш олиб борган халқлар аҳолиси ва ҳарбий табақа кишиларини қириб ташлаш, одамларни

асирга олиш, талон-торожлик билан бойлик тўп-лаш, таслим бўлганлардан хизмат қилишни ихтиёр этганларни ўз қўшини сафига олиш, кўчманчилик учун қулай бўлган сермахсул ерларни даштларга айлангириш. Уларнинг стратегияси ҳарбий ҳийла-лардан, пистирма қўйиш, тўсатдан қилинадиган ҳужум, айланиб ўтишлардан, чекиниш йўллари-ни кесиб қўйишдан, душман кучларини ажратиб юборишдан, уни тор-мор қилиш биланоқ қама-ишларини бошлаб юборишдан; мудофаа уруш-ларида – ҳарбий ҳийлаалардан, пистирма қўйиш, чекиниш йўли билан душманни сувсиз чўллар-га олиб чиқиш ва шу йўл билан унинг кучларини сустлаштиришдан иборат эди. Умуман, уларнинг асосий ҳимояси – бизнинг кўп сонли қўшинлари-миз учун машаққатли бўлган чўллардир.

АМИР ТЕМУРНИНГ ДАВЛАТЛАРНИ БОСИБ ОЛИШДА ҚўЛЛАГАН ҲАРБИЙ-СИЁСИЙ ВА МАЪМУРИЙ ҚОИДАЛАРИ

Баёним якунида Амир Темурнинг давлатларни босиб олиш учун қўллаган бир нечта ҳарбий-сиё-сий қоидалари устида тўхталиб ўтмоқчиман.

Амир Темур сўзларига биноан, сиёсат билан мақсадга эришиш мумкин бўлган ерларда қуро-л билан ҳаракат қилиш нотўғридир. Уруш бошлан-дан аввал душман қўшинларининг қуро-л ишла-тиш усуллариини ўрганиш, ҳужум ва чекиниш учун қулай йўлларни билиб олиш, душман қўшинининг руҳиятига ҳамда уларнинг ҳокимлари ва лашкар-бошилари фазилатларига таъсир этиш воситала-рини топиш керак. Бугунги ишни эртага қолдир-маслик зарур. Бирор давлатда золимлиқ, зўравон-лик, жабр-зулм кучли бўлса, бундан халқ норози бўлиб, аҳволи мушкуллашган бўлса, Амир Темур

фикрича, ҳар бир адолатли ҳукмдор бундай зўравон давлатга қарши уруш эълон қилиши керак.

Амир Темур бошқаришнинг турли соҳаларига одамларни ўзи танлар, ҳар бир нарсани ўзи назорат қилиб турар эди. Унинг гапига қараганда, у одамлар билан қисқа, меҳрибонлик ва сабр-тоқат билан муомала қилар, улар орасида тартиб ўрнатиб, кўрсатмаларининг бажарилишини талаб қилар эди. Амир Темур ўз хизматидагиларни рағбатлантиришда бойликларни аямас, уларни ўзи билан овқатланишга таклиф қилар, эҳтиёжларини қондиришга ҳаракат қилар, адолатли ва беғараз бўлиб, ўз қўшинлари ва фуқароларини, ўз таъбири билан айтганда, қўрқув ва умид ўртасида ушлаб турар эди.

Амир Темур ўз ёрдамчиларини ақлли кишилар орасидан танлар, вилоятларга ҳоким қилиб ҳалол одамларни қўяр, улар эса, ўз навбатида, халқ ва қўшин феъл-атвори, умуман, диққатга сазовор ҳар бир нарса ҳақида унга ҳисобот бериб турар эдилар. Ёлгон хабар, зўрлик ва шафқатсизлик учун у бошлиқларни қаттиқ жазоларди.

Махсус ишончли кишилар Амир Темурга халқнинг ҳолати ҳақида хабар бериб туришар, ўзи эса шу халқ урф-одатларига амал қилишга, умуман, халқ муҳаббатини қозонишга ҳаракат қилар эди. Халқ ва қўшин орасида бўлиб турадиган келишмовчиликларни ҳал қилиш учун махсус ҳакамлар тайинларди. Агар қўшин ва уларнинг бошлиқлари жойлашган шаҳар ва вилоятлардан нафақа оладиган бўлсалар, унда вилоятлар қисмларга бўлинарди. Қўшинларга халқдан керагидан ортиқ нарсаларни талаб қилиш тақиқланарди. Буни назорат қилиб туриш учун ҳар бир қисмга иккита назоратчи (садр) ажратилган бўлиб, уларнинг ҳар бири халқни зўравонлик ва ортиқча солиқлардан ҳимоя

қилиб, халқ қўшиналарга бераётган ҳар бир нарсанинг ҳисобини олар, иккинчиси эса қўшинлар халқдан олаётган нарсаларнинг ҳисобини оларди.

Ҳар бир бошлиқ (амир ёки мингбоши)қа уч йилга (тиюл) ўзига тегишли қўшинларни таъминлаш жойи (шаҳар, қишлоқ, вилоят) бериларди. Бу муддат тугаганидан сўнг аҳолининг бошлиқдан мамнун ёки йўқлиги, уларнинг турмуши яхши ёки ёмон томонга ўзгарганлигини билиш учун назоратчи (инспектор) юборилар эди. Агар аҳоли бошлиқдан мамнун бўлса, у бу ерда кейинги муддатга қолар, мамнун бўлмаса, халқдан олинган ортиқча нарсаларнинг ҳаммаси ундан тортиб олиниб, уч йилгача ҳеч қандай маош берилмас эди. Амир Темур солиқ солишда жисмоний жазо қўллашни тақиқларди. Унинг айтишича, ҳокимияти қамчи ёки хипчиндан кучсиз бўлган бошлиқ эгаллаб турган лавозимига лойиқ эмас. Амир Темур бошлиқлар зулам ўтказиш ва товламачилик қилишдан ўзларини тийишларини талаб қилар, ўз мансабини сунистеъмом қилиш очлик ва ҳар хил фалокатларга олиб келишини, халқни ўзга ерларга қочиб кетишга мажбур этишини биларди. Соҳибқирон халқни талон-торож қилиш давлат даромадининг камайишига олиб келади, бу эса, ўз навбатида, қўшин камайиши ва давлатнинг қулашига сабаб бўлади, дер эди.

Деҳқончилик маҳсулотларидан солиқ олиш қуйидаги асосда белгиланган эди: агар ер эгаси ариқ (канал), булоқ ёки доимо сув оқиб турувчи дарёдан сугориладиган ҳосилдор ерга эга бўлса, у ўз даромадининг $1/3$ қисмига тенг солиқ тўлар, бунда унинг хоҳишига қараб солиқ ер маҳсулоти ёки пул билан тўланарди; юқоридаги каби сугориладиган ерлардан ер сифатига қараб камроқ солиқ олинарди. Лекин ҳукмдор учун солиқ ундирувчига таёқ, занжир ва қамчи ишлаатиш ман этиларди.

Раият (солиқ тўловчи халқ)нинг зиммасида бўлган жангчиларни боқиш ёки махсус солиқ тўлаш мажбуриятига кўра, икки хил кўшин тури бўлган, деб хулоса чиқариш мумкин: биринчиси доимий турар-жойларда жойлашган бўлса, бошқаси ўрдуларда ёки ўз бошлиқлари ва Амир Темур бошчилигидаги юришларда бўлардилар. Доимий ҳаракатдаги кўшинлар аҳолидан озик-овқат ололмасликлари туфайли махсус нафақа билан таъминланар эди. Амир Темур ўз ҳарбий ва сиёсий қарорларида бу ҳақда бир неча бор тўхталиб ўтган.

Босиб олинган ерларнинг кенгайиб бориши билан Амир Темур кўшинлари сони ҳам ортиб бораверди. Босиб олинган вилоятлардаги қуроол кўтарган ҳар бир киши Амир Темур лашкарига қабул қилинар ва амалига қараб маош оларди. Жасур жангчиларнинг фарзандларига ҳам нафақа тўланар, агарда улар жасорат кўрсатсалар, юқори мансабларга кўтарилишлари ҳам мумкин эди. Душман томон кўшинлари ҳам шу асосда хизматга қабул қилинардилар.

Амир Темур илм-фанга ҳомийлик қилар, олимлар билан халқлар тарихи ва буюк ҳукмдорлар таржимаи ҳоли ҳақида суҳбатлар ўтказишни хуш кўрар, ўтган даврдаги буюк шахсларнинг ижобий ишларига тақлид қилар, хатоларни қайтармаслик учун уларнинг муваффақиятсизликларини қунт билан ўрганаар эди.

Бошқаришдаги муҳим ишлар мўътабар дин маъмурлари, ақл ва билимлари билан машҳур бўлган кишилар, бош амирлар, кўшин ва қабила бошлиқлари, вазирлар ва бошқалар иштирок этадиган кенгашда кўриб чиқиларди. Амир Темур шу каби кенгашлардаги ўз қарор ва фикрларини батафсил ёзиб борувчи котибларга эга эди. Унинг «Темур тузуқлари» номи билан машҳур васиятномаси юқо-

рида кўрсатиб ўтилган кенгашлардаги маълумотлардан тузилган бўлиши, эҳтимол.

Амир Темур кенгашининг таркиби, умуман, унга яқин кишилар ҳақида маълумот бериш учун мен унинг юқорида кўрсатилган асаридан кенгаш мажлисининг ўтказилиш тартиби ҳақидаги маълумотни ҳавола этмоқчиман.

Амир Темур тахти атрофида унинг ўғиллари, набиралари ва бошқа қариндошлари, қариндошлик даражаси ва аҳамиятига қараб, ярим ой шаклида жойлашар эдилар.

Пайғамбар авлодлари, қозилар, олимлар, руҳонийлар, оқсоқоллар, аъёнлар ва асизодалар ўнг тарафга, кўшин бошлиқлари ва амирлар мансабларига қараб чап тарафда ўтирар эдилар.

Девонбеги ва вазирлар – тахт қаршисига, вилоятлар бошлиқлари улардан кейин жойлашишарди.

Баҳодир унвонини олган ҳарбийлар ва бошқа мардлик кўрсатган жангчилар тахт орқасининг ўнг тарафида, енгил кўшин бошлиқлари эса чап тарафда жойлашар эдилар.

Авонгор амири тахт қаршисига, олий кенгаш қўриқчилари чодирга кираверишда, ҳақиқат сўраб келганлар* тахтнинг ўнг ва чап тарафида жойлашар эдилар.

Оддий жангчилар ва сарой хизматчилари ўз жойларини ташлаб кета олмас эдилар.

Маросимни бошқарувчи тўрт амир мажлисда тартибни назорат қилиб туриши керак эди. Мажлисда қатнашувчиларнинг ҳаммаси ўз жойларини эгаллаганларидан сўнг Амир Темур умум йиғилганлар (омма)га мингта лаганда турли ноз-неъматлар ва мингта нон бердирар, кенгаш қатнашчиларига мингта лаган, ўрда амирлари ва кўшин қисмлари

* Муаллиф бу ўринда янглишган. Бу жойда, аслида, додхоҳлар, яъни арз-дод билан келганларнинг аризасини подшоҳга етказувчи мансабдорлар ўрин олганлар (*масъул муҳарр.*).

бошлиқларига ҳар бирининг номига атаб 500 та лаганда таом берилар эди.

Бундай маросим, афтидан, Чингизхон авлодлари бошқарган хонликларда бўладиган қурултой, элчилар қабул қилиш ва бошқа тантанали вазиятларда қўлланилиши расм бўлган. Олтин Ўрда хонларининг баъзи бир сарой маросимлари Москва князлари саройида ҳам қабул қилинган эди.

У тузган тadbирларининг амалга ошишини ишчиллик ва талабчанлик билан кузатиб борар, уларни амалга оширишда ўз амалдорларини мажбур қилиш ва қаттиққўллик йўли билан эмас, балки мазкур тadbирнинг тўғрилиги ҳамда фойда келтиражаклигига ишонтириш йўли билан ишга жалб қиларди.

Амир Темурнинг баъзи бир юришлари баёни у ўзининг ҳарбий-сиёсий қоидаларидан амалда қандай фойдалана олганлигини кўрсатиб беради.

АМИР ТЕМУРНИНГ 1391 ЙИЛДА ТЎХТАМИШХОНГА ҚАРШИ ОЛТИН ЎРДАГА ҚИЛГАН ЮРИШИ

Амир Темурнинг юқорида баён қилинган, Хоразм ва ўзбекларга қарши қилган юришларининг ёрдамида қипчоқлар ўрдаси тахтига ўтирган, кейин эса Амир Темурнинг она юртига ҳужум қилишга журъат қилган нонқўр Тўхтамишга қарши узоқ ва хавфли уруш қилишни кўзлаганини кўрсатади. Бироқ, 2500 чақирим узоқликда жойлашган 500 минг жангчиси бўлган кучли қўшинга эга душман билан ўзини бошқа душманлар билан хавфсизлантирмасдан уруш бошлаш хавфли эди. Амир Темур ҳокимиятни ўз қўлига олгунга қадар хоразмликлар ва ўзбеклар ажралиб чиққан, бинобарин, уларнинг итоаткорлиги ишончли эмас

эди. Улар ҳанузгача кучли бўлганликлари сабабли узоқдаги хавфли душман сари юриш бошлашдан аввал Темур уларни итоат эттириб, кучсизлантириши лозим эди ва шундай қилади.

Амир Темур ўз қўшинлари, бошлиқлар ва амалдорларнинг ишончилигини синаш мақсадида катта қурултой чақиришга аҳд қилади. У буюклик, ҳокимият, шон-шуҳрат, ғадабалар доврўғи, самимият ва зиёфатларнинг сеҳри кучини яхши тушунарди. Саркарда ўзининг ҳокимиятда тутган ўрнига қарамасдан, бошқарувни фақатгина ташқи кўриниш учун қўйилган, амалдорлар кенгашида ишонтириш ва авраш йўли билан тасдиқланган, Чингизхон авлодига мансуб хон номи билан олиб борарди.

1390 йил кузида Амир Темур Жўчихонга* уруш эълон қилиб, Олтин Ўрдага юриш қилишга аҳд қилади. Унинг қўшинлари Хўжанд ёнидан Сирдарё устидаги кўприкдан ўтиб, қишлоғни Тошкент атрофида ўтказишди.

Амир Темур Самарқанддан ўз рақиби турган ерга бориши учун 3 та йўл мавжуд эди: 1) Орол ва Каспий денгизлари ўртасидаги Уст-Юрт тепаликлари орқали; 2) Орол денгизининг шарқий томонидан Ўрол дарёси ўрта қисмлари томон тўғри йўналишда; 3) Орол денгизининг шарқий томонидан шимолга, Тобол дарёсигача тахминан ҳозирги Троицк ва Зверноголовск қалъаларигача Оренбург чегара чизиқлари бўйлаб.

Энди мана шу учта йўлни алоҳида-алоҳида кўриб чиқайлик. Даштларда жанг қилиш учун махсус қонун ва қоидаларга амал қилиш керак. Шунинг учун биз Амир Темур нима учун айнан маълум бир йўлни бошқаларидан устун билгани,

* Муаллиф бу ўринда янглишган, аслида, Жўчи улусига дейилиши керак. Чингизхоннинг тўнғич ўғли бўлиши Жўчихон Темур замонасидан бир аср аввал яшаган (*масъул муҳарр.*).

уни бунга қандай мулоҳазалар мажбур этгани сабабларини аниқлашимиз керак.

Биринчи йўл орқали ҳаракат қилиб, Амир Темур куз ойларида ўз қўшинларини Хоразм (Хива) ерларида жойлаштиради, бир неча ҳафта дам олишдан сўнг баҳор ойларида юришни давом эттиради мумкин эди. Бунда у аввал Каспий ва Орол денгизлари орасидан Уст-Юрт орқали ҳаракат қилиши, Тўхтамишнинг жойлашган ери ҳақида олинган маълумотларга қараб, ё Ўрол дарёсининг ўрта қисми (ҳозирги Қалмоқ қалъаси кенгайи)га ёки шимодроққа юриши керак эди. Уст-Юртда (400 чақиримдан ортиқ масофада) сувнинг танқислиги сабаб уни март ва апрель ойларида, эриган қор сувлари чуқурлик ва жарларда сақланиб қолган пайтларда кесиб ўтиши қулайроқ эди⁷⁴. Шу пайтларда ҳаракат бошласа, Амир Темур (ҳозирги) Қалмоқ қалъаси кенгайлигига май ойларида етиб келиши мумкин эди. Лекин бу даврда ҳаракат бошланишнинг ўзига яраша қийинчиликлари бор эди. Бу пайтда Эмба, Сағиз, Ўйил ва айниқса, Ўрол дарёларида сув кўпаяр, Уст-Юртдан Ўйил дарёсигача бўлган масофадаги шўрхок ерлар ботиб қолиши мумкин бўлган ботқоққа айланар ва боз устига, буларнинг баридан душман кўзи олдида кечиб ўтиши керак эди. Амир Темур кейинроқ ҳаракат бошласа, бу қийинчиликлардан қочиб қутулиши мумкин, лекин бошқа муҳимроқ қийинчиликлар – сувсизлик, ем-хашак йўқлиги ва айниқса, қурғоқчилик ҳамда чўл ёгинлари каби тўсиқларга дуч келиши ва ҳатто буларнинг қурбонига айланиши мумкин эди. Қурғоқчилик пайтларида чўлда юз берадиган ёнғин шу қадар кутилмаганда ва тез бўладики, у қисқа вақт ичида бир неча юз чақирим майдонга ёйилиб, қозоқлар бутун мол-қоллари билан унинг қурбонига айланадилар. Яна шуни ҳам айтиш ке-

ракки, Уст-Юртнинг бошланиш қисмидан Ўйна дарёсигача бўлган 800 чақирим масофада сув ва кўкат камчил бўлади. Шунинг учун агар Амир Темур бу йўлни танласа, қисқа вақт орасида ўз юкчи туялари ва отларини ҳолдан тойдириши мумкин эди. Бундай шароитда душман уринмаган отлиқ аскарлари билан уни қарши олиши ва кичик урушлар воситасида тинкасини қуритиши, дам олиш жойларида туя ва отларни ўтлатишга халақит бериши мумкин эди. Ўз кўшини орқасида йирик йилқи подаларига эга бўлган Тўхтамиш керак бўлганда янги отлар билан таъминланиши мумкин эди. Ҳаракат ўзагидан бир неча юз чақирим масофада бўлган Амир Темур эса бундай имкониятдан маҳрум эди. Темур кўшинлари ва отларини ҳолдан тойдириб, унинг озиқ-овқат захираларини қуритишга муваффақ бўлган душман кўшини жангга киришиши мумкин эди. Душман мағлубиятга учраган ҳолда кўп нарса йўқотмас эди. Чунки Темурнинг ҳолдан тойган отлиқ кўшинлари узоқ таъқиб қилишга қодир бўла олмас эди. Агар душман ғалаба қозонишга эришса, Амир Темурнинг ҳалокати муқаррар эди.

Орол денгизининг шарқий томонидан Ўрол дарёсининг ўрта қисмигача, ҳозирги Уральск ёки Оренбург шаҳарлари йўналишида бўлган иккинчи йўл билан ҳаракат қилганида ҳам Темур ўз кўшинларини куз ойларида бошлаб Тошкент ва Ўтрор атрофида жойлаштириши, юришни эса баҳорда бошлаши керак эди. Бу йўл биринчи йўлдан узоқроқ, Хўжақўлдан Муғожар тоғларигача ва ҳатто Эмба дарёсининг энг юқори қисмигача бўлган бир неча юз чақирим масофа эса шўрхок, ем-хашак кам учрайдиган қумли чўллардан иборат эди. Шу сабабларга кўра, бу йўл ҳам биринчиси каби юриш қилиш учун ноқулай эди.

Учинчи йўл Тошкентдан Омон-Қарагай* томон шимолий йўналишда бошланиб, у ердан чапга, Тобол дарёси томон, кейин эса ҳозирги Оренбург худудининг шимолий қисми бўйлаб борарди. Бу йўл аввалги икки йўлдан узоқроқ бўлса-да, аммо қўйидаги қулайликларга эга эди: сувсиз ва ем-хашаксиз бўлган чўл душман турган жойдан анча узоқда кечиб ўтиларди; шимолга яқинлашган сари чўл шароити яхшиланиб борарди; Улуғ тоғнинг гарбий тарафидан, Ишим дарёси ва Оренбург томондан борадиган бу йўл ажойиб яйловлар, кўплаб қўл ва чучук сувай дарёлар, доимо яшил тусдаги ўтларга эга бўлгани учун ёнғинларнинг деярли бўламаслиги; Темур бу йўлни танлаган тақдирда, апрель ойларида Улуғ тоғ ёнбағрига ёки Ишим дарёсига келиб тўхтаб, ўз қўшинларига узоқ дам олиш учун рухсат бериши, ориқлаб қолган отларни озиклантириши, кейин эса кўчманчи халқлар, одатда, қароқчилик учун (баранта) борганлари каби аввал секинроқ, кейин эса тезлик билан ҳаракат қилиши мумкин эди. Бундай ҳаракат отларни узоқ ва машаққатли юришларга, яъни жангларга ҳаракат қилишга, душманни таъқиб қилишга, керак бўлганда, тез чекинишга қобил қиларди.

Амир Темур охирги йўлни танласа, биринчидан, йўлнинг ҳеч бўлмаганда ярмигача Тўхтамишхон ҳеч қандай қаршилик кўрсата олмас эди. Чунки бундай узоқ масофага юриш бошлаган Амир Темурдек моҳир саркарда ўз йўналишида душманга билдирмай ҳаракат қила олар эди. Мағлубиятга учраган Тўхтамиш қўшинлари эса қирғиз (қозоқ) чўлларида батамом қириб ташланиши мумкин эди. Бунинг устига ўзи билан пинҳона тил бириктирган Тўхтамишнинг амалдорлари кўмагида ҳам

* Аса нусхада «Аман Карагайский приказъ» деб берилаган (масъул муҳарр.).

ўз йўналишини яшира олар эди ва шу туфайли то Ўролга етиб олгунича ҳеч ким унинг қўшини йўлини тўсмаслигини билган ҳолда бежавотир аввал шимолга қараб юриши мумкин эди.

Шубҳасиз, шу сабаблар Темурни учинчи йўлни танлашга мажбур этган бўлса ҳам, лекин юриш қийинчиликлари жуда катта бўлиб, уларга бардош бериш учун чўлда уруш олиб боришга қанча ҳарбий санъат ва билим талаб қилинса, шунча мардлик талаб қилинарди. Бу ерда ўзаро урушларга қарамасдан, умумий хавф олдида бирлаша оладиган, Чингизхон ташкил қилган мактабни ўтган ва унинг қарорларига амал қиладиган кўп мингли жанговар қўшин туза оладиган, кучли ва жасур кўчманчи халқ билан тўқнашиш кераклигини Амир Темур тушунарди. Уруш майдони одамларни озиқ-овқат ва бошқа нарсалар билан таъминлай оладиган маҳаллий қулайликларга эга бўлмагани, душман Темур қўшинларини отлиқлар ҳаракати учун ноқулай ерларга жалб этиши ва уларни асосий ҳаракат ўзагидан ажратиб қўйиши эҳтимоли урушнинг чўзилиб кетишига олиб келиши мумкин эди. Буни жуда яхши билган Амир Темур қуйидаги чора-тадбирларни кўришни лозим топди: юқорида кўрганимиздек, юриш олдидан ўзига тегишли йўллар хавфсизлигини таъминлади, тахмин қилинаётган йўналиш бўйлаб дон ва бошқа ер экинларини экишни буюриб, катта озиқ-овқат захираларини тўплаб қўйди.

Шу орада Тошкентда жуда катта қўшин тўплаб, унда тартиб ўрнатди, кўриқдан ўтказиб, яхшилаб таъминлади. Керак бўлганларга от, қуро, кийим-кечак улашиб, қолган нарсаларни сотиб олиш учун жангчиларга пул улашди. Ҳар бир жангчи ёй, 30 та ўқли садоқ ва бошқа қуроллар олишини буюрди. Ҳар икки жангчи битта қўшимча от, ҳар 10

киши битта ўтов, 2 та белкурак, 2 та сўқа, ўроқ⁷⁵, арра, болта, бигиз, 100 та учлик (ўқ учун), маълум узунликда арқон, тарози, меш, қозон олиши керак эди. Юриш пайтида ҳар бир жангчига бир ойда 25 – 26 фунт пул (1 фунт – 400 грамм) ун берилиши керак эди (Шармуанинг тахминига кўра). Озиқ-овқат маҳсулотлари ичида қурут ҳам бўлган бўлса керак. Чўлдан ўтиш пайтида сув билан таъминлаш учун, албатта, меш ҳам олинарди. Чўлда жанг қилиш пайтида отлик аскарларга керак бўладиган тушов ва сиртмоқда арқон ҳам эсдан чиқмаган бўлса керак.

Амир Темур 1391 йил 19 январь куни юриш олдидан қўшинларни кўриқдан ўтказиш пайтида Жўчи улусига уруш эълон қилади. У қўшинни колонна (қисм)ларга бўлиб, ҳар бирига йўлбошчи – юртчи тайинлаб, юришга отланади. Бундай йўл-йўриқ тутиш чўл бўйлаб ҳаракат қилишда сув ва ем-хашак билан таъминлаш қулай бўлиши учун Темур лашкарлари кичик бўлинмаларга (отрядларга) бўлинганлигидан далолат беради. Тўхтамиш қўшинлари узоқда бўлгани туфайли бундай ҳаракат қилиш Темур учун хавфсиз эди.

Амир Темур қўшинлари Ясси, Қировчи шаҳарлари томон юриб, уч ҳафтадан сўнг Сайрамга етиб келди ва Сарик ўзак (сарик сув дарёси бўлса керак) сари йўналиб, сўнгра Кичик Тоғ ва Улуғ Тоғ тоғларининг ёнбағирлари бўйлаб ҳаракат қилди. Бу тоғлар чўққиларидан кўплаб сойлар оқиб тушар, ёнбағирларда ажойиб яйловлар бор эди. Амир Темур бу ерда отларни ўтлатиш ва қўшинга дам бериш мақсадида тўхтаб, минора шаклидаги катта топга битик ўйдирди*. Тошкент вилояти бундай улкан қўшинга тегишли отларни таъминлаш учун керак бўлган ем-хашакка эга бўлмага-

* Ушбу тош-битик хозир Эрмитажда сақланади (тарж.).

ни туфайли улар қиш чоғларида катта қийинчиликка учраган бўлсалар керак. Чўлни кесиб ўтиш чоғида отлар яна ҳам кучсизланиб, ориқлаб кетди. Шу сабабли Амир Темур қўшиналари озиқ-овқат ва бошқа юкларнинг маълум қисмини қолдириб кетишга мажбур бўлган бўлсалар, эҳтимол. Чунки қуйида кўрамизки, маълум вақтдан сўнг қўшин озиқ-овқат танқислигини ҳис қила бошлади⁷⁶. Бироқ жасур Темурни бундай ҳол тўхтата олмади. У шимол томон ҳаракатни давом эттириб, Улуғ Тоғ ва Кши* тоғларининг ғарбий қияликларидан оқиб тушувчи сойлардан пайдо бўлган Илонжиқ (улкан Жилончик) дарёсини кечиб ўтгандан кейин Анақарағўй (Ҳозирги Омон Қарағай бўлса керак) томон йўл олди. Бу ердаги Абуғ дарёси бўйларида ажойиб яйловлар бор эди.

Уч ойлик чўл сафаридан сўнг қўшинлар озиқ-овқатдан қийнала бошлади ва шу сабабли Амир Темур қуйидаги фармойишларни берди: катта-кичик барчага қаттиқ жазо бериш шарти билан лаззатли таомлар истеъмол қилишни тақиқлади; кундузги таом миқдорини камайтириш, фақатгина ун, ўт ёки тарик пояси билан аралаштирилган, майда қилиб тўғралган гўшт бўлаклари билан озиқланишни буюрди. Ҳар бир киши истеъмол қилиш учун мўлжалланган ун миқдори ҳам камайтирилиб, 25 фунт ун 60 кунлик истеъмол учун тайинланди. Бу чоралардан ҳам қоникмаган Темур қўшиндагиларга қаттиқ жавобгарлик остида ўз озиқ-овқат захираларини ўртада тенг бўлишни, шунингдек, у жангчиларга тановул қилиш мумкин бўлган этларни, қуш тухумларини йиғишни, умуман, ҳайвон ва қушларни ушлаш учун умумий ов уюштиришни буюрди. У даврларда қўшинни ов қилиб ушланган ҳайвон ва парранда гўшти билан

* Кшиш бўлса керак (*масъул муҳарр.*).

боқиш оддий бир ҳол эди. Чингизхон қонунлари-га кўра, қуш ва ёввойи ҳайвонларни март ойдан октябрь ойигача ушлаш тақиқланарди. Бунинг сабаби шунда эдики, чўл жойларда, айниқса, озиқ-овқат топиш қийин бўлган қиш пайтларида ҳаракат қилаётган қўшин озиқ-овқатдан қийналиб қолганда, ёввойи ҳайвон ва қуш гўштини истеъмол қилиш мумкин эди⁷⁷.

Юқорида қайд қилинган йўл бўйлаб ҳаракат қилаётган Амир Темур қўшинлари кейин чапга бурилиб, Орск қалъасидан жануброққа, янги Оренбург чизиги бўйлаб юрган бўлсалар керак. Тошкентдан Ишим дарёсининг шимолга қайрилиш жойигача ёки Жар Қайин Оғоч истеҳкомигача бўлган масофа тахминан 1500 чақиримни ташкил этади. Тошкентдан январь охирларида йўлга чиқиб, Улуғ Тоғ ғарбий ёнбағирларида қўшинга дам берган Темур бу ерга апрелнинг 20-кунларида⁷⁸, ҳозирги Омон Қарагайга эса май ойининг бошларида етиб келиши мумкин эди. Губерла тоғини босиб ўтиш учун Амир Темур Ўрол (Яйиқ) дарёсини Иљинск қалъасидан пастроқда кечиб ўтиши керак эди. Ўрол дарёсининг кечув жойига у май охирларида етиб кела оларди. Бу пайтда Ўрол дарёси сувлари қирғоқларигача кўтарилган бўларди.

Амир Темур то Тобол дарёсигача етиб келгунга қадар ҳам душман ҳақида ҳеч қандай маълумотга эга эмас эди. Бу унинг юришнинг ярмидан кўп қисмини кўчиб юриш усули билан олиб бориб, натижада Тўхтамишдан ўз ҳаракат йўналишини яширишга эришганидан далолат беради. Шу сабабли ҳам у қўшинларини икки кунлаб ва ундан ҳам ортиқ давом этадиган овларга юборишга хавфсирамаган бўлса керак. Овдан кейин қўшинлар икки кун давомида кўриқдан ўтдилар. Шарафиддин Али Яздий тасвирлаган қўшинлар

кўригидан кўринишича, улар турли қуроолар билан қурооланган эдилар: баъзи жангчилар найза, ханжар, чарм қалқон билан қурооланган бўлсалар, бошқалари гурзи, қилич, шамшир ва ҳоказолар билан қурооланган эдилар. Отлар устига йўлбарс териси ташлаб қўйилиб, кўкрак қалқони кийдирилган, қўшин мингликлар ва туманликларга бўлинган эди. Амир Темур яқинлашиб келганда, қўшиндаги ҳар бир қисм бошлиғи отидан тушиб, унга ўз қисмини кўрсатар, жангчиларининг абжирлиғи ва чаққонлиғини намойиш қилар, кейин тиз чўкиб, ерни ўлар, Амир Темур шаънига дуо ўқиб, унинг ғалабаларини олқишлаб, керак бўлганда унинг учун ўз жонини тикишга ҳам тайёр эканлигини изҳор қиларди. Амир Темур қўшин қисмлари ёнига яқинлашиши билан жангчиларнинг ҳайқириқлари Дашти Қипчоқни ларзага соларди.

Кўриқдан сўнг Темур душман турган ерни аниқлаш мақсадида қоровулларни тайинлади. Уч кун жадал ҳаракат қилиб, Тобол дарёсига етиб олган қоровул жангчиларнинг кўзи 10 га яқин алангага тушди. Аввалига аланга ёққан жангчилар изини топа олмадилар, лекин кейинчалик пистирма қўйиш йўли билан бир неча жангчини асирга олишга, улардан Тўхтаминш жойлашган ерни аниқлашга муваффақ бўлдилар. Шу маълумотларга асосланиб, Тобол дарёси томон йўл олган Амир Темур дарёнинг кечиб жойи қоровуллар томонидан бузиб ташлангани сабабли шох-шабба ёрдамида уни тузатишни буюриб, ҳеч қандай қаршиликсиз бутун қўшини билан дарё кечиб ўтиб, Ўрол дарёси томон йўнади.

Олтин Ўрданинг Мўғулистонда жойлашган урудош удус билан алоқа қилиб туриши учун, шубҳасиз, доимий йўл бўлган, «Нўғой йўли» деб аталадиган ушбу йўл излари ҳозир ҳам сақланиб қолган

бўлиб, бу йўл Волга дарёсидан шарққа – Ўролга томон йўналган эди (илгари ҳарбий Самара чизиги деб аталган, ҳозирги Самарадан Оренбургга борадиган почта йўли яқинида). Бу тахминнинг тўғрилигига Тўхтамиш Ўрол орқасидаги 3 та кечув жойига – Айғир Ёли, Буркажит (бу ер Қирқ Гўзал деб аталади), Жалпагажитта пистирма қўйгани, ўз навбатида, айнан шу жойлар Ўрол дарёсидан асосий кечиб ўтиш жойлари бўлганлиги далил бўлади. Темур эҳтиёткорлик чораларини кўришга усталлиги ҳамда мўғулларнинг ҳарбий ҳийлааларидан хабардор бўлгани учун ўз қўшнларини юқорида кўрсатилган учта кечув жойидан эмас, балки ундан юқорироқдан олиб ўтди. Ўрол дарёсидан кечиб ўтиш пайтида Амир Темур юқорида айтилган жойларда Тўхтамиш пистирма қўйганини, у ерда ўзининг бутун қўшини билан жойлашиб, Азовдан (яъни Дон атрофидаги кўчманчилар улусидан) ва Олтин Ўрда халқи ёзда кўчиб яшовчи бошқа ерлардан қўшимча куч келишини кутаётгани ҳақида маълумот олади.

Амир Темурнинг кейинги ҳаракатларини яхшироқ тушуниш учун мен Ўродан Волга дарёсигача бўлган ерлар ҳақида қисқача тушунча бермоқчиман. Чорва билан шугулланувчи аҳоли яшайдиган ерларда, одатда, ўрмонлар жуда тез йўқ бўлиб кетади. Улар ўрмонларни ёзда бўладиган доимий чўл ёнғинлари, чорва боқиш, овқат пишириш ҳамда гўшт ва тери дудлаш учун оловни доимий сақлашлари натижасида йўқ қилиб юборадилар. Шак-шубҳасиз, ўша даврдаги Олтин Ўрдада катта ҳажмда темир ва мис рудалари қазиб олинди, ундан қурол, дубулға, совут ва бошқа нарсалар тайёрланган. Қирғизларда (қозоқларда) ҳозир ҳам моҳир заргарлар, кўчма темирчилик устахоналари ҳамда ишлаб чиқариш воситалари-

нинг чекланганлигига қарамай, анчагина моҳир темирчилар бор. Шунинг учун бир неча асрлик булғорлар ҳукмдорлиги, кейин эса қарийб 150 йил Олтин Ўрда ҳукмронлиги даврида ўрмонлар у ерда ҳозиргидан кам бўлмаганлиги аниқ. Мен ўзим таърифлаётган ерларда бўлганимда, қалин ўрмонлар ичида, шак-шубҳасиз, ҳужумдан ҳимояланиш учун қазилган қадимги чуқур хандақларни кўрганман. Сентилей шаҳри қаршисидаги Волга бўйидан бошланиб, Мензелинск шаҳридан оқиб ўтувчи Кама дарёси бўйида тугайдиган бизнинг эски Закамск чизимимиз бу тахминимизни тасдиқлай олади. XVII аср бошида асос солинган ушбу чизиқ Волга дарёсининг ўтлоқ томониغا кўчириб келтирилган аҳолини ҳимоя қилиш мақсадида қурилган эди. Бунинг учун кўрсатилган масофанинг очиқ ерларига чуқур хандақлар, ўрмонли ерларга ағдарилган дарахтлардан тўсиқлар қилинган. Бу хандақлар ўрмон четида тўхташи керак эди. Ҳозир ўрмон ичкарасида ҳам уларнинг изларини учратса бўлади. Бундан ташқари, эски қизиқ ёнидан қазилган хандақлар ичидан дарахтларнинг ўсиб чиқиши ҳозирда ўрмонлар камайиб кетганини эмас, балки баъзи жойларда кенгайиб борганини кўрсатади. Умуман, Самара шаҳридан Чистопол шаҳригача давом этган, Волга дарёси бурилишидаги Самара ёнида, шубҳасиз, ўрмонлар кам бўлган. Чунки у ерларда ёз пайтларида Олтин Ўрда хонлари қароргоҳи жойлашар, бинобарин, сон-саноксиз чорва ва йилқилар ўтлаб юрар ва кўчманчи қабилаларнинг кўплари кўчиб келарди. Бу ердан ўрмон минтақаси Волга дарёсидан шимолга ва Камага, бу ердан ўрмон минтақаси Волга дарёсидан шимолга ва Кама дарёси билан Ўрол тоғларидан шарққа томон чўзилиб кетиб, жануб томондан юқорида тилга олинган «Нўғой йўли» деб аталувчи

катта йўл билан чегараланарди. Бу йўл жанубидан Каспий денгизигача бўлган масофада ўрмон бўлмаган очиқ дашт ерлар мавжуд бўлиб, бу ерларда азалдан турли чорвадор халқлар, кейин эса Олтин Ўрда мўғуллари кўчиб келиб яшаган эди.

Мўғул-татар кўшинлари камондан ўқ отишга моҳир бўлиб, кўпинча пиёда жанг қилардилар. Шунинг учун ўрмон уларга тактик жиҳатдан қулай эди. Шундай қилиб, Тўхтамишхон ўрмон билан кесишган ерлар орқали чекина бориб, ҳар қадамда жангга киришиши ва шу йўл билан Амир Темур кўшинини кучсизлантира бориши мумкин эди. Бундан ташқари, ўрмон пистирма қўйишга, яширинча ҳаракат қилишга, қўққисдан хужум қилишга, айланиб ўтишга, армия сонини яширишга ва моҳирона ҳаракат қилишга имкон берарди. Моҳир лашкарбоши бўлган Амир Темур ўрмоннинг бу жиҳатларини яхши билгани учун Тўхтамишнинг шу афзалликларидан унумли фойдаланишга ва унинг ўрмон чети орқали чекинишга йўл қўймаслик мақсадида чап тарафидан айланиб ўтишга қарор қилди. Бу ҳаракат билан Амир Темур Тўхтамишхоннинг чекиниш йўлини, яъни Волга дарёсининг бурилиш жойидаги (Самара ва Чистопол шаҳарлари ўртасидаги) кўп-лаб чорва моллари ўтлаб юрган, янги кўшинлар келиб қўшилиши мумкин бўлган кўчма пойтахти томон борган йўлни кесиб қўярди. Агар Тўхтамишхон жануб томонга чекинишни мўлжалласа, унда Волга дарёсининг ўрта қисми ва Дон дарёсининг тепа қисмидан (ўша пайтда Ўрда кўчиб юрган жойдан) келиши мумкин бўлган мадад кучларидан узоқлашиб кетиши мумкин эди. Бундай шароитда Амир Темур Волга томон юриш қилиб, Олтин Ўрданинг барча бойликларини қўлга киритар, бу бойликлар ёрдамида қўшин ва отларни озиқ-овқат билан таъминлаш, кўшинни тартибга солиш, умуман, уруш-

ни давом эттириш учун қулай воситаларга эга бўлар эди.

Амир Темур шундай қилиб Тўхтамишхон қўшинларини ўрмондан улоқтириб ташлаб, энг қисқа йўналиш бўйича Волга дарёси томонга йўналиши керак эди. Бу ҳаракатни амалга ошириш учун Темур Сакмара дарёсининг қуйроқ қисмидан Тўхтамишхон қўшинининг кўзи олдида кечиб ўтмай, унга чап бериб, дарёнинг унга Иқ дарёси қуйиладиган жойидан юқорироқдан кечиб ўтди. Иқ дарёсини кечиб ўтиб, тезлик билан олдинга ҳаракат қилди.

Амир Темур душманнинг қўққисдан ҳужум қилишидан хавфсираб, ўз қўшинларига қуйидагича буйруқ берди: жангчиларга ўз қисмларидан жилмаслик, кичик ва катта қалқонлар⁷⁹ тайёрлаш; ҳар гаал қароргоҳ жойлашган ерда хандақ қазиш⁸⁰, доимо разведка қилиш, ўт ёқмаслик, қуёш чиқишидан олдин бир фарсанг масофада қароргоҳ атрофида айланиб юриш учун 30 минг жангчини ажратиш. (Бу хизмат машаққатли бўлгани сабабли унинг учун бутун қўшиннинг 1/6 қисми ажратилган, шунинг учун Амир Темур қўшинлари сони 200 минг жангчини ташкил этган дейиш мумкин)⁸¹. Темур Тўхтамиш амалга ошириши мумкин бўлган кичик урушлар ёрдами билан унинг қўшинларини кучсизлантириши, отларини ўтлатишга қаршилик қилиши, урушни чўзиш натижасида озиқ-овқат танқислигига олиб келишининг олдини олиш учун ўз рақибини жангга тортишга ҳаракат қилди. Бунинг учун у 20 минг кишилиқ қўшин тайинлаб, уларга сохта чекиниш йўли билан душманни пистирмага бошлаб боришни буюрди. Бу қўшин мана шу усул билан душман авонфорининг ҳар биридан 3 мингдан ортиқ жангчиси бўлган 3 та полкани яксон қилишга муваффақ бўлди. Аввалги Булғор подшоҳлиги ерларида Тўхтамишхонни тезкорлик

билан таъқиб қила бориб, Амир Темур 1391 йилнинг 18 июнида Қондурча дарёси⁸² бўйида уни ҳал қилувчи жангга жалб қилди.

Ушбу жанг Самара шаҳридан Чистопол шаҳригача бўлган, Волга дарёси ҳосил қилган Самара ёнида бўлиб ўтган эди. Тўхтамиш томонидан жангнинг шу ерда қабул қилинишининг сабаби Волга дарёсининг ўтлоқли томонидан тўпланган ҳисобсиз бойликларини сақлаб қолиш ҳамда жанг бой берилган тақдирда дарёга сиқиб кўйилишдан қутулиб, жанубга чекиниш эди. Лекин Амир Темур ҳам, ўз навбатида, шароитнинг хавфли эканлигини сезар, шунинг учун ўз ҳаракатларини чуқур мулоҳаза билан амалга оширар эди. Юқорида айтиб ўтилган, Чингизхон томонидан кашф қилиниб, Амир Темур томонидан ривожлантирилган ҳарбий тартиблардан⁸³, асосан, ҳарбий машқларда фойдаланилар, жангда эса кўшин қисмлари кўплаб майда қисмларга бўлинмас эди. Қондурча жангини таърифлаган Шарафиддин Али Яздийнинг айтишича, Темур ўз кўшинларини 7 фавжга бўлинган янги ҳарбий тартибда жойлаштирган экан. Бунда кўшин икки сафда жойлашиб, резервга ҳам эга бўлган. Биринчи сафда чап қанот (шиғовул), асосий корпус (авонгор) ва ўнг қанот (баронгор); иккинчи сафда – аръергард (асосий кучлардан орқадаги қисм) ёки резерв (тарх) жойлашган экан. Амир Темурнинг ўзи бошчилик қилган, энг сараланган ва жасур жангчилардан ташкил топган резерв (тарх) юқоридаги икки сафга ёрдам бериш учун тузилган эди.

Шарафиддин Али Яздий Тўхтамишхон кўшинларининг жойлашишини баён қилмаган, фақатгина улар чап ва ўнг қанот ҳамда асосий корпусдан ташкил топгани ҳақида айтиб ўтган.

Мақсадга эришиш йўлида ҳеч қандай тадбирни назардан қочирмайдиган Амир Темур Тўхтамиш бош байроқдорини ўз томонига жалб этишга муваффақ бўлади. Келишиб олинганидек, байроқдор жангнинг энг қизиган пайтида Амир Темур қўшинининг илғори байроқ сари ташланган бир пайтда байроқни туширади.

Шу пайтнинг ўзида ўз жангчиларида душманга қарши бўлган нафратни кучайтириш ва душман жангчиларининг маънавий бардамлигини сўндириш ниятида Амир Темур 8 минг кишилик қисмга чодирлар тикиб, таом тайёрлашни буюради⁸⁴. Кўрилган барча чора-тадбирлар, жангчиларнинг жасуралиги ва тажрибалилиги, Темур сўзи билан айтганда, чигиртка ва чумоли каби беҳисоб қўшинга эга бўлган Тўхтамишхон устидан ғалаба қозонишга олиб келди⁸⁵. Бу жанг уч кун давом этди. Жанг охирларида Тўхтамишхон Амир Темур қўшинининг чап қанотини улоқтириб ташлаши ва ён томонига зарба бериши хавфи туғилди. Темур резерв кучидан фойдаланиб, бундай хавфнинг олдини олишга муваффақ бўлди. Тўхтамишнинг бу ҳаракатидан у ўзининг қанчалик хавфли вазиятда қолганини, орқа томонида Волга дарёси бўлгани учун у ерга чекина олмаслигини, жанг бой берилганини тушуниб, ўз хоналигининг жанубига ёриб ўтмоқчи эканлиги ҳақида хулоса қилса бўлади. Жанубга чекиниш билан Тўхтамиш ҳеч бўлмаганда ўз қўшинларининг катта қисмини батамом яксон бўлишдан сақлаб қолиб, урушни давом эттириши мумкин эди. Лекин Амир Темур амалга оширган тадбир унинг бу умидини пучга чиқарди. Тўхтамишнинг тор-мор қилинган қўшинини таъқиб қилиш учун Амир Темур ҳар ўнликдан етти-тадан жангчини ажратиб олиб, душманни то Вол-

га дарёсигача қузиб борди. Таъқиб шу қадар тез суръат билан амалга ошириладики, бош байроқни қўлдан берган Тўхтамиш қўшиналари қаерда тўп-ланишни била олмай, ҳар томонга тарқаб қочди ва кўп қисми қириб ташланди. Жангчиларнинг кўп қисми қурол кучидан ҳалок бўлган бўлса, маълум қисми Волга дарёсига гарқ бўлди. 200 чақиримга яқин масофадаги майдон уларнинг мурдалари билан қопланган эди. Шундай қилиб, биргина жанг бутун юриш тақдирини ҳал қилди. Амир Темур бошқа қўшиналари билан орқадан ҳаракат қилиб, Олтин Ўрда хонларининг ёзги манзилгоҳи жойлашган Ўратепа майсазорлари томон йўл олди (бу жойлар Ставропол шаҳри атрофларида, ҳозирги Шоҳ Қўрғони деб аталадиган ерда ёки бутунда харобага айланган Булғор шаҳри яқинида бўлса керак).

Амир Темур бу ерда ҳисобсиз ўлжани қўлга киритиб, 26 кун базми-жамшид қурди. Шарафиддин Али Яздийнинг ёзишича, Амир Темур қароргоҳи олтин ишлардан тўқилган парча билан ўраб олинган, қароргоҳнинг кўлами эса 3 фарсангни ташкил этарди. У ўз жангчиларини энг яхши ичимликлар ва лаззатли таомлар билан сийлади. Ўлжа сифатида қўлга киритилган буюмлар, отлар, қорамол, қўйлар, туялар ва асирлар шу қадар кўп эдики, уларнинг ҳаммасини олиб кетиш мумкин эмас эди. Амир Темур ўзи учун асирлардан 5 минг кишини танлаб олиб, қолганларини ўзининг яқинлари ва қўшин бошлиқлари ихтиёрига топширди.

Олтин Ўрдани батамом талон-торож қилиб, душман қўшинларини парчалаб ва қириб ташлагандан сўнг Темур қўшинга ўз ерларига қайтиш ҳақида буйруқ берди. Эҳтимол, орқага қайтишда қўшинлар ҳозирги Оренбург чизигидан Бухорога борадиган энг қисқа карвон йўлидан фойдаланган бўлсалар керак. Амир Темур Ўрол шаҳри то-

мон юриб, Самарқандга октябрь ойнинг охирларида етиб келди. Беҳисоб ўлжа билан юклатилган қўшинлар орқада қолиб, жуда секин ҳаракат қилиб, декабрь ойларидагина қишлоқ учун Бўрсуқ қумлиқларидан Тошкентгача бўлган ерларга ўз чодирларини тикдилар.

Тўхтамиш билан бўлган уруш тугагач, тиниб-тинчимас Амир Темур кейинги йилиёқ Форс мамлакатида ўз ҳокимиятини ўрнатиш ва ерларини ғарбга қараб кенгайтириш мақсадида янги юриш бошлади*. Унинг бу сафари 6 йил, яъни 1392 йилдан 1398 йилгача давом этди. Бу давр ичида унинг 300 минг кишидан кўпроқ бўлган қўшини Ўрта Осиёда улкан масофаларни босиб ўтиб, турли йўналишларда – Самарқанддан Астрободга, Ҳамадонга, Шерозга, у ердан Исфохонга ва сўнгра Темур элчисидан халифалар пойтахти унга қаршилик қила омаслиги ҳақида маълумот олгач, Бардодга қараб ҳаракат қилди⁸⁶.

Бардоддан у Арманистон ва Гуржистонга юриш қилди, у ердан эса Дарбанд орқали янги қўшин тўплашга эришган Тўхтамишхонга қарши юриб,

* Муаллиф бу ерда хронологик жиҳатдан чадашликларга йўл қўйган. Амир Темур 1380 – 1381 йилларда Эронни ва Ҳиротни 1382 – 1385 йилларда Нишопур, Мозандарон, Сейистон, Астробод, Исфохон, Шероз (Форс пойтахти), Ироқни, 1386 – 1387 йилларда Филон ва Гуржистонни босиб олган эди. Бироқ Амир Темур Тўхтамишхонни даф этиш учун юриш қилган пайтда Исфохон аҳолиси шаҳар доругасини ўдирари. Шу билан бир пайтда Шероз аҳолиси ҳам исён кўтариб, Амир Темурга бўйсунмай қўяди. Шу тўғрисида у 1392 – 1393 йилларда Шероз ва Ироққа иккинчи марта юриш қилади ва яна бир қанча жойларни забт этади. 1394 йилда Тўхтамишхон янги қўшин тўплаб, Дарбанд ва Ширвон орқали Озарбайжонга (Амир Темур тасарруфида бўлган ерларга) кўп сонли лашкар юборади. Амир Темур Дарбанд йўли орқали яна Дашти Қипчоққа қўшин тортади. Гуржистонни эса Амир Темур умуман беш марта забт этган (1386 – 1387, 1392 – 1394, 1399 – 1402 – йиллар) ва 1404 йилда Гуржистон подшоҳи Георгий VII Амир Темур билан сулҳ тузишга мажбур бўлган (*масъул муҳарр.*).

уни тор-мор қилди⁸⁷ ва Волга бўйларигача таъқиб қилиб борди. Бу ердан Волга дарёсининг ўнг қирғоғи бўйлаб юқорига ҳаракат қилиб (Волга дарёси Дон дарёсигача яқинлашган жойгача бўлса керак), сўнгра Дон дарёси томон юрди. Елецга етиб келгач, отларга дам бериб, Азов томон бурилади. Кейин эса Хожи Тархон (Астрахан) томон юриб, иккала шаҳарни ҳам талон-торож қилди. Қипчоқ Ўрдасида қишга татарлар қишлаш учун, одатда, Волга ва Доннинг қуйи қисмларига кўчадиган пайтда қилган бу юришида Амир Темур уларни янада кучсизлантирди. Кутилмаганда катта тезлик билан ҳужум қилган Амир Темур Волга ва Дон бўйларида яшовчи татарлар овуллари-ни қириб ташлаб, уларнинг энг катта бойлиги ва куч-қудратининг асоси бўлган чорва молларини ҳайдаб кетди.

Амир Темур Дарбандга қайтгач, яна Гуржистонга йўл олди. У ердан Боку, Ардабил, Султония ва Ҳамадон орқали Самарқандга қайтди. Бу юриш давомида у жуда кўп шаҳар ва қалъаларни қамал қилиб, қўлга киритди, Курдистон ва Форс кўрфазидида жойлашган кўплаб давлатларни қўлга киритиш учун қўшинлар юборди. Шарафиддин Али Яздийнинг ёзишича, Амир Темур авваллари карвонларга ҳужум қилувчи курдларни шу даражада бўйсундиришга эришган эдики, бу савдогарлар қимматбаҳо молларни ҳеч қандай қўриқчиларсиз олиб ўтишларига имкон яратарди.

1398-1399 йилларда Ҳиндистонга қилинган юриш

Амир Темур Самарқандда узоқ тура олмади. Кўпроқ ерларга ҳокимлик қилиш иштиғи уни Ҳиндистонга уруш бошлашга чорлади. Бу давлатни ичидан емираётган тартибсизликлар ва ўзаро урушлар ҳақида эшитган Темур⁸⁸ юриш учун минг кишини тайёрлади.

Улардан Қандаҳорда жойлашган, кўшиннинг ўнг қанотини ташкил этувчи 30 минг отлиқ жангчи Сулаймон тоғлари томон юриб ва Ҳинд (Синд) дарёсини кечиб ўтиб, Мўлтон шаҳрини қўлга киритиши керак эди*. Бу кўшинлар эртароқ ҳаракат қилиб, ўша пайтда Ҳиндистоннинг муҳим шаҳарларидан бири бўлган шаҳарда кейинги ҳаракатлар учун таянч нуқтаси тайёрлашлари керак эди. Сўла қанотни ташкил этган 30 минг отлиқ аскарлар қабул орқали юриб, Ҳинд дарёсини (Аттоқ ёнида бўлса керак) кечиб ўтишлари ва Лохўр ерларига ҳужум қилишлари керак эди**. Амир Темурнинг ўзи 1398 йилнинг март ойида қолган 32 минг жангчиси билан Самарқанддан чиқиб, Термиз шаҳрига юриб, у ерда кемалардан қурилган кўприк орқали Амударёдан кечиб ўтди. Бу ерда у Хулуум ва Азник тарафга юриб, Балғон (Ҳиндукуш тизмаси бўлиши керак) тоғлари орқали Кофиристонга юриш қилиш мақсадида Андароб томон йўл олди. Амир Темур қолган жангчиларни шу ерда қолдириб, 10 минг жангчи билан Пардис (Пардай) тарафдан Ҳиндукуш тоғларини кесиб ўтди, у ердан эса Қовуқ то-

* Тузуқларида Темур бу вазифани жавонгор (сўла қанот, ўнг қанот эмас (!) бошлиғи, набираси Пирмуҳаммад Жаҳонгирга топширганини ёзади (*масъул муҳарр.*).

** Тузуқларида Темур бу вазифани баронгор (ўнг қанот, сўла қанот эмас (!)нинг амири, набираси Султон Муҳаммадхонга топширганини ёзади (*масъул муҳарр.*).

монга юрди. Амир Темур бу ерда бошлаклардан бошқа ҳаммага отларини қолдиришни буюриб, қўққисдан ҳужум қилиш мақсадида Ҳиндукуш тоғ тизмасининг энг машаққатли жойидан кесиб ўтди. Июнь ойларида кундуз кунлари тоғдаги қор қуёш нури таъсирида эриб бўш бўлгани, отларни кўтара олмаслиги туфайли Амир Темур бу жойда тўхтаб туриб, отлар қулаб кетмасликлари учун уларнинг тагига кигиз солишни буюрди. Салқин тушиб, қор қотгач, улар яна йўлга тушишарди. Унинг қўшинлари бу ердан худди французлар Сен Бернар тепаликларидан қандай тушган бўлсалар, шу усулда, баъзилари чалқанча ётиб олганча, бошқалари арқонга осилиб, хулаас, ҳар бир жангчи ўз билганича тушиб олди. Жангчилар Темурни чиғирсимон мослама ва арқон ёрдами билан туширишди. Тоғдан ошиб, дарёни (Қамеҳ дарёси бўлса керак) кечиб ўтгач, Амир Темур Кофиристонга шу қадар қўққисдан ҳужум қилдики, аҳолисининг кўп қисмини қириб ташлади. Шарафиддин Али Яздийнинг сўзларига қараганда, Кофиристон аҳолиси бутта сиғинар, қора кийим кияр, баланд бўйли бўлиб, номаълум тилда гаплашар эди. Гарчи Амир Темур қўшинида турли-туман қабилаларга мансуб кишилар хизмат қилса ҳам, уларнинг ҳеч бири кофиристонликлар тилига тушуна олмади. Кофиристон аҳолиси ҳозирги кунгача ҳам ўзгармаган. Бу юришни муваффақиятли тугаллаган Темур қулай йўл орқали Қовуққа қайтиб, у ердан Қобулга йўл олди. Қобулдан (20 сентябрда) йўлга чиқиб, у ҳозирги Дарай Исмоилохон қалъаси ёнида Ҳинд дарёсини кечиб ўтгандан сўнг Жэлум дарёси томон юрди. Олти кун йўл юриб, Темур шу дарёнинг Жаноб (?) дарёси қуйилиш жойига етиб келди. 23 октябрда шу дарё устидаги кўприк орқали

ўтиб, 29 октябрда Тулумби шаҳрига* кириб келди. Амир Темурнинг жанубга юришдан мақсади мустақкам истеҳкомларга эга Мўлтон шаҳрини қўлга киритиш учун юборилган қўшиннинг ўнг қаноти билан бирлашиш эди. Бу шаҳарни қамал қилиш бо ой давом этиб, аҳолини таслим бўлишга фақатгина очлик мажбур этди. Қамал пайтида Амир Темур қўшини ҳам катта қийинчиликларга дучор бўлди. Қўплаб ёмғир ёриши, Жаноб дарёсининг тошиши, иқлим ўзгарувчанлиги, ўтларнинг намлиги ва бошқа сабаблар натижасида чўлда яшашга ўрганган отлар касалликка чалиниб, уларнинг деярли ҳаммаси қирилиб кетди⁸⁹, Мўлтон шаҳрини олишга юборилган қўшин шаҳарни эгаллагач, ўзи у ерда қамалиб қолди. Темурнинг яқинлашиб келиши билан улар қалъадан чиқиб, 11 ноябрда унинг Биёҳ дарёси бўйида жойлашган қароргоҳига баъзилари пиёда, баъзилари хўкизларга мингашиб, ночор аҳволда етиб келдилар. Амир Темур уларнинг аҳволини яхшилаш тадбирларини амалга ошириб, 30 мингга от ажратишни буюрди.

Қўшинларнинг бир қисми Биёҳ дарёсидан кемаларда, бир қисми эса сузиб ўтдилар. Дарёни кечиб ўтиш уч кун давом этди. Темур бу ерда Биёҳ дарёсининг юқори қисмига ўз қўшинларининг чап қаноти билан бирлашиш ҳамда Дибалпур шаҳри аҳолисини жазолаш учун йўл олди. Дибалпур аҳолиси Мўлтон шаҳрини қамал қилаётган қўшин орқасидан юборилган минг кишилик гарнизонни аввалига яхши қабул қилиб, қамал қилувчилар аҳволи танг эканлигини эшитгач, уларнинг ҳаммасини қириб ташлаган эдилар.

Қандаҳордан Деҳли йўналишида бўлган йўлда Биёҳ дарёси ёнида жойлашган Дибалпур шаҳри-

* «Зафарнома»да Тулумби қалъа деб кўрсатилган (*масъул муҳарр.*).

ни кучли гарнизон билан эгаллагани ва уларнинг дарёни кечиб ўтиш воситаларига эга бўлиши Темур айнан шу йўл билан ҳаракат қилишни мўлжаллаганини кўрсатади⁹⁰. Лекин ўнг қанот жангчиларининг аҳволи уни жануб томонга юришга мажбур этди.

Дибалпур шаҳри аҳолиси Амир Темур яқинлашиб келаётганини эшитиб, чўлда жойлашган ва жуда кучли ҳисобланган Батнир қалъасида яширинишга улгурди. Амир Темур 21 ноябрда қўшиннинг асосий қисмига Деҳли томон юришни буюриб, ўзи 10 минг кишилик қўшин билан мазкур қалъани қамал қилиш учун юриш бошлади. 26 ноябрда у қалъани эгаллашга муваффақ бўлиб, 30 ноябрда катта ўлжа билан орқага қайтиб, Сарастини (Саррох) ва Фатҳобод (3 декабрда) шаҳарларига* ҳужум қилди. 8 декабрда Сомина (Сомона) шаҳри яқинида Дибалпур шаҳри ёнида ажраб кетган қўшинлари билан бирлашди. Темур бу ерда озиқ-овқат ва аслаҳалар ортилган аравалар келишини пойлаб, бир неча кунга тўхтади.

12 декабрда лашкарга махсус йўл билан ҳаракат қилган (шубҳасиз, улар Ҳинд дарёсини Аттоқ ёнида кечиб ўтиб, Лохўр томонга юрган бўлишлари керак), йўл-йўлакай кўплаб халқлар ва шаҳарларни бўйсундирган сўл қанот қўшинлари келиб қўшилди.

Сомина шаҳридан Деҳлига қўшин учта гуруҳ (колонна) бўлиб ҳаракат қилди: марказ ва аравалар тўғри йўл бўйлаб, ўнг ва сўл қанотлар ён томондаги йўллардан юрдилар.

Ўртадаги гуруҳ Асандий ва Тўғлоқнур (Туғлуқнур) томон ҳаракат қилиб, 21 декабрда Понипатга етиб келди. 24 декабрда ўнг қанот Конигун ва Деҳли-

* «Зафарнома»да Сарастини ва Фатҳобод қалъа деб кўрсатилган (*масъул муҳарр.*).

дан 2 фарсанг узоқликда, Жамна дарёси бўйида жойлашган Жаҳоннамой қалъасини эгаллаш учун юборилди. Ўнг қанот жангчилари қалъани қўлга киритганларидан кейин яна асосий кучлар билан бирлашдилар. Амир Темур қўшини 26 декабрда Жамна дарёсини кечиб ўтиб, Луни шаҳри томон йўл олди. Бу шаҳар атрофида ажойиб яйловлар бўлгани сабабли отлик жангчилардан ташкил топган қўшин учун бу ерларни босиб олиш жуда муҳим эди. Темур Луни шаҳрини қўлга киритиб, 28 декабрда Жаҳоннамой қалъасига қайтиб келди. Бу ерда у қандай қилиб Деҳли шаҳрини қамал қилиш кераклигини ҳал қилиш мақсадида ҳарбий кенгаш чақирди. Ушбу кенгашда аввал кўплаб дон ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотларини Жаҳоннамой саройига тўплаб, сўнгра Деҳли шаҳрини қамал қилиш керак, деган ҳулосага келинди. Бу ниятни амалга ошириш учун мўғуллар одатига кўра, Деҳли атрофини талон-торож қилиб, озиқ-овқат тўплаш учун мўлжалланган бўлинмалар юборилди.

Шу билан бир вақтда Темур душман қўшинларини жалб қилиб, жанг қилиш учун қулай жойни танлаш мақсадида қалъа (шаҳар) атрофини синчиклаб ўрганди.

Бу пайтда Амир Темурга Ҳинд дарёсини кечиб ўтишдан бошлаб ҳозирга қадар асирга олинган ҳиндлар сони 100 мингдан ошганлиги ҳақида маълумот беришди. Асирларнинг кўпчилиги бутпараст бўлиб, Султон Маҳмуд қўшинлари билан Деҳли яқинида бўладиган жанг пайтида галаён кўтаришлари, агарда озодликка чиқишга эришсалар, қўшин орқасида бўлганликлари учун Темур қўшинларига катта хавф туғдиришлари мумкин эди. Чунки аввал фил ва отлиқлари бўлган 10 минг кишилик ҳинд қўшини Амир Темур билан жанг қилиш учун Деҳлидан чиққанида, асирлар ораси-

да кўтаринки руҳ пайдо бўлган эди. Асирларнинг озодлик яқинлигига бўлган умид туфайли юзларига қалқиб чиққан шодлик босқинчиларга жиноят бўлиб кўринди. Тутилган хавфнинг олдини олиш учун Темур уларнинг ҳаммасини ўлдиришга буйруқ берди. Шундай қилиб, босқинчиларда шубҳа уйғотишга сабаб бўлган 100 минг ҳинд асири билан неча соат ичида қилгич тивидан ҳалок бўлди. Амир Темур асирга олинган аёллар, болалар ва араваларни назорат ва ҳимоя қилиш учун ҳар 10 та одамдан бирини танлаб, махсус қисм тузди. Мана шу даҳшатли воқеадан ҳам мўғул истилочилари* ўзлари билан олиб кетган ўлжаларининг катта бўлганини тахмин қилсак бўлади.

30 декабрь куни Луни шаҳридан шарққа ҳаракат бошлаган Амир Темур кўшин бошлиқларини чақириб, уларга бўлажак жангларда душманни тор-мор қилиш учун қандай тadbирлар ишлатиш ҳақида кўрсатмалар берди. Шундан сўнг у орқага, Деҳли томон юриб, 1399 йил 1 январда Жамна дарёсини кечиб ўтганидан сўнг унинг бўйида жойлашиб олди.

Амир Темур бундай ҳаракатни нима мақсадда амалга оширганлиги ҳақида унинг Ҳиндистонга юришини тасвирлаган Шарафиддин Али Яздий ҳеч нима демаган. Балки Темур бу ҳаракати билан Султон Муҳаммадни Деҳлидан чиқариб, жангга жалб қилмоқчи бўлгандир? Балки фақатгина Деҳли шаҳри атрофи шарқ тарафидаги ерларни вайрон қилиб, катта озиқ-овқат захираси тўплаш ниятида қилгандир**.

* Муаллиф бу ўринда нима сабабдан ўрта осеёликлар билан мўғул истилочиларини «чалкаштириб» юборганига тушуна олмадик (*масъул муҳарр.*).

** Амир Темур Султон Махмуд кўшинларини Деҳлидан чиқариб, пистирмага тушириш ниятида шундай қилган. Бу ҳақда «Темур тузуқлари»да баён қилинган (*масъул муҳарр.*).

Амир Темур қўшиналари Деҳли атрофида қароргоҳ қуриб, қўққисдан бўладиган ҳужумдан сақланиш ниятида хавфсизлик чораларини кўра бошладилар. Улар хандақлар қазидилар, қозиклардан тўсиқ ясаб, унинг атрофларини шох-шаббалар билан беркитдилар, тўсиқлар орқасидан бир-бирига боғлаб, буқаларни жойлаштирдилар (кечаси ҳимояланиш учун бўлса керак), улар орқасидан қалқонлар ўрнатиб, охирида эса ўз чодирларини жойлаштирдилар.

Эртасига Султон Маҳмуд жанг қилиш мақсадида Деҳлидан чиқди⁹¹. У 10 минг 20 нафар яхши қуроланган отлиқ аскар, 40 минг пиёда жангчи ва кўплаб филларга эга эди. Филлар устига ўқ, найза ва қилич зарбидан ҳимоя қилувчи ёпқич ёпиб қўйилган, устиларига арбалет* билан қуроланган ўқчилар жойлашган минора сингари қурилма ўрнатилаган эди. Филлар ёнида чўғ тўлдирилган хумча, ёнаётган мум ёки нефть отувчи нафтандозлар, ерга тушиб, кўплаб маротаба зарб бера оладиган темир пойнакли ракета улоқтирувчилар борар эди.

Лекин Амир Темур жангчилари учун номаълум бўлган бу қурол (ракета) дарахтларни илдизи билан суғуриб ташлайдиган, одамларни худди кичик тошлардек иргитиб юборадиган баҳайбат филлар каби қўрқинчли эмас эди. Темур ўз қўшинлари орасида филлар кучини бўрттириб кўрсатувчи фикр пайдо бўлганини билиб, бу қўрқинчли баргараф этиш мақсадида қарши чоралар кўрди. У четлари қайрилган ва учли темир мосламалар тайёрлатиб, филлар ҳужуми пайтида уларнинг оёқлари тагига ташлашни, буқалар (бошқа маълумотларга қараганда туялар) бошига ва ёнларига хашак ва тикан боғлаб, уларни ёқиб, филларга қарши юборишни

* Қўндоғи ва мўлжаллагичи бўлган камонга ўхшаш қурол (*масъул муҳарр.*)

ва бу билан филлар орасида кўрқув ва тартибсизлик келтириб чиқаришни, жангчиларга ўқ ва найзаларни филларнинг баданига қараб отмай, уларнинг хартумларини қилич билан узиб ташлашни буюрди. Бу чора-тадбирлар жангчиларда мардлик уйғотиб, муваффақият келтирди.

Султон Маҳмуднинг ҳарбий тартиби – ўнг қанот, марказ, сўл қанот ва олдинда жойлашган филлар сафидан иборат эди. Темур ўз жангчиларини одатдагича икки қатор ва тарҳдан иборат қилиб жойлаштирди. Жанг қанотларнинг тўқнашуви билан бошланди. Машаққатли жанглардан сўнг Деҳли шаҳри доруғаси Шоҳ Мансур Амир Темур тарҳига зарба беришга яқинлашиб қолганда, ўғилларининг бири томонидан ўлдирилади. Темур кўшинлари филлар хартумига жароҳат етказиши натижасида уларни орқага чекинишга мажбур этиб, душман кўшинлари орасида тартибсизликлар келтириб чиқарди: филлар жон ҳолатда ўз кўшинларининг икки қаноти томонга қоча бориб, уларни топтаб ташлади. Душман кўшини орасидаги тартибсизликни кўрган Темур ўз кўшини маркази билан филлар сафига қақшатқич зарба бериб, уларнинг кўп қисмини ўлдиришга, душманни эса тумтарақай қилишга муваффақ бўлди. Темур душманни шаҳар девори ёнигача таъқиб қилиб борди. У душманнинг саросимага тушишидан фойдаланиб, Деҳли деворларига етиб келиши билан шаҳарнинг мудоффаа иншоотларини кўздан кечира бошлади. Амир Темур Деҳлини очиқ ҳужум қилиб қўлга киритишни ўйларди. Лекин эртаси куни кечаси Султон Маҳмуд шаҳарнинг қарама-қарши дарвозаси орқали қочиб кетди ва бадавлат Деҳли шаҳри 4 январь куни жангсиз таслим бўлиб, талон-торож қилинди.

Амир Темур Деҳлини босиб олганидан сўнг Ҳиндистонда бошқа қаршиликка учрамади. Унинг

Ганг томон қилган юриши, кейин эса Ҳимолай тизмаси этаклари бўйлаб қайтиб келиши галабалардан кўра талон-тороғ ва қотилликларга бой бўлган.

Амир Темур Деҳли шаҳридан 18 январда йўлга чиқиб, Жамна дарёсининг қуйи қисмига юриш қилиб, сўнгра унинг нариги қирғоғига ўтди ва аҳолини қилчдан ўтказиб, шаҳар ҳамда қишлоқларга ўт қўйди.

26 январь куни амирлардан бирига ўлжа ортилган араваларни Қорасув дарёси бўйлаб олиб боришни буюриб, сўла қанот қўшинларига Жамна дарёсининг юқори қисмидаги ерларни талон-тороғ қилиб, гебрларни* яқсон қилишни буюрди, ўзи эса бошқа жангчилари билан Ганг дарёси томон йўл олди. Қўшинларнинг бир қисмига дарёнинг нариги қирғоғига сузиб ўтишни буюриб, Темурнинг ўзи асосий кучлар билан дарёнинг юқори қисмига ҳаракат қилиб, Тўғлуқнур шаҳрига етиб келди. Бу ерда гебрлар 48 та кемада Ганг дарёсидан сузиб кетаётганини эшитган Амир Темур уларга ҳужум қилишни буюрди. Унинг қўрқмас жангчилари дарёнинг тез оқишига қарамай, ўз отлари билан сувга ташландилар. Уларнинг баъзилари душманни камондан нишонга олган бўлсалар, бошқалари кемага етиб олиб, унга тирмашиб чиқдилар ва қилч яланғочлаб, душманга ташландилар. Бундай жасур ҳаракатдан қўрқиб кетган гебрлар ҳеч қандай қаршилиқ кўрсата олмадилар ва Темур қўшинлари кемаларни деярли қаршиликсиз эгаллаб олдилар. Тезоқар дарё тўлақинларида отликларнинг кемада сузиб бораётган душман билан бўлган бу жанги ҳарбий тарихда юз берган бирдан-бир воқеадир.

* Оташпарастлар бўлса керак, аса нусхада «гербы» дейилган (*масъул муҳарр.*).

¶ Амир Темур ўзининг ўта эҳтиёткорлиги ва мулоҳазакорлигига қарамасдан, Искандар Зулқарнайн каби худди оддий жангчидек энг мардонавор ишларга ҳам қўла уришни севарди. Кунлардан бир кун Ганг дарёсининг қарама-қарши қирғоғида 10 мингга яқин ҳинд пиёда ва отлик жангчилари турганини эшитиб, у ўз ихтиёрида бўлган минг кишилик хос навқарлари билан (кейинчалик уларга яна 500 киши келиб қўшилди) дарёдан сузиб ўтиб, душманга ташланди ва уларни тумтарақай қочишга мажбур этди.

¶ Темурнинг Ҳиндистонга катта ўлжани қўлга киритиш мақсадида юриш бошлаганини юқоридаги воқеа мисолида ҳам кўришимиз мумкин. Мана шу тўқнашув охирларида унинг ихтиёрида атиги 100 киши қолган эди, холос. Улар гебрларнинг кўп минг кишилик тўдаси билан тоғлик жойлардан иборат, Гангнинг шарқий қирғоғигача туташувчи «Ганг жоми» деган ерда жанг қилишлари керак эди. Темур шахсий кўриқчиларининг қолган қисми эса туя ва молларга ортилган олтин ва кумуш зийнатлардан иборат катта ўлжани қўлга киритиб, уни кўриқдаш учун ажратилган эди. Темурнинг бахтига унинг асосий кучлари етиб келиб, уни хавфли вазиятдан қутқариб қолди.

Амир Темур етиб келган кўшинларига дарага ҳужум бошлашни буюрди. Астойдил ҳимояга отланган гебрлар Темур кўшинлари ҳайқириги, карнай ва ноғора садоларининг тоғдаги акс садо билан қайтишидаги шовқиндан шу қадар кўрқиб кетдиларки, натижада бор-йўқларини ташлаб, ҳар тарафга қочишга мажбур бўдилар⁹². Умуман, Ҳиндистон аҳолиси Амир Темур кўшинларидан ҳаддан ортиқ даражада кўрқиб қолганидан, юқоридаги усул билан тоғ дараларидан қилинган ҳужумлар унга доимо галаба келтирарди.

⁹² Ҳиндистоннинг тарихи, 1-қисм, 197-бет.

Агар Темур қата этишга тўймаган бўлса, унинг жангчилари қўлга киритилган ўлжаларга тўйган эдилар. Ўлжа шунчалик катта эдики, қўшин кунига нари борса 30 чақиримдан ҳаракат қилар эди. Ўлжани бўлишда бадавлат ва бообрў жангчилар бошқалардан кўпроқ, 400 тадан 500 тагача буқа олганларини эшитган Амир Темур ўлжани ҳамма-нинг ўртасида тенг бўлишни буюрди ва шундан сўнг орқага қайтиш ҳақида фармон берди. Унинг тезда орқага қайтишига Боязид қўшинларининг Темур ерларининг чегара қисмларига қилган ҳужуми ва Гуржистонда кўтарилаган ғалаён сабаб бўлди. Ҳар ҳолда Амир Темурнинг ўзи Ҳиндистондан қайтиш сабабларини юқоридаги хабар билан боғлайди*.

Амир Темур қўшинларининг бир қисмини Лохўрга юбориб, ўзи эса бошқа қисми билан Ҳимолай тизмалари бўйлаб ҳаракат қилди. 8 февраль куни Жамна дарёсини кечиб ўтиб, 15 март куни катта шаҳар ҳисобланган Жамбага (?) етиб келди. 20 март куни Жаноб дарёсини кечиб ўтди ва Кашмир чегараси бўйлаб юрди. Темур босқинчи сифатида қаҳри қаттиқ бўлса ҳам, ўз жангчиларига нисбатан жуда жонкуяр ва меҳрибон эди. Жаноб дарёсидан кечиб ўтаётганда, бир неча мадорсиз жангчининг гарқ бўлганини эшитиши биланоқ, муҳтож бўлган жангчиларга дарҳол ўзига тегишли бўлган сувда суза оладиган от ва хачирларни беришни буюрди.

Жаноб дарёсини кечиб ўтиш пайтида Темур Табриздан Бағдод, Миср, Сурия, Рум (Туркия) ва

* Муаллиф бу ўринда янгилишган. Ўзининг тузуқларида Амир Темур бу ҳақда: «Ҳиндистондан зафар қозониб қайтганимдан кейин, ҳали сафар чарчоғи чиқмай туриб, икки Ироқ ҳокимларидан менга арзнома келди. Ёзишларича, Гуржистон қосфирлари ҳаддиларидан ошиб, чегарани бузган эдилар», дейди (*масъул муҳарр.*).

Дашти Қипчоқдаги аҳвол ҳақида маълумотлар олди. Бу хабарлар ноҳуш бўлгани туфайли бўлса керак, Темур алоҳида қўшин бошлиқларига у кўрсатган йўл билан Ҳинд дарёси томон юришни буюриб, ўзи Самарқанд томон шошилди. У Жалоли чўллари орқали йўл юриб, 28 март куни Ҳинд дарёсига етиб келди. Дарёдан Бону шаҳри* ва Нағаз қалъаси амирлари кемалардан қурган кўприк орқали ўтди. Нағаз қалъаси Темурнинг Ҳиндистонга юриш олдидан Ҳайбар дараларини тоғлик афғонликлардан ҳимоя қилиш ва уларни жиловлаш мақсадига буйруғига асосан қурилган эди. 30 март куни бу қалъага етиб келган Амир Темур Озарбайжонга ўз галабалари ҳақидаги хабарни юборди. Бундан мақсад унга қарши тузилаётган Боязид ҳамда Миср ва Бағдод султонлари кучли иттифоқига ваҳима солиш эди.

БОЯЗИДГА ҚАРШИ 1402 ЙИЛДА ҚИЛИНГАН ЮРИШ

4 Амир Темур 1399 йил май ойида Самарқандга қайтиб келиб, ғарбга бўладиган юришга пухта тайёрлана бошлади. У Боязид ва унинг иттифоқчилари билан бўладиган уруш узоқ давом этади деб ўйлаганми ёки уларни мағлубиятга учратиб, Миср томон, ундан кейин эса Европа томонга юришни мўлжаллаганми, ҳар ҳолда бу уруш учун 7 йиллик муддат белгилади**. Бу урушга махсус тайёргарлик кўрилди. Бир йил ўтар-ўтмас Амир Темур Гуржистонга бориб, унинг қалъаларини вайрон қилди, тоғ дараларида яширинган христианларнинг бир қис-

* «Зафарнома»да Бону қалъа деб кўрсатилган (масъул муҳарр.).

** Бу муддатни Амир Темур белгиланган эмас. Унинг 1399 – 1404 йиллардаги юришлари кейинчалик «етти йиллик юриш» деб атаган (масъул муҳарр.).

мини қириб ташлаш, қолганларини мусулмон динини қабул қилишга мажбур этди. Шу билан бир вақтда унинг ҳарбий қучлари борган сари ошиб бориб, 1402 йилга келиб, 800 минг жангчини ташкил этди. Агар унинг қўшинлари яхшигина маош олишини назарда тутсак, унда Темурнинг Ҳиндистонга қилган юриши Фарбда мўлжалланаётган катта урушга тайёргарлик эканлигига шубҳа қолмайди. Амир Темур Ҳиндистон хазинасини талон-торож қилиб, 800 минг кишилик қўшинни таъминлашга етадиган битмас-туганмас бойликка эга бўлди. Шубҳасиз, у Цезарнинг «Урушни уруш билан таъминла» деган қондасини яхши билар ва амаалда қўллаган эди⁹³.

Лекин Темур Боязид билан ҳал қилувчи жангни бошлашга шошилмади. Уни синаб, билиб олишга ҳаракат қиладди. Тез-тез элчилар юбориб турди, ўзини ислом динининг ҳимоячиси, деб эълон қилгани туфайли христианлар билан жанг қилаётган ҳукмдорга қарши уруш очишдан ўзини тийди. Бироқ уларнинг ёзишмаларида борган сайин кескинлик ортиб борди ва Амир Темур Боязидни қўрқитиб қўйиш ёки уруш эълон қилишга мажбур этиш ниятида рақибни босиб олган ерларга юриш қилиб, 1400 йилнинг августида Боязид ўзиники деб ҳисоблаган, Кичик Осиёнинг ҳосилдор ерларида жойлашган иккита муҳим қалъа – Сивос ва Малатияга ҳужум қилиб, босиб олди. Бу қалъалар Амир Темурнинг Кичик Осиёдаги бўлажак ҳаракатлари учун таянч бўлиши мумкин эди.

Қалъаларни қўлга киритиш билан қаноатланган Темур Боязид билан ёзишмаларни давом эттириб, ўз қуроли кучини Сурияга қаратди. Аммо Темур Боязидга қарши қатъий ҳужум бошлашни чўзинининг асосий сабаби – Сурия ҳам қўлида бўлган Миср султонининг Боязид билан яқин алоқада

эканлиги, керак бўлиб қолганда, унга мадад кучи юбориши, умуман, Боязид фойдасига қўпоровчилик ишларини амалга ошириши мумкинлиги эди. Амир Темур муваффақиятсизликка учраган тақдирда, қўшиннинг ён тарафида Миср султони каби кучли душман туришининг қанчалик хавфли эканлигини яхши тушунарди.

Соҳибқирон Миср султонининг қўшинларини тор-мор қилиб, ўзини қочишга мажбур этди ва Дамашқни қўлга киритиб, уни талон-торож қилди. У Сурияни забт этгандан сўнг ўз нигоҳини Мўсулга, у ердан эса сиртдан Амир Темур ҳокимиятини тан олган, лекин Боязид муваффақият қозонган чоғида ундан юз ўғриши мумкин бўлган Бардод томонга қаратди. Темур Бардод аҳолиси ғалаёнларини баҳона қилиб, икки ойлик қамалдан сўнг бу шаҳарнинг ҳарбий истеҳкомлари ва қўрғонини яқсон қилди. Шундай қилиб, Усмонли туркларнинг кучли ҳукмдори билан уруш бошлангандан аввал ўзининг ён ва орқа тарафларини хавфсизлантириб, у билан муносабатлари ёмонлашишини кутган ҳолда жанговар қабилааларни жиловлаб қўйиш мақсадида яна Гуржистонга қараб юрди. Миср султони қўшинларининг мағлубиятга учраганини, Суриянинг забт этилганини эшитган Боязид ғамгин ва хаёлчан бўлиб қолиб, аввалига ўзининг хавфли рақиби билан жанг қилишдан бош тортмоқчи бўлди. Аммо Амир Темурнинг ҳокимиятпарастлигини англаб етиб, унинг даъволари ниҳоясиз эканлигини кўриб, у ён босаверса, Темурнинг кейинги ҳаракатлари янги-янги таҳқирлар билан кечишини тушунди ва урушга киришишга қарор қилди.

Амир Темур уруш бошлангандан олдин кўрган чора-тадбирларидан шу нарса маълум бўладики, Боязид билан бўлган ёзишмалардан унинг кўзда тутган мақсадини душман хусусиятларини яхшироқ

билиб олиш, унинг кучларини, қўшиннинг таркиби ва сифатини билиш, Боязиднинг уруш олиб бориш усулларини ўрганиш, шу билан бир вақтда Боязиднинг иттифоқчилари бўлиш ўзининг бошқа рақибларини ундан ажратиш қўйиш ёки кучсизлаштириш, орқа тарафда ўз қўшини учун озиқ-овқат захиралари тайёрлаш, керак бўлганда чекиниш учун маъқул йўналиш бўйича ҳаракат қилишга шарт-шароитлар яратиш қўйиш эди.

Боязиднинг урушга тайёргарлик кўраётганини, Ҳалаб, Едесса (Рай) ва Диёрибақрга қисмлар жўнатганини эшитган Амир Темур ўз қўшинлари билан Кичик Осиё томон йўл олди.

Боязиднинг кўрсатилган шаҳарлар томон қилган ҳаракати унда Миср султони томонидан ёрдам кўрсатилишига бўлган умидининг сўнмаганини, Бағдодга яқин келиши билан у ерда қўзғолон кўтарилишига умид қилганини кўрсатади. Агарда Амир Темур Туркия жанубини Боязид билан бўладиган жанг майдони сифатида танлашга мажбур бўлса, унинг озгина муваффақиятсизлиги ҳам Боязид умидларининг ушалишига олиб келиши мумкин эди. Лекин Амир Темур Гуржистондан Боязид қўшинларининг орқасига қилган маҳоратли ҳаракатлари билан урушни Кичик Осиёнинг шимолий қисмига қўчиришга эришди.

27 апрель куни у Қура дарёсини кечиб ўтганидан кейин ўз қўшини билан Бардаъ, Ганжа ва Олатоғ томон юриб, йўл-йўлакай Тартум қалъасини қўлга киритади. У ердан Ованик ва Арзрум томон юриб, Боязиднинг Осиёдаги шимолий ерларига бостириб киради. У ерда Боязидга тегишли Кемок қалъасини қўлга киритиб, Сивос томон йўл олади. Шаҳар атрофига қароргоҳ қурган Амир Темур Боязид юборган турк элчилари иштирокида ўз қўшинини кўрикдан ўтказди. Кўрик пайтида

қўшин бошлиқлари Амир Темур учун ҳар нарсага тайёр эканликларини, ўз ҳаётларини унга хизмат қилишга бағишлаганликларини билдириб, унинг душманлари ерларида бир дона ҳам ўсимлик ва кўкат қолдирмасликка, Усмоғли Турк давлатини йўқ қилишга қасам ичдилар.

Боязид элчилари бундай олқишларни эшитганларидан сўнг уларни сон-саноксиз жангчилар қаторидан олиб ўтдилар. Темур қўшинларининг тезкорлиги, уларнинг бўй-баста, жанговар кўриниши, аъло даражадаги қуроғлари, тартибликлари ҳамда ўз сардорлари буйруқларини сўзсиз амалга оширишга тайёраликлари Усмоғли турклар ҳокими юборган элчиларда Амир Темур кучларининг нақадар зўрлиги, турк қўшинларининг эса заифлиги ҳақида фикр уйғотиши керак эди. Ўттиз йиллик ғалабалардан сўнг гўё шунчаки ўтказилган ушбу кўрик Амир Темур одамларга таъсир этиш учун ҳар бир вазиятдан унумли фойдалана олишининг исботидир.

Амир Темурнинг қоровуллари хабар беришлари, Тоқат томонга борувчи йўл ўрмонлар орасидан ўтган ва бу ўтиш жойлари жуда тор эди. Кўп-лаб турк қўшинлари ушбу шаҳар атрофида пайдо бўлишган. Қизил ирмоқ дарёсининг барча кечув жойлари эса улар томонидан эгалланган эди. Боязиднинг асосий кучларини пиёда жангчилар ташкил этгани, ўзида эса, асосан, отлик аскарлар бўлгани туфайли Темур ўзига ноқулай бўлган ерда жанг қилмасликка қарор қилди. Шу билан бирга, Боязиднинг Миср, Сурия ва Бағдод билан бўладиган алоқа йўлларини тўсиб қўйиш, уни очиқ текис ерга жалб қилиш ҳамда Қизил ирмоқ дарёсини турк қўшинлари кўриқламаган ердан кечиш мақсадида у Қайсария шаҳри томон йўл олди⁹⁴ ва 6 кун деганда, бу шаҳарга етиб келди. Темур бу

ерда қўшинлари учун керакли озиқ-овқат захира-ларини тўплаб, Ангурия (Анқара) қалъаси томон юрди. У 4 кунда 120 чақирим йўл босиб, Киршаҳр-га етиб келди. Бу ерда ғазабга минган Боязид ўз қўшини билан унга қарши келаётганини эшитган эҳтиёткор Темур одатдагича қўққисдан бўлади-ган хужумларга қарши чора-тадбирлар қўришга буйруқ берди. Душманнинг мақсадлари ва қў-шини йўналиши ҳақида аниқроқ ва батафсилроқ маълумот тўплаш ниятида у асирга олиш ва Бо-язид қўшинларининг йўналишини кузатиш учун мингта чавандозни юборди. Шу билан бир вақт-да у ҳарбий кенгаш чақириб, маслаҳатлашгандан сўнг «душманга қарши ҳаракат қилиш учун икки хил фикр мавжудлиги» ҳақида тўхтади. «Булар-дан биринчиси – шу жойда қолиб, узоқ давом этган машаққатли ва тинимсиз юришлардан то-лиққан қўшинга дам бериш; иккинчиси – душман ерининг ўртасига ташланиб, уни вайрон қилиш, Боязид қўшинларини озиқ-овқат воситаларисиз қолдириш, уларни кичик бўлинмалар кучи билан тез-тез қилинадиган хужумлар воситасида тин-касини қуритиш, шу билан бирга, асосий кучлар билан чекина бориб, Боязидни тез таъқиб этишга мажбур қилиш ва бу билан унинг қўшинини ҳол-дан тойдириш. Бизнинг қўшинларимиз, асосан, отлиқ, жангчилардан, душман эса пиёдалардан иборат бўлгани учун биз бундай жангларда ҳам-ша устуликка эга бўламиз ва уларни ҳал қилув-чи жангга кирмасдан, фақатгина кичик урушлар воситаси билан ҳам йўқ қила оламиз». Амир Темур иккинчи фикрни маъқул топди. Бу режа татарлар Аннибали карфагенлик Аннибал сингари ўз мўл-жалини рақибининг хусусиятларига қараб қури-шини кўрсатар, у Боязидни яхши билиб олганини, унинг қизиққонлик қилиб, энг маъқул бўлган ҳара-

катни танлай олмаслигини, тахмин қилинган уруш усулига узоқ дош бера олмаслигини, албатта, хато-ларга йўл қўйишини ва Амир Темур отлиқлари, ҳеч шубҳасиз, Боязид пиёдаларидан устун бўладиган жойда жанг қилишга уни жалб қилиш мумкинлигини билганлигини кўрсатар эди⁹⁵.

Бироқ Фабийнинг Аннибалга қарши ишлатган усули Боязидга ёрдам бера олмас эди. Ҳал қилувчи жангга йўл қўймаслик, отлиқлар чиқа олмайдиган тепаликларни эгаллаб олиб, душманни иккита ёки учта армия кучи билан қуршаб олиб, уни озиқ-овқат билан таъминлаш йўллари бекитиб қўйиш каби усуллар Темур учун хавfli эмас эди. Чунки ўзининг кучлари душман кучларидан анча устун бўлган Амир Темур аввалдан муҳим нуқталарни эгаллаб олишга, озиқ-овқат ва сув захира-ларини ҳимоя қилиш учун махсус қисмлар тайин-лашга улгурган ва энди унинг ўзи Боязидга қарши бундай усулларни қўллай олар эди.

Битмас-туганмас ҳарбий воситалардан фойда-ланган пухта мулоҳазали Амир Темур, асосан, пиёдалардан ташкил топган кўп минглаи Боязид лаш-карини озиқ-овқат билан таъминлаш қанчалик қийин эканлигини яхши тушунарди. Темур қабул қилган уруш усули тез орада Боязид қўшинида озиқ-овқат захираларининг туташига олиб келар, тетик руҳини сўндирар, чекинишга мажбур этиб, таъқиб давомида уни тор-мор қилиш учун қулай вазият туғилиши муқаррар эди.

Амир Темур мақсадга эришиш ва турк қўшини билан Боязид давлати пойтахти Брюсса (?) ўртаси-даги алоқани узиб қўйиш ниятида Ангурия (Ангор қалъаси) томон юрди. Тезкор отлиқ қўшинга эга бўлган ҳолда у Малатиядан Ангирия, Киютой (?) ва Икониягача (?) чўзилган очиқ ва анчагина текис ерларда ҳаракат қилиб, ўзининг алоқа йўллари

ташлаб кетиш билан у қадар хавф остида қолмас, бироқ ўз рақибини хавфли аҳволга солиб қўяр эди.

Амир Темур бу ҳаракатни жуда моҳирлик билан амалга оширди: ҳаракатни тезлатиш ва ўз қўшинлари сафар пайтида сувдан қийналмасликлари учун у олдиндан танланган Ангурия (Анқара) йўлига отлик қисмини жўнатди. Уларнинг ичида сув танқис бўлган ва отларни сугориш керак бўлган жойларда қудуқ қазиш учун тайинланган махсус пиёдалар бор эди. Шундай қилиб, ҳеч қандай қаршиликсиз ҳаракат қилиш учун ҳамма тадбирлар кўрилгач, Темур қўшинларининг маълум қисмини душман ҳеч нарсдан гумон қилмаслиги учун қароргоҳда қолдириб, асосий кучлар билан Ангурия томон тез ҳаракат бошлади. У бор-йўғи 3 кун ичида 150 чақирим масофа босишга улгурди. Шунчалик катта қўшин билан қилинган бу ҳаракатни ўз ўлжасини кўриб, унга ташланган йўлбарс ҳаракати билан тенглаштира бошлади. Ангурияга етиб келган Амир Темур эртаси кун қалъани қамал қилишни бошлади. Бунинг учун, биринчи навбатда, қалъа ичидан оқиб ўтувчи сой сувини бошқа томонга буриб, қалъа девори тагини ковлашни буюрди.

Қамал ишлари давом этаётган пайтда унга Боязид орқадан ҳужум қилиш учун яқинлашиб келаётгани ҳақида хабар беришди. Амир Темур, афтидан, худди шуни кутаётган эди. Кучлари душманниқидан устун бўлгани учун у жанг қилишдан хавфсирамас, фақатгина ўзига қулай бўлган ерда жанг қилишни мўлжаллар эди. Бундай ерда муваффақиятсизликка учраган тақдирда унинг отлиқлари катта талафот кўрмасдан, орқага чекиниши, маневр қилиб, яна ўз позиция чизигини тиклаб олиши мумкин эди. Темур қўшинлари галаба қозонган тақдирда эса душман қўшинлари,

албатта, қириб ташланар эди. Амир Темурнинг Боязидга қарши олиб борган кичик урушлари қанчалик ижобий бўлгани аниқ эмас, лекин у Боязид кучларининг силласи қуриётганини сезган бўлса керакки, жанг қилишга аҳд қилди.

Амир Темур қамални дарҳол тўхтатишни буюриб, бу ердан жилиб, кичик бир дарё ёнига (дарё орқа томонда қоладиган қилиб) қароргоҳ қурди. Унинг жойлашган позицияси аниқ эмас, лекин Боязид қўшинлари мағлубиятидан сўнг қочиб қутулишга улгурганлар унчалик кўп бўлмаганликлари туфайли Темур уларнинг Ангурия қалъаси ҳамда Брусса томон қочишлари мумкин бўлган тоғли ва ўрмон ерларини беркитиб қўйишга улгурган деб ҳисоблаш мумкин. Турк қўшинлари келиши қутилаётган ерда фаввора борлигини эшитган Амир Темур уни бузишни, сувга эса ахлат ташлашни буюриб, шу билан бирга, қўшинларига қўққисдан ҳужум бўлишининг олдини олиш мақсадида хандақлар қазилди, қароргоҳ атрофини қалқон ва ходалар билан ўраб, кечаси ҳамма ёққа алангалар ёқишни буюрди.

Турли муаллифлар икки рақиб қўшинлари сонини турлича қилиб кўрсатадилар. Шарафиддин Али Яздийнинг ёзишича, бу уруш бошида Темур қўшини 800 минг жангчидан иборат бўлган. Бироқ аввалги жангларда, қалъаларни қамал қилишда, касаллик ва турли иқлимда узоқ сафар қилиш натижасида ишдан чиққан ва ҳалок бўлганларни, таслим бўлган қалъаларда қолдириб кетилган аскарлар (гарнизонлар)ни, озиқ-овқат ва бошқа буюмларни қимоя қилиш учун қолдирилган қисмларни, Самарқанд ҳамда Темурга тегишли бошқа ерлар билан мунтазам алоқа қилиб туриш учун ажратилган аскарларни, бош кўтариши мумкин бўлган қабилаларни кузатиб туриш учун

тайинланган қисмларни ҳисобга оладиган бўлсак, Ангурия яқинидаги жангда Амир Темур қўшинлари сони 300 минг ёки 350 минг жангчидан иборат бўлган деб тахмин қилиш мумкин.

Амир Темур Боязид кучлари 400 минг жангчидан иборат бўлган, дейди. Умуман, Боязиднинг барча ерларидаги қўшини сони шунча бўлиши мумкин, лекин у қўшинининг бир қисмини ўзининг Европадаги босиб олган ерларида қолдириши керак эди. Буни ва бошқа ҳарбий эҳтиёжларга ажратилган қўшинларни ҳисобга олсак, жангда унинг қўшинлари 200 минг ёки 250 минг жангчидан иборат бўлган. Агар Боязидда, баъзи бир ёзувчилар айтганларидек, 120 минг жангчи бўлганида, жанг бунчалик шиддатли бўлмаган, кучларнинг бунчалик фарқи Боязид қанчалик жасур ва ғайратли бўлмасин, уни Ангурия яқинида жангга киришига журъат эта олишига тўсқинлик қилган бўларди. Темур эса ўз кучлари анча устун бўлганидан ғалабани қўлга киритиш учун бунчалик кўп ҳийлалар, эҳтиёткорликлар ва бошқа усуллар ёрдамига муҳтож бўлмаган бўларди.

Боязид қуримсоқлиги сабабли ўз қўшинларига анчадан бери маош тўламаганлиги учун улар ичида норози бўлганларининг (айниқса, татарларнинг) сони ошиб бораётганини эшитган Амир Темур уларни ўз тарафига мойил қилиш учун айғоқчилар юборди. Боязиднинг ўз қўшинлари норозилигига аҳамият бермаганлиги уларнинг Темур қўшини томонига ўтишини енгиллаштирди.

Жангдан бир неча кун аввал Боязид куннинг энг иссиқ пайтида катта ов уюштирди. Мана шу ов пайтида иссиқлик ва сувсизликдан 500 киши ҳалок бўлди. Бу воқеа жангчилар орасидаги норозиликнинг янада кучайишига олиб келди. Боязид овдан сўнг Темурга қарши бориб, қулай вазият

(позицияни) эгаллаб олмоқчи бўлганида, уни Темур қўшинлари аллақачон эгаллаб бўлган эди.

Эрталаб (1402 йил 18 июнь – жума куни деб ҳисоблайдилар) Амир Темур қароргоҳдан чиқиб, ўз қўшинларини жанговар сафга тизди.

Темур қўшинлари жанговар тартиби ўнг ва сўл қанотлар, уларнинг авонфори ва марказдан ташкил топган эди⁹⁶. Уларнинг олдида бир неча қатор бўлиб камончилар ва нафтандозлар жойлашган 32 та фил, марказ орқасидан сараланган жангчилардан иборат Амир Темурнинг ўзи бошлиқ бўлган тарҳдаги 40 та бўлинма (полк) борарди.

Боязид ўз қўшинларини ўша пайтда қабул қилинган тартибда тузди. Яъни уларни ўнг ва сўл қанотларга, марказ ва ўзи қўмондонлик қилган катта тарҳ (резерв)га ажратди. Юқорида айтиб ўтилганидек, унинг қўшинлари сони Темурнинг сўзларига қараганда 400 мингга яқин эди. Амир Темур лашкари сонига келсак, у аниқ эмас. Лекин ўша пайтларда кекса ёшда бўлган Темурнинг эҳтиёткорлиги ва Ангурия томонга душман алоқалари йўлини тўсишга чўчимай борганини эътиборга оладиган бўлсак, Ангурия яқинидаги жангда унинг қўшинлари сони Боязид қўшини сонидан анчагина устун бўлган бўлиши керак⁹⁷.

Ангурия жангида филлар кўп фойда келтира олмаган, чунки Шарафиддин Али Яздий жангнинг боришини тасвирлаб, улар ҳақида ҳеч нарса демаган. Темурнинг филларни жанговар тартибда жойлаштиришидан мақсад, бу ҳайвонларни кўрмаган Боязид жангчиларида ваҳима уйғотиш ва уларнинг отларини ҳуркитиш ҳамда Ҳиндистондаги ғалабаларида қўлга киритган ўлжаларини кўз-кўз қилиш эди.

Жанг Темур ўнг қанотининг авонфори турклар лашкарининг сўл қанотига ҳужум қилиши

билан бошланди. Лекин бу ерда жойлашган серблар ҳужумни мардонавор қайтариб, ўрта осиелик жангчиларни катта талафотга учратиб, улоқтириб ташлади. Шу пайтнинг ўзида Темур қўшинларининг сўл қаноти авонфори катта муваффақиятни қўлга киритди. Боязид қўшинининг ўнг қаноти татарлардан ҳамда туркларнинг Боязиддан норози бошқа иттифоқчи жангчиларидан ташкил топган эди. Темур қўшинидаги ўз уруғдошлари, баъзилари эса ўзларининг собиқ бошлиқларини кўриб, Темур томонига ўтиб, ўзлари билан турк иттифоқчилари жангчиларининг бир қисмини ҳам олиб кетишди. Шу пайтнинг ўзида турк лашкари ўнг қанотининг бошлиғи Периславнинг ўлдирилиши Боязид қўшини учун ўрнини тўлдириб бўлмайдиган йўқотиш бўлди. Бунинг натижасида туркларнинг ўнг қаноти жангга дош беролмай, чекина бошлади. Амир Темур уларни таъқиб қилиш ва асирга олиш учун иккинчи тартиб жангчиларини юбориб, кейин сербларни Боязиддан ажратиб қўйиш ниятида ҳаракат бошлади. Лекин серблар шу қадар жасурлик билан жанг қилдиларки, натижада душман қаторларини ёриб ўтиб, Боязид резерви билан бирлашишга муваффақ бўлди⁹⁸. Буни кўриб турган Амир Темур «Бу жулдурвоқилар худди шердек олишяпти», деб, Боязид бошчилик қилаётган қўшинга зарба бериш ва туркларни ўнгланиб олишга қўймаслик учун ўз тарҳи билан жангга отилди. Қақшатқич жанглардан сўнг турк қўшинларининг олдинги қатори бутун чизик бўйлаб чекинишга мажбур бўлди. Бироқ Боязид асосий кучлар билан тепаликда жойлашиб олгани учун чекинаётган ва таъқиб қилаётган қўшинлар унга келиб қўшилишди.

Жанг бой берилаётганини кўрган серблар бошлиғи Стефан Боязидга қочишни маслаҳат берди. Лекин Боязид бу маслаҳатга кўнмасдан, ўз яничар-

лари билан охирига қадар курашишни лозим топди. Шунда серблар бошлиғи бошқа бошлиқлар билан Боязид қўшинларидан ажралиб чиқиб, унинг чекинаётган тўнғич ўғли Сулаймонга ёрдам бериш учун Брусса йўналишига қараб юрди. Боязиднинг кейинги ўғли Муҳаммад шимоли-шарқ томондаги тоғларга, учинчи ўғли Исо эса жануб томонга қочди. Амир Темур талабани поёнига етказиш ва бир зарб билан урушни тутатиш мақсадида Боязидни ҳар тарафдан, Шарафиддин Али Яздий таъбири билан айтганда, «овчилар ҳалқа бўлиб ҳайвонни қуршаб олганларидек» қуршаб олди. Ўз иттифоқчилари, қўшин бошлиқлари ва фарзандлари томонидан ташлаб кетилган Боязид ярим кечагача душман ҳужумига қаршилик қилди. Сувсизлик ва чарчоқ туфайли қолдан тойган яничарлар Темур қўшинлари томонидан қирила бошланди. Кечасига келиб, улар жуда кам қолганларидан сўнг Боязид қочишга қарор қилди. Лекин унинг югуриб кетаётган оти қоқилиб йиқилди ва бунинг натижасида Боязид ўз мулозимлари билан Чигатой Ўрдасининг мўътабар унвонли хони Маҳмуд томонидан асирга олиниб, Амир Темур ҳузурига келтирилди.

Тарихчиларнинг айтишича, шон-шуҳрат ва қудратга эга бўлган бу икки рақибнинг учрашуви қуйидагича бўлган: Амир Темур Боязидни кўриши билан қаттиқ кулиб юборади. Боязид бу кулгидан ўзини ҳақоратланган ҳис этиб, Темурга бахтсизлик устидан кулиш одобдан эмаслигини айтади. Шунда Темур: «Афтидан, Тангри ҳокимиятни ва катта хонлиқларга эгаллик қилишни жуда арзон баҳолар экан, чунки уларни мажруҳларга – сен каби (кўр) ва мен каби чўлоққа берипти», деган экан. Амир Темур ўта жиддий ва ҳазилни ёқтирмас киши бўлгани учун юқорида айтилган гаплар тўқиб чиқарилиганига ишониш қийин.

❦ Темур Боязиднинг ўғли Сулаймонни таъқиб қилиш учун ўз набираси Мирзо Муҳаммад Султонни 30 минг отлик лашкар билан юборди. Таъқиб шунчалик тез бўлдики, 4 мингга яқин Муҳаммад Султон чавандозлари 5 кун деганда Сулаймоннинг орқасидан Бруссаса етиб келдилар. Ўзи билан ҳеч қандай бойлик олишга улгурмаган Сулаймон кемага ўтириб қочибга зўра улгурди. Шундай қилиб, Боязиднинг барча бойликлари ва ҳарами Амир Темур қўлига ўтди. Бундай ёрқин ғалабадан сўнг Темур одатига кўра, ўз жангчиларига Киятойда бир ой давомида зиёфат берди.

Бу ғалабадан сўнг бутун Кичик Осиё талон-торож қилинди. Шаҳарлар ва қалъалар деярли қаршиликсиз таслим бўлди. Аҳолининг кўп қисми қириб ташланди. Фақат баъзиларигина катта миқдорда хун тўлаб, ҳаётини сақлаб қолди⁹⁹. Смирна шаҳрида яшовчи христианларгина ўзларини ҳимоя қилишга журъат этдилар. Катта кучлар билан бу шаҳар деворига яқинлашган Темур 6 декабрь кунини ҳар тарафдан қамал ишларини бошлаб юборди. Бунинг учун у қамал қилувчи машиналар, григорьян олови ва тош ирритувчи тўпларни тайёрлаб қўйди. Шу билан бир вақтда қалъа ҳимоячиларига денгиздан ёрдам келишининг олдини олиш мақсадида у сувга тахтасупа қуришни бутурди. Тахтасупада жойлашган қалқон билан ҳимояланган жангчилар қалъадан ҳеч кимни чиқармади ва унга ҳеч кимнинг яқинлашишига ҳам йўл қўймади. Минора ва деворларнинг бузилишига қарамасдан, қалъа ичидаги жангчилар ўқ отиш, ёқилган нефть тўлдирилган кўзачалар, григорьян олови ёрдами билан мардонавор ҳимояланаётганларини кўрган Темур девор тагидан лаҳм қазилни буюриб, шу билан бирга, тўхтовсиз ҳужумлар воситасида душманнинг тинқасини қурита борди. Амир Темур

кучларининг кўпайиши уларни тез-тез алмаштириб, ҳар гал янги кучлар билан ҳаракат қилиш учун имкон берарди. Ниҳоят, девор остидаги лаҳм тайёр бўлиши билан Темур жангчилари лаҳмга тўпланган нефть шимдирилган шох-шаббаларни ёқиб юбордилар. Девор қулаб, улар қалъа ичига киришга муваффақ бўлди. Қарийб икки ҳафталик қамадан сўнг шаҳарни қўлга киритган Амир Темур қўшинлари аҳолини қиличдан ўтказиб, шаҳарнинг кулини кўкка совурди.

Смирнани қўлга киритгандан сўнг Темур Гуржистонни яна вайрон қилиш учун 27 март куни Қораҳисор, Қайсария, Сивос, Арзрум в Қарс орқали юриш бошлади. Гуржистондан ўрмонлардан йўл очиб, то Абхазиягача борди. Унинг қўшинлари қалъаларни вайрон қилиб¹⁰⁰, дараларда, гор ва баланд чўққиларда беркиниб олган христианларни таъқиб қилдилар. Баланд тепаликларга Темур жангчилари қутига ўхшатиб ишланган махсус мосламаларга ўтириб, арқон ёрдамида қўтарилишар, душманни охириги пана жойлардан ҳам зўр бериб қидиришарди. Темур Абхазиядан Қорабор томон йўл олди. У ердаги Арахс дарёсини 8 апрелда кечиб ўтиб, ўз қўшинлари билан Ардабил, Майно, Саржам, Султония, Қазвин, Совуқ булоқ, Сарик қамиш, Гулқандон қалъаси, Дамованд ва йўл-йўлакай қўлга киритилган Ферузкух қалъаси (31 майда) орқали Самарқанд сари йўлга тушди. Ферузкухдан Темур қўшинларининг бир қисми ва офир аравалар турли йўллар билан ҳаракат қилдилар. Уларнинг баъзилари Султонмайдон йўлидан Бўстон, Нишопур ва Ҳирот томон юрган бўлсалар, бошқалари Шожаром (?) ва Эфрийн (?) томон йўл олдилар. Амир Темурнинг ўзи Каспий денгизи бўйидаги ерларни бўйсундириш учун қўшин тортди ва у ердан Бўстон, Ёғоз, Нишопур (20 июл-

да), Чакчарон дарёси, Лангар, Шайхзода, Боязид, Андекунд (?), Дукка, Алиобод, Машҳад, Сиёҳирд орқали юриб, Термизда Амударёни кечиб ўтди ва юлнинг охирида Самарқандга етиб келди.

Унинг хотинлари ва юк ортилган араваларнинг бир қисми Ферузқўҳдан Бовард, Макон ва Марв томонга, сўнг Амударёдан ўтиб, Амоҳга (?), у ердан эса Бухоро, Фарқанд (?), Работмулк, Куча (?) ва Малик орқали Самарқандга келишди.

❖ ХИТОЙГА ҚАРШИ УРУШГА ТАЙЁРГАРЛИК

Амир Темур ўз пойтахтида узоқ тинч ўтиролмади. Пойтахтга қайтиб келган заҳотиёқ 70 ёшли соҳибқирон Хитой билан бўладиган урушга тайёргарлик кўра бошлади. Уни мўлжаллаётган юришдан на кекса ёши, на 3 минг чақиримлик офир чўл сафари, на бу тадбирнинг ўта хавфлилиги тўхтата олмади.

Бу уруш уни Ҳиндистон юришидан аввалроқ жалб этгани ва Темур бу сафарга зимдан узоқ тайёргарлик кўрди. Бўлажак урушда энг катта қийинчилик кўшинни озиқ-овқат билан таъминлаш эди. Шу сабабдан Амир Темур ҳали 1397 йилдаёқ чегара шаҳар Ашир (Қорашаҳар)*да аҳоли сонини ошириш ҳақида буйруқ бериб¹⁰¹, бу ерга 40 минг отга эга бўлган бир неча минг оилани кўчириб, уларга ўша ерларда деҳқончилик ва савдони ривожлантириш, қалъалар қуриш ва илжи борича кўплаб озиқ-овқат захиралари тўплаш ҳақида кўрсатма берди. Шу билан бирга, Темур Ғарбий Мўғулистон ва Самарқанддан Хитойга борувчи йўлнинг шимолидаги ерларни босиб олиш, умуман, бу даватни ва унинг йўлларини яхши ўр-

* «Зафарнома»да бошқа-бошқа шаҳарлар сифатида келтирилган (*масъул муҳарр.*).

ганиш, Мўтулистонда ўзига содиқ гуруҳларни тўплаш мақсадида мўлжалланаётган юришдан бир неча йил аввал ўша давлатларга ўз лашкарбошиларидан бирини юборган, у эса, ўз навбатида, бу топшириқни муваффақият билан бажарган эди.

Бундай узоқ юришга отланишдан аввал Амир Темур мўлжаллаган тадбирларга оқиллар диққатини жалб қилмоқчи бўлди. Бунинг учун ўз набираларининг тўйини ўтказиш баҳонасида 1404 йилнинг кузида Самарқанддаги вилоятларнинг ҳукмдорлари, қўшин бошлиқлари, тўра ва амалдорларни таклиф этиб, икки ой давом этган зиёфатлар орасида қурултой чақирди. Мана шу мажлисда у Хитойга Ислом динини тарқатиш нияти борлигини айтди. Олдиндан бу фикрни уларнинг миёсига сингдириб борганлиги туфайли Темурнинг нияти мажлис қатнашчилари томонидан сўзсиз қабул қилиниб, бўлажак уруш муқаддас деб эълон қилинди.

Амир Темур ўз режаларини шошмасдан, чуқур мулоҳаза қилар, лекин жуда тез ғайрат билан ижро этарди. Шу йилнинг декабрь ойидаёқ улус амирлари ва вилоят ҳокимларига қўшинларни кўрсатилган қурол-яроғ билан таъминлаб, урушга керакли барча захираларни тайёрлаган ҳолда тайинланган жойга тўплаш ҳақида буйруқ берилди.

Умумий йиғилиш жойи этиб Тошкент тайинланди. Темур Хитой юриши учун 200 минг пиёда ва отлиқлардан иборат сараланган қўшин етарли деб ҳисобларди. Қўшиннинг ўнг қаноти қишлош учун Тошкент, Шохрухия (Чингизхон буйруғи билан вайрон қилинган аввалги Фанокант шаҳри) ва Сайрамда, сўл қаноти эса Ясси ва Сабронда жойлашди. Амир Темур эса қолган қўшин билан Ўтрор ва унинг атрофида қишлошни мўлжаллади.

Шарафиддин Али Яздийнинг ёзишича, Темур Хитойга борувчи йўллар ҳақида аниқ ва тўлиқ маъ-

лумотларга эга бўлган, унга йўл, сув, ўт-ўланлар хосияти, ўтиш керак бўлган чўл ва тоғларнинг хусусиятлари маълум бўлган, буларнинг ҳаммаси йўл давомида таъминлаш ва тўхтовсиз ҳаракат учун керакли чоралар кўришга тайёр бўлиш кераклиги туфайли унинг буйруғига кўра ёзиб қўйилган эди. Афсуски, Шарафиддин Али Яздий Амир Темур таржимаи ҳолини ёзганда, бизга бу маълумотларни қолдирмаган, шунинг учун биз у танлаган йўл қайси ерлардан ўтгани ва қандай хусусиятларга эга бўлгани ҳақида ҳеч нарса билмаймиз. Темур кўрсатмалари ва қўшиналарнинг Тошкентдан Ўтроргача жойлашишига қараб, Шарафиддин Али Яздий изоҳлаган йўлдан Аширгача Амир Темур фақат Тошкентда жойлашган ўнг қанот жангчиларини юборишни мўлжаллаган эди. Улар Тошкентдан чиқиб, Қашғар орқали Оқсув, Куча ва Букурга бориб, Аширни қўлга киритишлари, асосий кучлар етиб келгунча ўша ерда туришлари керак эди, деб хулоса қилиш мумкин. Амир Темур эса овир юк ортилган аравалар билан Ўтрордан Ғулжага, у ердан эса Юддуз дарёси орқали Музтоғ қияликларининг жанубий қисмига боришни мўлжал қилган бўлиши керак.

Қашғарга Самарқанд ёки Тошкент орқали борувчи йўл, ҳозирги маълумотларга қараганда, бутун қўшин ҳаракати учун танланиши мумкин эмас эди. Чунки Болор ва Музтоғ тизмаларидаги ўтиш жойлари тор ва мураккаб бўлиб, у ердан юк ортилган туялар ҳам ўта олмас, фақатгина отлардан иборат карвон ўтиши мумкин эди. Амир Темур лашкарида эса қўлаб юк ортилган аравалар бор эди. ~~Бундан ташқари~~ ~~буларнинг~~ ~~ҳақида~~ ~~ҳеч~~ ~~нарсани~~ ~~билмай~~ ~~миз.~~

Қўшиналарга кўпроқ қулайлик яратиш ҳамда юриш учун керакли нарсаларни харид қилиш мақсадида уларнинг қишлоқ ерларига турли хил мол-

лари билан савдогарлар таклиф қилинди. Темур улардан минглаб отлар, қурол-яроғ, умуман, юриш учун керакли барча жиҳозларни сотиб олиб, таъминланмаган жангчиларга улашди. Шу билан бирга, бошлиқларига уларга тобе жангчилар аҳволи ҳақида аниқ маълумот тўплашни, иложи борича, кўпроқ қўшимча озиқ-овқат ва аслаҳалар олишни, юриш пайтида жангчилар ҳеч нарсадан қийналмасликлари учун ҳамма шароитларни яратишни буюрди¹⁰².

Бу тadbирлардан ташқари, Амир Темур фармонига биноан, қўшин орқасидан уруғлик дон ортилган минглаб аравалар бориши керак бўлган қулай ерларга кейинчалик қўшин қайтишда ҳосилдан фойдаланиши мумкин бўлиши учун экилиши керак эди. Бундан ташқари, кутилмаган шароитлар учун мингдан ортиқ ургочи туялар лашкар орқасидан бориш; мушкул ҳолларда уларнинг сутидан озуқа сифатида фойдаланиш кўзда тутилганди.

Умуман олганда, тажрибали Амир Темур Осиёда 40 йил давомида олиб борилган урушлари даврида машаққатли ва узоқ сафарларга пухта тайёрланишга одатланган, шубҳасиз, бу юриш учун ҳам у ўзининг бутун маҳорати ва тadbиркорлигини ишга солган эди.

Амир Темур Улуғ туғни кўтариб, Самарқанддан 1405 йил 8 январда йўлга чиқди. У қишнинг қаттиқ келишига қарамай тўхтовсиз ҳаракат қилди. Кечалари тунаш учун чўл ўртасида чодирлар тиктириб, унинг атрофини қамиш билан ўратди. Музлаган Сирдарёдан Зарнуқ шаҳри яқинида ўтиб олди. Қиш шунчалик совуқ эдики, Шарафиддин Али Яздийнинг гувоҳлик беришича, дарё устидаги музнинг қалинлиги 2-3 тирсакка тенг бўлиб, Амурдарё ва Сирдарёнинг исталган еридан юриб ўтиш мумкин эди. Қорнинг қалинлиги эса баъзи ерларда

2 найза узунлигига тенг келарди. Уша кезлари со-
вуқ ва бўронларда кўплаб одамлар ва отлар ҳалок
бўлди.

Хитой сари ҳаракатни давом эттираётган Амир
Темур 27 февраль куни Утрорга етиб келди¹⁰³. Бу
ердаги кўшинига йўлга отланишга буйруқ берди.
Ўз хотиналари ва қизлари билан хайралишиб, уларга
Самарқандга қайтиб кетишни буюрди. Лекин кўр-
сатмалар бераётган қунларнинг бирида безгак ка-
саллигига чалиниб, бир неча кундан кейин (1405
йил 1 апрелда) вафот этди.

ИЗОҲЛАР

¹ Масалан, Хитойнинг пойтахти Пекин мўғуллар томонидан Кембелиқ деб аталарди. Урол (Ёйиқ) дарёси аввал Тиқ, Амур дарёси – Ўрхун-Мурун дейиларди. Хитой тилидаги Тотон авлоди биз томонимиздан татар деб ўзгартирилган бўлиши, эҳтимол, чунки хитойликлар «р» ҳарфини талаффуз қилмайди. Шаҳар, дарё ва бошқа ерларнинг хитойча номи европалик ёзувчилар томонидан ишлатилганда ҳам янглишишга олиб келиши мумкин. Масалан, Д'Оссон хитойларнинг жанубий талаффузи бўйича ёзса, Иакинф шимолий талаффуз бўйича ёзади. Шу тўғрисида қуйидагича фарқлар келиб чиққан:

Д'Оссон бўйича:	Иакинф бўйича:
Тонг-Куан қалъаси	Тхун-Гуан қалъаси
Тау-Тон қалъаси	Датхун-фу тоғлари
Тонг-Тшеу тоғлари	Дин-чжеу тоғлари
Кин тоғлари	Гин тоғлари

² Хитойлар ҳарбий санъатининг тавсифи хитойлик ҳарбий ёзувчиларнинг маслаҳатлари шаклида ёзилган асарларидан кўчириб олинди. Лекин бу ёзувчилар бир пайтнинг ўзида қўшин бошлиғи ҳам бўлганликлари учун уларнинг таклифлари фақатгина назария бўлиб қолмасдан, балки амалда ҳам қўлланилган эди. Бу ёзувчилар Сун Дзи, У Дзи ва Си Ма.

³ Махфий топшириқлар ва кечаси тўсатдан қилинадиган ҳужумлар учун хитойликлар жуда ғалати усул қўладилар. Жангчилар бўйинларига нок

шаклида ишланган латта тўпини осиб олишар, бунда у ярмигача одам оғзига кириши мумкин бўлиши керак эди. Агар кимгадир қандайдир махфий топшириқ берилаган бўлса, ўша латта тўпини маъаум шаклда оғзига тикиб олиб, йўлага тушар, шунда уни кўрганларнинг уни сўроқ қилишга ҳам, тўхтатишга ҳам ҳақлари бўлмас эди. Кўққисдан қилинадиган тунги ҳужумлар олдидан қўшинлар ҳам оғзиларига шундай тўпни тикиб олишар, бундан мақсад товуш чиқармаслик бўлиб, отларга ҳам кишнамасликлари учун махсус юган кийдиришарди. Худди шу каби усулларни мўғуллар ҳам кўққисдан бўладиган ҳужумларда қўлаганликлари ҳақида уларнинг ҳарбий фаолияти тарихини баён қилувчи асарларда жуда кўп ёзилган.

⁴ Кун Мин ҳаракатлари ҳақидаги афсонавий ривоятлар ҳанузгача мўғуллар хотирасида сақланиб қолган. Тимковскийнинг 1820 йил Хитойга қилган саёҳати пайтида бир мўғул мансабдорининг ҳикоя қилишича, Кун Мин душман унинг ватанига бостириб кириши билан душман қўшини ўтадиган йўлага тошдан ясалган одамни қўйиб, унинг бир қўлига варақларига заҳар суртилган китоб, иккинчи қўлига эса қилич тутқазилгани буюради. Мана шу қўшин йўлбошчиси тош одам қўлидаги китобни кўриб, уни ўқишга тушар, китоб мазмуни қизиқарли бўлгани учун унинг варақларини очар, варақлаш учун бармоқларини тили билан хўллар, бунинг натижасида заҳар унинг танасига таъсирини ўтказа бошлаар эди. Буни сезиб қолган йўлбошчи тош одамдан нари кетмоқчи бўлар, лекин тош одам этагига ўрнатилган магнит унинг совутини ўзига тортар, бундан газабланган йўлбошчи унинг иккинчи қўлидаги қилични олиб, унга зарба урарди. Зарба уришдан ҳосил бўлган учқун натижасида тош одам ичида бўлган тез ёнувчи модда

Ўт олар ва қаттиқ портлаш юз берар, бунинг на-
тижасида йўлбошчи ҳалок бўлар эди. Ўз бошлайи-
нинг тўсатдан ҳалок бўлишидан саросимага туш-
ган қўшин орқасига қайтишга мажбур бўларди.

⁵ Хитойликлар ёввойи халқларни жиловлаш ва
хуақ-атворларини юмшатиш учун уларни хитой
тилига, мусиқасига ҳамда хитойча кийинишга ўр-
гатишни фойдали деб ҳисоблайдилар.

⁶ Чингизхон ҳамиша ўзи билан бир неча хитой
олимини олиб юрган.

⁷ Хитойда шимолда яшаган энг кучли халқ то-
тонлар деб атаалган. Улар Хингон тизмаларидан то
Ўрхун дарёсига қадар бўлган ерларда кўчиб юр-
ганлар ҳамда Мўғул, Кероит, Тойчут (Тойжут, Той-
чиут) ва Татарлар бўлмиш тўртта қабиладан таш-
кил топганлар.

⁸ 966 йилда тотонлар авлоди (аймоғи) Хитой-
га ўлпон тўлаган. Лекин 1139 йилда мўғуллар
хитойликларни тор-мор қилгани ва 1147 йилдаги
тинчлик ҳақидаги суҳудан сўнг улар энди (нючжи-
лар ҳукмронлик қилаётган) хитойликлардан совға-
лар талаб қила бошладилар.

⁹ Мўғуллар Бобо номли қушни (бойқуш бўлиши,
эхтимол) жуда эъзозлар эди. Бунга сабаб қуйида-
ги воқеа бўлган: Чингизхон қўшини мағлубиятга
учраганидан кейин мана шу қуш ўтирган бута
орқасига яшириниб олади. Ўлганларни шилиш ва
тирик қолганларни ўлдириш учун қидириб юр-
ган душман жангчиларидан бири бу қушни кўри-
ши билан: бу қуш ўтирган ерда одам зоти бўлиши
мумкин эмас, дейди. Шундан сўнг улар қидирувни
тўхтатиб, нари кетадилар. Мана шу ҳол Чингиз-
хонни сақлаб қолади ва тун яқинлашиши билан у
яширинади.

Мўғуллар (Гориях қабиласи миниб юрадиган) оқ
отларни ҳам ҳурмат қилардилар. Улар Чингизхон

28 августда эришган ғалабасида катта роль ўйнаган эди. Шунинг учун мана шу куни оқ отлардан соғиб олинган қимиз миннатдорчилиқни ифодаловчи қурбонлик сифатида ерга тўкиб юборилар, бу куни шу отлардан соғиб олинган қимизни фақатгина хон оиласи ва гориах қабиласига мансуб кишиларгина ичишлари мумкин эди. Майнинг 9-чи куни улар ўз уюрларидан оқ бияларни ажратиб олиб, қурбонлик кўринишида улардан олинган қимизни ерга тўкишар, кейин эса базм бошлашар, бунда руҳонийлар тиловат қилишар, христиан руҳонийлари эса хушбўй смола тутатиб, сув пуркашарди.

¹⁰ Бу жангда Темучин кўшинлари 13 қисмга бўлиниб, бирин-кетин жангга кириша бошлашди. Шунинг учун мўғулларни доимо ғалаба қозоништа олиб келган ҳарбий тартиб мана шу жангда жорий этилган бўлиши, эҳтимол.

¹¹ Уйғурлар мўғул уруғидан пайдо бўлиб, лекин кўшни туркий қабилалар билан чагишиб кетганлар ва улардан кўп нарсаларни қабул қилиб олганлар. Мўғул тилида ҳам кўплаб туркий сўзлар мавжуд. Шарқий Туркистон аҳолиси ўзларини туркийлар деб атайдилар.

¹² Ўрта Осиёда бундай ҳол Чингизхон ва Амир Темур авлодлари қувғин қилинганидан кейин* ўзбеклар, қozoқлар ва туркманлар орасида биз Ўрта Осиёда устунлик қилганимизга қадар давом этиб келди. Агар бу икки истилочининг таъсири фақат Ўрта Осиё билан чекланганда эди, улар инсон уруғининг валинеъмати бўлиб қолардилар.

¹³ Унинг авлодлари ҳам савдо, хавфсизлик ва алоқа қулайликларига ҳомийлик қилардилар. Ма-

* Бу изоҳнинг ўзи изохтаабдир. Муаллиф негадир билиб ё билмай «Темур авлоди қувғин қилинганидан кейин», дейди. Бу ниҳоятда мунозаралидир.

салан, Хива билан Қрим орасидаги ерлар шунчалик яхши муҳофазаланган эдики, Хивадан Қримгача бўлган 3 ойлик масофани ҳеч қандай хавф-хатарсиз босиб ўтиш мумкин эди. Бу йўл давомида тамадди қилиш учун озиқ-овқат олишнинг ҳам ҳожати йўқ эди, чунки озиқ-овқатни йўл давомида бўлган меҳмонхоналардан олиш мумкин эди.

¹⁴ Бир куни Чингизхон ўз фарзандларига ўзи ишонган қўшин бошлиқларини таништираётиб, шундай деган: «Агар қачонлардир улар айбани иш қилиб қўйсалар, уларни жазолашга шошиланглар. Сизлар ёшсизлар, улар эса обрў-эътиборга эга кишилар. Жазолаш керак-йўқлигини мендан сўранглар, агар мен йўқ бўлсам, умумий маслаҳатдан сўнг фақатгина қонунга асосланиб жазоланглар. Жиноятни очишга ҳаракат қилинглар, уларнинг ўзлари айбларига иқроор бўлишсин ҳамда жазо жаҳл устида ноҳақ бериламасдан, қонунга бинোন берилаганини кўрсинлар».

¹⁵ Қўшиндаги шу қаби бўлиниш бизда ҳам мавжуд бўлиб, мўғуллардан олинган бўлиши, эҳтимол. Бундай бўлиниш Буюк Пётрга қадар мавжуд бўлиб, халқнинг ер ва омочга қараб солиқ ва мажбуриятлари тақсимланишига боғлиқ бўлмаган. Аҳолининг ўнлик, юзлик ва мингаикларга бўлиниши Хитойда ҳам мавжуд.

¹⁶ Шунингдек, мўғуллар ўз қабиладоларининг хизматларидан фойдаланиш ҳуқуқига эга эмасди.

¹⁷ Бу қарор фитна уюштириш ва гуруҳлар тузишнинг ёки эҳтиёж туфайли бошқа ҳукмдорларга мурожаат қилишнинг олдини олиш учун чиқарилган бўлса керак.

¹⁸ Элак икки хил вазифани, яъни лойқа сувни қуйқаларда тозалаб тиндириш ва уни элаш вазифаларини бажариши мумкин эди. Мўғуллар ўтроқ халқлар билан бўлган урушларда даладан

галлани териб олиб, уни янчишар, унни эса қўшин озикланиши учун тарқатардилар. Улар нон ёпмасдилар, лекин русларнинг ҳамир овқатлари сингари овқатлар тайёрлардилар. Бизнинг татар, бошқирд ва қозоқларимизда бундай таом ҳали ҳам тайёрланиб, салма деб аталади, уларнинг бошқа овқати – буламиқ ҳам сув ва ун қайнатмасидан иборат эди.

¹⁹ Солиқнинг бир қисми камбаралларга улашиш учун ажратилар эди.

²⁰ Улар чодир ва ўтовларни қуриш ҳамда бузиш, юк ортиш, молларни боқиш ва ҳоказолар билан машғул бўлардилар. Мўғулларда кўпгина аёллар камондан отишни ҳам ўрганар эдилар.

²¹ Эҳтимол, бу мақсадларда у овқатга ишлаатиш учун сўйилган мол оёқларини боғлаб, қорнини ёргандан сўнг унинг қони оқиб кетишининг олдини олиш учун юрагини сиқишни буюрган. Бу қонун овқатга ишлаатиш учун мўлжалланган молни махсус усул билан сўйдиган мусулмонларда норозиликлар келтириб чиқарган.

²² Одатда, эр ўзига хотин сотиб олар, лекин у эрига биринчи ва иккинчи даражада қариндошликда бўлмаслиги керак эди.

²³ Фараз қилишларича, қонунларининг катта қисми унга Чингизхон унвони берилаган 1206 йилда чиққан экан.

²⁴ Бу амалдорларнинг катта қисми ва уларнинг бу ерда таърифланган хатти-ҳаракатлари учун мўлжалланган қондалар Ҳалокухон ва Амир Темур саройида ҳам мавжуд эди. Лекин кўчманчи халқлардан ташкил топган катта қўшинлар учун мазкур штаб мансабдорлари ва уларнинг хатти-ҳаракатлари учун кўрсатмалар ўта муҳим эканлигини ҳисобга оладиган бўлсак, унда булар Чингизхон даврида ҳам бор бўлиб, лекин бошқа номлар билан

аталган ва ҳаракат доиралари ҳам бир қадар бошқачароқ бўлганига шубҳа йўқ.

²⁵ Унинг давлат ишларига қилган зарарли таъсирини қўйидаги латифа исбот қилиб беради: Туркон Хотун ҳомийлиги натижасида унинг аввалги қароли (қули) Носириддин вазир даражасига кўтарилади. Муҳаммад ўз онасининг эркатойи бўлган бу кишини ёқтирмас, чунки у эгалаб турган лавозимига лойиқ фазилатларга эга эмас, боз устига, порахўр бўлиб, мансаб сотиш билан шуғулланарди. Бир куни Муҳаммад Нишопурга келиб, бу шаҳарнинг қозиси сифатида Жанд шаҳрилик Садриддинни тайинлайди. У Садриддинга вазирга совға-салом бермасликни тайинлайди, чунки бу ўринни унга вазир эмас, султоннинг ўзи берган эди. Лекин вазирнинг хизматкорлари қозига агар бош вазирга илтифот кўрсатмаса, уни кўнгилсизликлар қутаётганини айтишади. Хавотирга тушган қози мингта олтин танга тўлдирилган ҳамённи вазирга бериш учун ошиқади. Носириддин ҳаракатларини кузатиб турган, бўлган воқеадан хабар топган Муҳаммад қозини мансабидан четлаштириб, уни пана қилиб турган вазир чодирини майдалаб ташлаб, вазирга эса ўз ҳомийси ҳузурига қайтиб боришни буюради.

Носириддин Хоразмга қайтиб кетади. Йўл давомида у ўзига одамларни вазир сифатида иззатикром қилишларини буюради, турли ишларни ҳал қилади, лекин ҳеч ким унинг мансабдан четлаштирилганини эслаиб қўйишга ботина олмайди. Туркон Хотун уни Хоразмни улуш сифатида олган набираларининг бирига вазир сифатида тайинлайди. Порахўрликка одатланган вазир бу ерда ҳам хазиначилардан бирини унга катта миқдорда пул беришга мажбур қилади. Носириддин ўз мансабини сунистеъмоқ қилганини эшитган Муҳаммад

газабланиб, бир зобитга Носириддиннинг бошини олиб келишни буюради. Бу буйруқдан ўз вақтида хабар топган Туркон Хотун ўша зобитга Носириддин бошчилик қилаётган девон мажлисига етиб келишни буюриб, қуйидаги сўзлар билан вазирни қутлашни буюради: «Менинг сендан бошқа вазирим йўқ, ўз вазифангни адо этишни давом эттиравер. Саатанатда ҳеч ким сенга қулоқ солмасликка ва сенинг ҳокимиятингни тан олмасликка ботина олмайди». Шундан сўнг Носириддин даваат ишларига аввалгидек ўз таъсирини кўрсата бошлади. Қанча-қанча шоҳларни қирган ва таҳқирлай олган бечора Муҳаммад эса ўз қулини жазолашга ҳам қурби етмади. Лекин Чингизхонда бундай эмас эди. Пекинни қўлга олишда хунлар императори бойликларини учта мўғул амалдорларига топшираётган хазиначилар уларга баъзи буюмларни совға сифатида олишини таклиф этадилар. Улардан икки киши совғаларни олишга жазм қилади. Бундан хабардор бўлган Чингизхон император бойликлари фақатгина хонга тегишли, деб икки амалдорни қаттиқ жазолашни буюради.

²⁶ Бошқа маълумотларга қараганда, карвон султон фуқароларидан бўлмиш тўрт кишидан иборат бўлган. Лекин бу маълумотлар ҳақиқатдан узоқдир. Ўйлашимизча, айёр Чингизхон ўзи юборган савдогарлар тақдирини олдиндан билган, уларнинг талон-тороғ қилиниши ёки ўлдирилишидан унинг ҳамма қариндош ва аъёнлари ҳақоратланиши, ўз навбатида, қурултойда улар уруш бошлашга қаршиликсиз рози бўлишларини кутган эди.

²⁷ Чингизхон ўз қўшинларининг ирим-сиримларга ишонидан фойдалана олар, гайритабиий кучларнинг ҳомийлик қилишига уларни ишонтирар, қатъий қонунлар, одамларни танлай билиш, жангчиларнинг ўлжа олиш ҳисобига бойиб бори-

ши – буларнинг ҳаммаси унинг босқинчилик ниятларига катта таъсир кўрсатди.

²⁸ Қўшин ва Самарқанд аҳолиси сонининг бунчалик катта қилиб кўрсатилганлиги ўша уруш тарихчилари юзтани мингта ва ҳоказо равишда ошириб кўрсатганликларини кўрсатади.

²⁹ Гарчи Чингизхон ва Амир Темур ўз башоратчиларига эга бўлсалар-да, уларда ҳам Юнонистон ва Римнинг буюк лашкарбошиларидаги каби башорат жангчиларда жасурлик уйғотиш учун қўлланиларди. Бундай хусусиятга эга лашкарбошилар яхши ўйлаб тузилган режани амалга ошира олиш санъати ва жасурлик энг бахтли башорат эканлигини тушунардилар. Ҳалокухон (1262 йил) Бағдодга боришни мўжжалаётган пайтда Аббосийлар тарафдори бўлмиш унинг раммони юлдузлар жойлашиши ноқулай, шунинг учун у Аббосийларга қарши ҳужум бошласа, отлари ҳалок бўлишини, қўшин орасида касаллик тарқалишини, қуёш бошқа нур ва иссиқлик бермаслигини, ёмғир ёрмаслигини, ҳалокатли қаттиқ шамол бўлишини, ер қимирлаши натижасида ер ёрилишини, ер ҳосилдорлик кучини йўқотиб, Ҳалокухон ўша йили ўлишини айтган эди. Шунда Ҳалокухон Али мазҳабига тегишли бошқа раммони таклиф қилади. Раммон ўзидан аввалги айтилган башорат амалга ошмаслигини, Бағдод эса қўлга олиншини айтади. Ҳалокухон иккинси башоратга амал қилиб, мўғуллар фақатгина муваффақият келтирувчи башоратлар талаб қилишини амалда исботлади.

³⁰ У аввал қишлоқда, кейин эса излари ва турган жойини яшириш мақсадида оролда яшагани, пубҳасиз. Акс ҳолда, асосий мақсади султонни қўлга олиш бўлган, айни шу мақсадларда Жебе ва Субутойни юборган бу мард ва ишбилармон босқинчилар уни оролда қўлга олиш воситалари-

ни топа олмаганларига ишониш қийин. Астробод уларнинг қўлларида бўлган. Улар Астробод ёки Каспий денгизининг бошқа қирғоқларида кема топа олишлари ёки уни ўзлари ясай олишлари мумкин эди. Шунинг учун Д'Оссон ўз ҳикоясида ноаниқлик ва хатога йўл қўйган бўлиши керак.

³¹ Бошқа маълумотларга қараганда, ўша пайтда Жалолиддин отаси ёнида бўлмаган. Лекин у аввал отаси ёнида бўлиб, унинг ўлимига бир неча ой қолганда (1220 йилнинг охирида) кетган бўлиши эҳтимолдан узоқ эди. Чунки Муҳаммад ўлган куни (1221 йил 10 февралда) Жалолиддин Хоразмдан яширин равишда чиқиб кетган эди.

³² Бу ерда Д'Оссон зиддиятга йўл қўйган. Урганч (Д'Оссонда Курганж) Орол денгизига қуйилувчи Жайхун дарёсининг икки қирғоғида жойлашганлигини таърифлаб, ўз асарига илова тариқасида берилган харитада у Жайхун дарёсининг Каспий денгизига қуйилувчи тармоғида жойлашган деб кўрсатган. Қадимий Урганч харобалари ҳам, ҳақиқатан ҳам, Жайхуннинг ҳозирда Шарқровуқ деб аталувчи ўша тармоқда ётибди. Унинг кенлиги 60 саржинга тенг бўлиб, бундай тармоқда доимий кўприк бўлиши ажабланарли эмас. Лекин Жайхунни Хива ерларидан Миср ўрталаридаги Нил дарёси каби кенг ва тез оқувчи қисмида кўприк бўлишини фараз қилиш мумкин эмас. Хива хони Абулғози ўз халқи тарихини яхшироқ билса керак. Унинг ёзишича, 3 минг жангчига эга мўғуллар қўшини қамал бўлишида эмас, балки 7 ой ўтгандан сўнг юборилган. Уларнинг мақсади кўприкни эгаллаш бўлмай, балки Жайхун (ҳозирги Шарқровуқ) дарёси сувларини бошқа тарафга буриб юбориш бўлган. Урганч аҳолиси эса уларга қарши катта қўшинни юбориб, мўғуллар қўшинини қириб ташлаган экан. Хоразмда бу пайтларда

савдо ривожланган бўлиб, унда Урганчдан ташқари бошқа шаҳарлар ҳам бор эди. Лекин уларнинг олиними ҳақида ҳеч нарса маълум эмас. Жайхуннинг куйи қисмида қамиш ва буталар ўсиб кетган, ирмоқ ва кўлчалар кўп бўлиб, мўғул отлиқ аскарлари ҳаракат қилиши учун жуда ноқулай эди. Шунинг учун бу ерга беркиниб олган маҳаллий аҳоли қамал қилувчиларни безовта қилиб турганига шубҳа йўқ. Бу ҳақда ҳеч қаерда гапирилмаганидан Хоразмнинг босиб олинмиш тарихи тўлиқ эмас, деб хулоса қилсак бўлади.

³³ Улар ўз ташаббусларини амалга оширишларида бу ҳол тўсиқ бўла олмас эди. Бадавлат Бағдод шаҳри уларга ажойиб ўлжа бўлгани учун улар шаҳарга бошқа тарафдан кириб бориш йўллари топишлари мумкин эди. Эҳтимол, Чингизхон Муҳаммад империясига кириб боришга даъват қилган халифага раҳм қилган бўлиши (у керак бўлиб қолганда мусулмонлар фанатизмини аланга олдириши мумкин эди) ва у билан урушдан олдин бўлган алоқасини беркитиш мақсадида ўз лапқарбошиларига халифа ерларига фақатгина хўжакўрсинга таҳдид қилиб туришни буюрган бўлиши керак.

³⁴ Бу бизнинг йилномаларимизда кўрсатилган сана. Хитойлик ва мусулмон тарихчиларининг айтишича, бу жанг 1223 йил бўлиб ўтган. Абулғозининг ёзишича, Субутой Чингизхон билан Буюк Бухоро чегараларида бирлашган экан. Д'Оссоннинг айтишича, Чингизхон бу ерда 1224 йилнинг баҳорида бўлган.

³⁵ Қозонлик профессор Эрдманднинг ҳисобига кўра, уларнинг сони 230 минг кишидан иборат эди. Уларнинг 101 минги марказни, 47 минги ўнг қанотни, 52 минги сўл қанотни ташкил этиб, Чингизхон ва унинг яқин қариндошлари шахсий кўпинлари (шахсий соқчилари) 30 минг жангчидан

иборат бўлган. Улар, ўз навбатида, резерв ролини ҳам ўйнаганлар.

³⁶ 1226 йил Чингизхон, 1230 йида эса Ўтадай лашкарбошилари ҳамма хитойликларни қириб ташлаш ва уларнинг ерларидан кўчманчилик қилишни таклиф қилган эдилар. Елу Чусой Чингизхон ва Ўтадайни бу ниятдан қайтаришга эришди. У давлат солиғи, почта хизмати, сарой маросимлари тўғрисида баъзи тадбирларни ишлаб чиқди. 1231 йил сенат ташкил этилагандан сўнг эса унинг раиси лавозимига тайинланди.

³⁷ Кострома йилномаларида айтилишича, мўғуллар кетганидан сўнг рязанлик княз Игор Игоревич Воронеж дарёси бўйлаб Ботухон буйруғига биноан шу дарё яқинида бошқа жангчилар билан биргаликда ўлдирилган рязанлик княз Федор Георгиевич мурдасини қидириб юрган. Лекин княз жанг пайтида ўлдирилганми ёки асирга олинганидан кейинми, буниси айтилмаган.

³⁸ Ботухон рязанлик князлардан оқ, қора, кулранг, қизғиш ва чавқар отлар талаб қиларди. Мўғуллар отлар рангига жиддий эътибор беришар, бунинг сабаби шундаки, асосан, отлиқлардан ташкил топган мўғул қўшинларининг турли қисмлари отларнинг рангига қараб тузиларди. Бу ҳол отларни яйловлардан тўплаш ҳамда қисмларни жанг пайтида ажратиш мумкин бўлиши учун қулай эди.

³⁹ Чингизхон Муҳаммад билан бўлган урушда худди шу каби ҳаракат қилган, яъни Сайхундан аввал Бухорога йўналиб, сўнгра Самарқанд томон юрган эди.

⁴⁰ Торжокни қўлга киритган қисм ўша пайтнинг ўзида жанубдан келаётган мадад кучлари ва новгородликларни кузатиб туриши, Георгий Новгородга чекинган тақдирда унинг орқа тарафига қараб ҳаракат қилиши мумкин эди. Йилно-

мадаги маълумот, вақт ва шароитни идрок қилиб, Сити дарёси яқинида турган Георгийга қарши Ботухоннинг лашкарбошиси Бўрундоё бошчилигидаги мўғуллар қисми турган бўлиб, Ботухоннинг ўзи эса турли йўл бўйлаб Тверга юрган дейишимиз мумкин.

⁴¹ Ушбу тузуқлар мўғуллар тилида (*бу хато, аслида, туркий тилда – мухарр.*) ёзилиб, форсча, ундан эса француз тилига таржима қилинган ва шу тилда 1787 йил Лангес томонидан нашр этилган. Ушбу кўчирмалар Амир Темурнинг кенгаш мажлисларида айтган сўзлари, кўрсатма ва фармонларидан олинган бўлиб, котиблари томонидан ёзиб қолдирилган бўлиши, эҳтимол. Мана шу кўчирмалар унинг васиятномаси деб ном олган.

⁴² Амир Темурнинг қудратга кирган пайтида насабшунослар унинг уруғини Чингизхон авлодининг қўйи чизигидан келтириб чиқарган бўлишлари мумкин. Гўёки Чингизхон аждодлари орасида Қобулахон ва Қочувли Баҳодир номли ака-укалар бўлиб, улар Қобулахон авлодлари хон тахтига меросхўр бўлишини, Қочувли Баҳодир авлодлари эса бош вазирлик ва лашкарбошлик ўринларини эгаллашлари ҳақида ўзаро келишиб олган эмишлар. Ака-укаларнинг юқори чизигидан, яъни Қобулахон уруғидан Чингизхон, қўйи чизикдан эса Амир Темур дунёга келган экан. (Бу ҳақда тўлиқроқ маълумот олиш учун «Темур тузуқлари»га ва Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» номи асарига мурожаат қилишингиз мумкин).

⁴³ Боязидга қарши бўлган урушда кўп унвонга эга чигатойлик хон Маҳмуд ўз ўлжасини талон-тороғ йўли билан қўлга киритиш учун бошқа ҳарбий саркардалар қаторида қўшин билан биргаликда юборилган эди. Амир Темур Ёсо қонунига риоя қилиб, ўз фармон ва ёрлиқлари бошига ҳукмронлик қилувчи хон номини ёзишни буюрарди.

⁴⁴ Амир Темур тўнғич ўғли Жаҳонгирга 12 минг от нархига тенг бўлган маош тайинлаган. Жаҳонгир 1375 йили вафот этганини инобатга олсак, унинг бу пайтда 100 минг кишилиқ кўшини бўлгани ҳақида хулоса қилсак бўлади.

⁴⁵ Бу хабарни олиб келган чопар Самарқанддан Шерозгача бўлган 2200 чақирим (1 чақирим – 1,06 км.га тенг) масофани 17 кунда босиб ўтади.

⁴⁶ Амир Темур ҳаракат қилган Бўрибоши тарафда қуйидаги жойлар ҳайд этилган: Топалик, Қароқ, Ўрнак тоғи, Ейкар сури (бу ерда сув бўлмагани учун қудуқлар қазинишга тўғри келди, кейинроқ эса ёз бўлса ҳам, муз ва қор билан қопланган водийга дуч келинди); у ердан Турғун ўтлоқ томон ҳаракат қилишди. Бу ерда Амир Темур Яғир ёли водийсида сайғоқ (ёввойи эшак) ови уюштирди; у ердан Ўлон Ёрлиқ текислигига ва Шепар Яғир деган жойга келишди. Амир Темур бу ердан Анқотўрани таъқиб қилиш учун Ўронқиярга қисм юборди ва қолган кўшинни икки қисмга бўлди: уларнинг бир қисмини Қубоқ ва Қақмабуржи тарафга юборди. Анқотўрага қарши юборилган қисм уни тор-мор қилиб, Антадиктор ёнида Амир Темурга келиб қўшилди. Кўшиннинг Амир Темурнинг ўзи билан бораётган қисми Шира, Шебадту, Суйю, Мероғ, Қорачан, Бўвулағон ва Қорағужур томон йўл олди. Амир Темур бу ерда тўхтаб, Қубоқ томонга юборилган кўшинни топиш мақсадида махсус отлиқ бўлинма юборди. Бу тўхташ отларни ўтлатиш учун ҳам хизмат қилди. Юборилган қисмлар, асосан, турли чорва молларидан иборат бўлган катта ўлжаларни қўлга киритиб қайтганлари тўғрисида Амир Темур тўхташ пайтида ўлжаларни зобит (офицер)лар ва паст унвошли жангчиларга бўлиб бериш билан машғул бўлади.

⁴⁷ Семипалатинск яқинида ҳам қадимий сарой харобалари мавжуд; лекин Имал Ғужу жануброқда, Имал дарёси яқинида жойлашган бўлиши керак.

⁴⁸ Амир Темур ўз хизматиға душманларни ҳам жалб эта оларди. Асирға тушган Тўхтамишнинг бош котиби, Илёсхўжа Ўғлоннинг бош лашкарбошиси, Бекчикнинг ўғли унинг хизматида эди. Ҳеч шубҳасиз, бу ўрдадан ҳам кўплаб кишилар унинг хизматида бўлиб, ўз ватанларидаги ҳолат ҳақида маълумот етказиб турганлар ва бу билан унга кўп наф келтирганлар.

⁴⁹ Амир Темур бу қабилалар ерларига бир неча юришлар қилиш ва уларни барча тоғ йўларида таъқиб қилишга қарамасдан, қабилаларни батамом қириб таппай олмаган. Уларнинг Амир Темур ва авлодларига бўлган ўчлари авлоддан-авлодга ўтиб борди. Амир Темур авлодлари ўзаро низолар туфайли кучсизланиб қолганида, ушбу қабилаларнинг ўч олиши учун қулай шароит яради (XV асрнинг иккинчи ярмида). Бу даврда Чингизхон ва Темурийларнинг бепоён салтанатлари парчаланиб кетган, ушбу хонлар сулоласига тегишли ҳокимиятлар афдарилаган, турли хил миллат ва элат вакилларидан иборат бўлган уларга тегишли қўшинлар тарқаб кетган эди. Шуларнинг орасидаги руслар Волга, Дон ва Днепрнинг ўрта қисмларига бориб, малоруссиялик (кейинчалик запорожьелик) донлик ва волгалик казакларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлди. Шарқ тарафда эса бу хонларнинг собиқ енгил отлиқ аскарларидан иборат бошқа, катта қозоқлар жамоаси, яъни қирғизлар ўрдаси ташкил топди.

⁵⁰ Шарафиддин Али Яздийнинг айтишича, григорьян оловининг таъсири жуда кучли бўлган. Унинг ҳикоя қилишича, 1402 йил Смирна шаҳри-

ни ишғол қилиш пайтида, родослик рицарлар шаҳарга ёрдам беришга ошиқадилар. Лекин Амир Темур шаҳарни денгиз томондан қуршаб олиб, ёғочдан ясалган чорпоя ва соллар устига тахтасу-па ўрнатади, унинг устига эса иргитувчи қуроолар ва қалқон кўтарган жангчиларни жойлаштиради. Шу усул ёрдамида у фақатгина ёрдам берилишининг олдини олиб қолмасдан, балки гарнизон билан бўлган алоқани узиб қўйишга эришди. Бундай ҳолатда родослик рицарларнинг ҳарбий денгиз кемалари камон ва мажаниқдан отиладиган ўқлар етиб кела олмайдиган масофада жойлашганлигига шубҳа йўқ. Шарафиддин Али Яздийнинг айтишига қараганда, Амир Темур шаҳарни олиш чоғида григорьян олови билан бирга ҳалок бўлган Смирна шаҳри ҳимоячиларининг бошларини ҳам родослик рицарлар кемаларига улоқтиришни буюрган, иргитиш кучи шу қадар кучли бўлганки, кўлаб узилган бошлар кемаларга бориб тушган.

⁵¹ Бошдан Украинани таърифлашда қрим-татарларнинг Польша ва Украинага босқинлари пайтида садокларида 18 дан 20 тагача ўққа эга бўлганлар, дейди. Унинг қрим-татарларнинг қуроол-яроғлари, юриш ва ҳаракатларини таърифлашидан, улар Чингизхон жорий этган қонун-қоидалардан ҳанузгача фойдаланганликларини кўрса бўлади.

⁵² Ўнбоши сайлаш учун талаб қилинган биродарларининг розилиги ҳали ҳеч бир бошлиқнинг вазифасида бўлмаган, шу мансабга сайланаётган оддий жангчининг лаёқати ҳақида бошлиқлардан кўра ўз биродарлари яхшироқ билишга ўрганган эди. Ўз навбатида, биродарларининг розилиги билан ўнбошилик лавозимига сайлашда хатоликка йўл қўйиш эҳтимоли камроқ эди. Мўғулларда биринчи унвон бериш Буюк Пётр жорий этган ҳарбий денгиз кучларидаги баъзи бир унвон олиш

учун ўз номзодини қўйиши билан бироз ўхшашроқ эди. Бизнинг қуруқликдаги қўшинларимизда полковниккача бўлган унвон олиш учун авваллари хизматдош офицерларнинг кўтаришга лойиқ деган гувоҳликлари талаб қилинарди.

⁵³ Итоат этмаслик, қўрқоқлик, ҳарбий тартибни бузганлик учун Амир Темур ҳам Чингизхоннинг Ёсо қонунларига амал қилиб, бундай ҳарбийларни орқаси ва қорнига таёқ билан урдирар, ундан ташқари, қўрқоқларга аёллар қўйлагини кийдириб, икки юзига қизил бўёқ суртдирар, кейин эса эшак думига боғлаб, шаҳар қўчаларида сазойи қилдирар эди.

⁵⁴ Ўнбошилар бизнинг унтер-офицерларимизга тўғри келарди. Ўз навбатида, у даврларда оддий жангчилар билан олий қўмондонларни боғлаб турувчи бу бўғиннинг муҳимлигини яхши тушунишар, шунинг учун ўнбошиларнинг оддий жангчилар олдидаги обрўсини анчагина кўтариб қўйишган эди. Бу ҳол ўнбошиларга махсус ўтов ва дурустгина маош (10 та оддий жангчи маошига тенг) тайинланганидан кўриниб турибди.

⁵⁵ Ўзга ерларда (Амир Темурга қадар) қўшинларга доимий маош ҳам, ер ҳам бериламас, лекин улар ўлжа қўлга киритишда қатнашишар, тинчлик пайтларида эса босиб олинган халқлардан бутун қўшин учун от, хўкиз, қўй, эчки ва ҳоказолар кўринишида ўлпон олишар, шуларни қашшоқ қолган қўшин қисмларига бўлиб беришарди. XIV асрдан бошлаб Эрон хони Ҳозонхон қўшинга ер улашиб, маош тайинлашни жорий этди.

⁵⁶ Қўшинлар ҳарбий тартибда жойлашиши, душман чизиқларини ёриб ўтиш, ҳужум ва чекиниш учун махсус ўн иккита қоидага эга эдилар. Бу қоидаларнинг асл нусхаси сақланиб қолмаган. Амир Темурнинг гапига қараганда, давлатларни

босиб олиш шахмат ўйинидан бошқа нарса эмас. Бу билан у кундузи шуғулланар, кечалари эса бошқариш тadbирларини мулоҳаза қилиб чиқарди. Лекин Амир Темур кўплаб вақтини сарф қилаётган унинг шахмати ўзи томондан кашф этилган бўлиб, сипоҳлар (қўшин қисмлари) юришини, тўғрироғи, қўшинлар эволюциясини тасвирлар эди. Бинобарин, Амир Темурнинг шахмат ўйини энг янги ҳарбий ўйини эди.

⁵⁷ Бу қисмлар тенг эмаслигини қуйида кўриб чиқамиз. Лашкарнинг асосий қисми ёки резерв бутун лашкарнинг $\frac{1}{4}$ қисмидан $\frac{1}{2}$ қисмигача ташкил этган бўлиши, эҳтимол.

⁵⁸ Бу ерда серўт яйловлар назарда тутилган бўлиши керак.

⁵⁹ Мадад беришнинг бундай тартиби фақатгина ҳарбий машқларда қўзатилади. Ҳақиқий жанг пайтида эса жангнинг боришига боғлиқ эди.

⁶⁰ Бундай ҳарбий тартибда Амир Темур ўғиллари, набиралари, қариндош-уруғлари ва иттифоқчилари бошчилик қилувчи қўшинлардан ташқари 40 та бўлинма, жанговар чизикларда эса фақат 35 та бўлинма мавжуд эди. Кўплари катта-катта вилоятларга эга бўлган Амир Темурнинг ўғиллари, набиралари, қариндош ва иттифоқчилари кўп сонли қўшинга эга бўлиб, тарҳ (резерв) таркибига кирганлар ва демак, қўшиннинг тарҳи бутун қўшиннинг ярмидан кўпроғини ташкил этган бўлиши керак. Бу ерда қайд этилган бўлинмалар ҳам жангчилар сони жиҳатидан турлича бўлган, назаримизда.

⁶¹ Бундай жанговар тартиб Чингизхон томонидан киритилганми, ё Амир Темур томонидан кашф этилганми, ё фақат мукаммаллаштирилганми, буниси маълум эмас. Шунинг билан бирга, македонияликлар фалангасининг ҳам, юнонлар

ва римликлар сифатининг ҳам, Аннибал сафининг ҳам бу тартибга ўхшаш жойи йўқ. Янги даврда Густав-Адольф ҳам, Людовик XIV саркардалари ҳам, Буюк Фридрих ҳам бундай саф ва жанг олиб бориш усулларини қўлламаганлар.

⁶² Фарсанг бизнинг 7 – 8 чақиримимизга ёки немисларнинг бир милясига тўғри келадиган масофа деб қабул қилинган. Уни 1 соат ичида отда ўртача тезлик билан юрганда босиб ўтиладиган масофа билан белгилашарди.

⁶³ Ушбу баён Бопландан олинди.

⁶⁴ Кўрик чоғида татарлар байроқ кўтариб, тўрттадан отлиқ жойлашган сафда икки колонна бўлиб хон ёнидан ўтардилар. Ҳар бир қисм олдида бошлиқлар ўз аёнлари билан борар, ҳар бир вилоят, уруғ, қабила, аймақ махсус рангли байроққа эга эди.

⁶⁵ Бундан биринчи мўғул босқинчилари ва Амир Темур жангчилари қўшимча олинган отларни душманга яқинлаштишлари билан аравалар карвони қаторига топширишлари шарт эди, деб хулоса қилса бўлади.

⁶⁶ Бу белги «маёқ» деб аталади.

⁶⁷ Бу ҳол татарларда жангни бошловчи қанот чап қанот эканлигини тасдиқлайди, чунки ҳар бир отлиқ чап тарафдан ўнг тарафга қараб шундай жойлашиши керак эдики, бунда камондан ўқ узаётган жангчи қўшни жангчига халаал бермаслиги зарур эди.

⁶⁸ Қулоғини ерга бериб ётган ёки шамолга қарши турган мўғул қайси томонда, қанча саржин масофада отлар юриб ёки югуриб келаётганини, уларнинг сонини айтиб бериши мумкин.

⁶⁹ Бу ҳол асримизнинг ўттизинчи йилларига тааллуқлидир.

⁷⁰ Оренбург чегара чизигида баранта (молларни ҳайдаб кетиш) учун энг қулай фасл куз ҳисоб-

ланган. Бу пайтда қирғизлар қоронғи кечалардан фойдалана олишар, уларнинг чопқир отлари куз ойида жисмонан бақувват бўлар эди.

71 Казакларнинг айтишича, об-ҳаво осойишта пайтида қирғизлар (қозоқлар) отларни дарёнинг соқчи пости жойлашган қуйи қисмидан олиб ўтишга ҳаракат қилардилар. Бунинг сабаби шундаки, отлар уюрининг сузишидан чиқадиган шовқин дарёнинг қуйи қисмида юқори қисмидагига қараганда пастроқ эшитилади.

72 Бу ерда фақатгина бир уруфга мансуб халқлар ҳақида гап борапти.

73 Чингизхоннинг бешинчи вориси бўлган эвраси Хўбилайгина Хитой иқлимига мафтун бўлиб, Пекинга кўчиб келган эди.

74 Аммо қор ҳар йили ҳам бу ерларда қалин ёғавермайди. Баъзан қиш қорсиз келади ва бинобарин, катта кўшин ҳар баҳорда ҳам бу ердан бемалол ўта олмайди.

75 Ўрта Осиёда чалғи ишлатилмайди.

76 «Темур тузуқлари»нинг асл нусхасида Амир Темурнинг бир йилга етарли озуқа тайёрлагани ёзилган. Уруш чўзилиб кетадиган шароитда кўшин қийналмаслиги учун Амир Темур бир неча ойга етадиган озиқ-овқатни ғамлаб олар, ўз чорваси билан чўл ичкарасига чекинаётган душманнинг кўшинларини мушкул аҳволга солиб қўйишини яхши билгани учун озиқ-овқатни эҳтиётлаб сарфлашга ҳаракат қиларди.

77 Кўчманчи халқлар турли хил илдизларни истеъмол қилишар ҳамда ҳайвон уяларидан уларнинг қишга тўплаган захираларини топиб олишар эди.

78 Кундузги дам олишларни ҳисобга олганда, бир кунда ўртача 15 – 20 чақирим масофа босиб ўтиларди. Қирғизларнинг (қозоқларнинг) кўчиб

юришга кетказадиган вақтлари шу кўрсаткичга тўғри келади.

⁷⁹ Катта қалқонлар пиёда жангда, кичиклари от устидаги жангда қўлланилган. Катта қалқонларни қароргоҳга қўнганларида муҳофаза учун айлантириб юрардилар.

⁸⁰ Амир Темурнинг доимий қондаси, яъни душманга яқинлашиш билан қароргоҳ атрофини хандақ билан ўраб олиши – унинг қароргоҳи тўғри жойлаштирилганлигини яққол кўрсатади. Акс ҳолда, қароргоҳ жуда катта майдонни эгаллаши, хандақ қазити жуда кўп вақтни олиши мумкин эди.

⁸¹ Амир Темур кўрсатмаларига биноан, озоишталик даврида 12 минг жангчи шахсий соқчи сифатида унинг саройи атрофига қўйилар эди. Улардан фақат мингтаси тун пайтида бетўхтов ҳаракат қилиб юриш учун тайинланарди. Агар юқорида кўрсатилган ҳарбий тартиб учун мана шу нисбатни қабул қиладиган бўлсак, унда Амир Темур қўшинлари сони 360 мингга етиши мумкин эди.

⁸² Қондурча – Сўқ дарёсига ўнг тарафдан қуйилиб қўшилади, Сўқ эса Самарадан юқорироқда Волга дарёсига чап томондан қуйилади. Ундан Сақмара дарёсига қуйилувчи Иқ дарёсигача 450 чақирим; демак, Амир Темур Иқ дарёсини 4 июнда кечиб ўтиб, бу масофани 13 кунда ўтган, яъни бир кеча-кундузда 35 чақирим йўл юрилган.

⁸³ Резерв (тарх)дан фойдаланиш атрақлар орасида бўлаётган жангда жуда муҳим ва зарур эди. Буюк босқинчи ҳисобланган Чингизхон шу нарсани идрок қила олган ва уларни қўллаш қондаларини ўйлаб топган бўлиши муболаға эмас. Бизнинг қўшинларимиз татарлар зулми пайтида резерв (тарх) кучидан фақатгина бир маротаба моҳирлик билан фойдалана олганлари Куликово жангида рўй берган эди. Шу жангда Владимир Андреевич Храбрый жанг сўнгги-

да, энг ҳал қилаувчи дақиқада татарларга ҳамла қилиб, Момой қўлидан тебраниб турган галабани тортиб олишга муваффақ бўлган эди.

⁸⁴ Балки Амир Темурнинг бу фармойиши душман томонидан ўтган, байроқни тубан қилиши керак бўлган ва шу билан Тўхтамишхон аскарларини саросимага солишга олиб келадиган сотқин байроқдор учун белги бўлиши мумкин эди. Бундай ҳолда Тўхтамишхон жангчилари қулғулага тушиб, хон ҳалок бўлган, жанг бой берилган, деб фараз қилишлари ва фақатгина қочиш билан ўз жонларини сақлаб қолишлари мумкин, деб ўйлашлари эҳтимолга яқин. Тўхтамишхон Литва князи Ягайлога юборган ёриғида ўзининг баъзи бир аъёнлари ва йилномаларимиздан бизга маълум бўлган Едигейнинг хиёнати ҳақида айтиб ўтган.

⁸⁵ Унинг қўшинлари таркибида Олтин Ўрда, Кўк Ўрда, Сирдарё ва Ўрол дарёлари ўртасида кўчиб яшовчи татарлар, нўғойлар, олонлар, черкаслар, булғорлар ва руслар бор эди. Жангчилар сони ярим миллионга яқин бўлиши мумкин.

⁸⁶ Унинг Бағдоддаги элчиси Бағдод султони ҳаёт ато этилган икки кўзга гушг бўлагидан бошқа нарса эмас, деб хабар берган.

⁸⁷ Бу жангда у олдинга пиёдаларни қўйган эди. Гуржистоннинг тоғли ерларида у одатдагидан кўпроқ пиёдалардан фойдаланган бўлиши, шубҳасиз. Худди шу ҳол Шарафиддин Али Яздий тилга олиб ўтиши учун сабаб бўлган бўлиши, эҳтимол. Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, Тўхтамишхон бу ердаги ўз қароргоҳини аравалар билан ўраб олган ва уларнинг панасида туриб, жанг қилган. Жанг майдони ҳозирги Темурхон шўра қалъаси ёнида бўлган деб тахмин қилишди. Жанговар тартибда сафланган Амир Темур қўшинлари кўрик пайтида 4 фарсанг масофани эгаллаган эканлар.

88 Амир Темур шундай деган эди: «Маллухоннинг укаси Сароик Мўлтоннинг мустақил ҳукмдори бўлиб олди. Султон Маҳмуд ундан ўрнак олиб, Деҳлига ҳукмдор бўлади, Маллухон Лоҳўрда ва бошқа ерларда қўшин тузди».

89 Бу воқеа мен юқорида баён қилган Ботухоннинг Новгородга атиги 200 чақирим қолганда, орқага қайтиши сабаблари ҳақидаги тахминини тасдиқлайди.

90 Биёҳ дарёси ҳозирда ёки умуман йўқ, ёки унча катта бўлмаган дарё бўлиши мумкин, унинг ўз оқимини ўзгартирган сувлари ҳозирги Ғара дарёсини ҳосил қилган бўлиши мумкин. Чунки Амир Темурнинг Деҳлигача қилган юриши пайтида ҳеч бир кечувдан ўтилгани ҳақида айтилмаган.

91 Бу жангдан аввал унча катта бўлмаган кучлар орасида тўқнашувлар бўлган бўлиши, эҳтимол.

92 Улар душман ўзларини ҳар тарафдан қуршаб оляпти, деб гумон қилишлари мумкин эди.

93 Боязидга қарши юриш олдидан Амир Темур ўз қўшинларига олдиндан етти йиллик маошни тарқатган эди.

94 Ўзининг асл ниятларини яшириш мақсадида Амир Темур Тоқат томонга борувчи йўлларни турк элчилари ўзининг ҳузурида бўлган пайтда разведка қилдирган бўлса керак.

95 Бу икки лашкарбоши қўшинлари таркиби улар, асосан, жанг қиладиган жой хусусияти билан боғлиқ бўлганлиги кўриниб турибди. Турклар Европада, тоғлар билан кесилган ерларда, ўрмонлар, ботқоқликлар, кўрғонлар билан қоплаб олинган ва мустаҳкам иншоотларга эга шаҳарларда жанглар олиб борганликлари учун яхши пиёда аскарлар тузилишига катта аҳамият берган эдилар. Амир Темур эса кўпроқ Осиё текисликларида жанглар олиб боргани сабабли ажойиб отлиқ қў-

шиналар тапқил этди. Бу урушда биз ўз даврининг буюк лашкарбошилари бошчилик қилган икки хил кўшин тури бир-бирига қарши борганининг гувоҳи бўламиз.

⁹⁶ Жангнинг боришидан марказ ичкарироқда жойлашган, икки қанот эса олдинга чиққан эди, деб ҳисоблаш мумкин.

⁹⁷ Шарафиддин Али Яздий Амир Темурнинг Ангурияда қозонган ғалабасидан сўнг берган фармоишларини баён қилар экан, Кичик Осиёни босиб олиш ва вайрон қилиш учун Амир Темур шимолий Анатолияга сўл қанотга тегишли 10 туманга эга кўшиналар қисмини юборганини айтади. Тумандаги жангчилар сони 10 минг кишидан иборат бўлган. Агарда ўнг қанотдаги жангчилар сони ҳам шунча бўлган, марказ ва тарҳ (резерв)да эса жангчилар икки қанотдагидан кам бўлмаган, деб ҳисоблайдиган бўлсак, у ҳолда Ангуриядаги жангда 400 минг жангчига эга ўрта осийлик кўшин қатнашгани маълум бўлади. Лекин Амир Темур олиб борган кўплаб қамал қилишлар, қалъаларни ишғол қилиш ва бошқа жангларни эътиборга оладиган бўлсак, Ангуриядаги жанг арафасида Амир Темур туманларидаги жангчилар сони 7 минг кишидан ошмаган бўлиши керак.

⁹⁸ Шарафиддин Али Яздий ва Ҳаммернинг бу жанг ҳақидаги баённомаларида қарама-қаршилиқ мавжуд: Али Яздий серблар туркларнинг ўнг қанотида жойлашган эди, деса, Ҳаммер сўл қанотида жойлашган эди, дейди. Улар иккала қанотда ҳам жойлашганлиги эҳтимолдан узоқ эмас.

⁹⁹ Фуқаролар ҳаётини сақлаб қолиш учун хун деб аталиш пул, буюм ва ер маҳсулотларидан иборат бўлган ҳақ олинарди. Боязид мағлубиятидан сўнг Ангурия шундай шартлар билан мағлуб бўлди.

¹⁰⁰ Карген қалъасини қамал қилиш чўзилиб кетишини кўра билган Амир Темур унинг атрофига учта истехком қурдириб, гарнизон жангчиларини озиқ-овқат билан таъминлашдан маҳрум этиб, таслим бўлишга мажбур этди.

¹⁰¹ Ўзбеклар билан бўлган уруш тамом бўлган 1389 йилдаёқ Амир Темур ўз кучларининг бир қисмини ҳозирги Хитой Туркистони томонга ажойиб сувлари, яйловлари, серҳосил ерлари билан машҳур бўлган Юлдуз дарёси ва унинг ирмоқлари ёнидаги водийга жўнатди. Ашира шаҳридан гарброқда Куча ва Бугур шаҳарлари жойлашган эди. Улар орқали Қашгардан Хитой ичкарасига борувчи бош ва эҳтимолки, бирдан-бир йўл ўтгани учун бу шаҳарлар муҳим ҳарбий аҳамиятга эга эди. Бу шаҳарларнинг шимолида қорли тоғлар, жанубида эса Эргул дарёси бўйлаб Лоб Нор қўлигача чўзилиб борган қамишзор ва ботқоқдиқлар, яна ҳам жануброқда сувсиз чўл ва кумликлар мавжуд эди. Шунинг учун Қора шаҳарда (Аширада) қалъага асос солиш ва аҳоли сонини ошириш хўжалик ва ҳарбий нуқтани назардан муҳим эди. Қалъа Юлдуз дарёси бўйларидаги манзилгоҳларни пана қилиб турар, Хитойга борувчи асосий йўлни ҳимоя қиларди. Музли тоғ даралари ва Эргул дарёси ботқоқдиқларидан ўтувчи бу йўл Қашгар билан Хитойнинг чегара шаҳри Цзя-юй-гуан (Иакинф харитасида Сучжоу яқинида), яъни буюк Хитой девори томон бўладиган ерларнинг деярли ўртасида жойлашган.

Шарафиддин Али Яздий Пекингача бўлган йўлни ҳисоблаш пайтида унинг йўналишини жануброқда жойлашган ва ён томонда қолиб кетадиган Хўтан шаҳри тарафда деб кўрсатган (балки шаҳар кейинчалик ҳозирги жойлашган ерга кўчириб келтирилгандир?). Унинг айтишича:

- Самарқанддан Қашғаргача 25 кунлик йўл
- Қашғардан Хўтангача 15
- Хитойдан Қора Хўжагача 35
- (Турфондан жануброқда)
- Қора Хўжадан Терковулгача 31

(Терковул ёнидан икки тоғ орасидан ўтувчи Буюк девор ва Хитой чегараси ўтарди. Бу шаҳарда Хитой ерларига чиқиб бориладиган катта дарвоза бўлиб, кучли гарнизон сақланарди. Терковул Цзя-юй-гуан бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас).

Терковулдан Хитой шаҳри Женжиан-футгача 51 кунлик йўл, Женжиан-фудан Пекингача 40 кунлик йўл, ҳаммаси бўлиб Самарқанддан Пекингача 197 кунлик йўл.

Шу муаллифнинг айтишига қараганда, Хўжандан Хитойнинг чегара қалъасигача 40 кунда босиб ўтиш мумкин бўлган бошқа қисқа йўл мавжуд эди. Бу йўл ўтган Мўхой чўллари ялангоч ва ёввойи бўлмаган, эрамининг беш асри давомида анча серқатнов бўлган. Лекин Амир Темур даврида бу йўл бўйларида одамлар яшамас, йўл қумликлар орасидан ўтган, унчалик чуқур бўлмаган қудуқлардаги сув жуда ёмон бўлиб, ундан ичган ҳайвонларни ўлимга олиб келар, тупроқ таркиби ҳам турлича бўлиб, бир-биридан унча узоқ бўлмаган масофада жойлашган икки қудуқдан бирининг суви зарарли бўлса, иккинчиси шифобахш бўларди. Биз ҳанузгача Осиёнинг бу қисми билан яхши таниш бўлмаганимиз туфайли Али Яздий томонидан йўлларнинг таърифланиши қанчалик тўғри эканлиги ҳақида ҳеч нарса дея олмаймиз. Лекин Али Яздий айтиб ўтган йўлдан Иакинф Жунгория ва Шарқий Туркистон таърифига илова қилган йўл билан солиштирадиган бўлсак, уларда қуйидаги тафовутларни кўрамиз: 1) Иакинф таърифи бўйича Қашғардан Ёркент, Оқсув, Куча ва Қора

шаҳардан Турфонга борадиган йўlining узунлиги 4050 Хитой лиси ёки 2195 чақирим деб кўрсатилган: Турфондан (Қора Хўжа яқинида) Қамул орқали Цзя-юй-гуан (Али Яздий бўйича, Терковул бўлиши, эҳтимол)гача 2543 ли ёки 1376 чақирим бўлиб чиқади. Карвон бир кунда босиб ўта оладиган масофани 30 чақирим деб оладиган бўлсак, юқорида кўрсатилган масофани 119 кунда босиб ўтиш мумкин бўлади. Али Яздий эса бу йўлни 81 кунда босиб ўтиш мумкин, дейди. 2) Иакинф томонидан ёзилган Хитой империясининг статистик таърифидаги илова қисмида берилган Шарқий Туркистон хартасида Қашғардан Турфонгача ёки Қора Хўжадан Хўтонгача бўлган йўл катта доира ҳосил қилгани учун у замондан сўнг баъзи бир шаҳарлар янги ерларга кўчирилган бўлиши ёки Иакинф бу йўллارни таърифлашда хатога йўл қўйган бўлиши мумкин.

Хитой маълумотларига асосан, бу йўл яна ҳам узунроқ, яъни:

Қўқондан Қашғаргача	1390 ли	28 бекат
Қашғардан Ёркентгача	570 ли	7 бекат
Ёркентдан Оқсувгача	1410 ли	17 —»—
Оқсувдан Кучагача	800 ли	8 —»—
Кучадан Қора шаҳаргача	1068 ли	12 —»—
Қора шаҳардан Турфонгача	1020 ли	9 —»—
Турфондан Хамигача	1200 ли	11 —»—
Хамидан Цзя-юй-гуангача	1460 ли	22 —»—
Ҳаммаси бўлиб	8918 ли	4450
чақиримга яқин		
Ёркентдан Хўтангача	810 ли	8 бекат

Бу маълумотлар расмий ҳужжатларга асосланган бўлиб, бошқа норасмий Хитой маълумотларига биноан бу йўл узунлиги қуйидагича бўлган:

Қашғардан Ёркентгача	510 ли	7
бекаг		
Ёркентдан Оқсувгача	1340 ли	17 —
Оқсувдан Кучага	650 ли	8 —
Кучадан Қора шаҳаргача	940 ли	10 —
Қора шаҳардан Турфонгача	910 ли	8 —
Турфондан Пичангача	250 —	3 —
Пичандан Хамигача	960 —	12 —
Хамидан Цзя-юй-гуангача	1530 —	19 —
Ҳаммаси бўлиб	7090 ли	3500

чақиримга яқин

¹⁰² Мана шу барча фармойишлардан озиқ-овқат ва захираларнинг бир қисмини қўшинлар қўшимча отларга ортган ва захираларнинг катта қисмини бошлақлар ажратилаган пуллар ҳисобига тайёрлаган бўлишлари керак, деб хулоса қилсак бўлади.

¹⁰³ Бу ерда унинг олдига Тўхтамишхондан эчилар келишди. Амир Темур унга Хитой билан бўладиган уруш тамом бўлганидан сўнг Дашти Қипчоқни қайтариб беришга ваъда берган эди.

Сўзбоши..... 3

Мўғул-татарлар истилоларига умумий назар10

Биринчи қисм. Мўғул-татарларнинг
 Чингизхон давридаги ҳарбий
 санъати ҳақида17

Иккинчи қисм. Ўрта Осиё халқларининг
 Амир Темур давридаги ҳарбий санъати.....160

Изоҳлар.....274

Муҳим ахборотлар
 1933 йил 12 декабр

Қўқондан Қашқаргача	1790 км	79 йил
Қашқардан Ўрмонгача	370 км	7 йил
Ўрмондан Оқсувғача	140 км	17 йил
Оқсувғал Қўқонгача	500 км	8 йил
Ўртадан Ўра қўқонгача	1000 км	12 йил
Ўра қўқондан Қўқонгача	1000 км	7 йил
Тўрқондан Қашқаргача	1200 км	11 йил
Қашқардан Қўқонгача	1400 км	23 йил
Қўқондан Қўқонгача	800 км	44 йил

Муҳим ахборотлар
 1933 йил 12 декабр

Муҳим ахборотлар
 1933 йил 12 декабр

Адабий-бадиий нашр

МИХАИЛ ИВАНИН

ИККИ БУЮК САРКАРДА:
ЧИНГИЗХОН ВА АМИР ТЕМУР
ҳарбий саноати,
стратегия ва тактикаси

Муҳаррирлар
Маъмура ҚУТЛИЕВА,
Фазилат МУҲАММАДИЕВА

Мусаҳҳиҳ
Мадина МАҲМУДОВА

Бадиий муҳаррир
Зилола ТЎЛАҒАНОВА

Саҳифаловчи
Суннат МУСАМЕДОВ

Техник муҳаррир
Умидбек ЯХШИМОВ

25000

Лицензия рақами: АІ № 252. 2014 йил 02.10 да берилган.

Босишга 25.09.2017 й.да рухсат этилди.

Бичими 84x108 1\32.

Босма табағи 9,5. Шартли босма табағи 15,96.

Гарнитура «Bookman Old Style». Оффсет қорози.

Адади 10 000 нусха. Вуюртма № 266

Баҳоси келишилган нарҳда.

«Янги аср авлоди» НММ да гайёрланди ва чоп этилди.
100113. Тошкент, Чилонзор-8, Қатортол кўчаси, 60.

Мурожаат учун телефонлар:

Нашр бўлими – 147-00-14; 129-09-71;

Маркетинг бўлими – 128-78-43; 397-10-87

факс –273-00-14;

e-mail: yangiasravlodi@mail.ru

ИККИ БУЮК САРКАРДА

ЧИНГИЗХОН

ВА

АМИР ТЕМУР

ҲАРБИЙ САНЪАТИ,
СТРАТЕГИЯ ВА ТАКТИКАСИ

ЯНГИ АСР АВЛОДИ

ISBN 978-9943-20-345-7

9 789943 203457